

Talgat TEMİRBAYEV

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

2021

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KAZAK
AHLAK DÜŞÜNCESİ**

**Hazırlayan
Talgat TEMİRBAYEV**

**Danışman
Prof. Dr. A. Kamil CİHAN**

Doktora Tezi

Eylül 2021, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KAZAK
AHLAK DÜŞÜNCESİ**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Talgat TEMİRBAYEV**

**Danışman
Prof. Dr. A. Kamil CİHAN**

Eylül 2021, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Talgat TEMİRBAYEV

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : İslam Felsefesi

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : XX. Yüzyıl Başlarında Kazak Ahlak Düşüncesi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam **167** sayfalık kısmına ilişkin 10/11/2021 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **% 8'** dir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 11.11.2021

Danışman: Prof. Dr. A. Kamil CİHAN

Öğrenci: Talgat TEMİRBAYEV

KILAVUZA UYGUNLUK

“XX. Yüzyıl Başlarında Kazak Ahlak Düşüncesi” başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Talgat TEMİRBAYEV

Danışman

Prof. Dr. A. Kamil CİHAN

Felsefe ve Din Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. Süleyman AKYÜREK

ÖN SÖZ

XX. yüzyılın başında siyasi baskıların kurbanı olan, Sovyet döneminde şiddetli ihmal ve unutulmaya maruz kalan Kazak düşünürlerinin felsefi mirasının analizi, birçok sorunun son derece derin bir şekilde ortaya konduğunu ve dile getirilen tavsiyelerin sadece bugün takdir edilebileceğini göstermektedir. Kazak düşünürleri yüksek bir felsefi düzeyde, sadece ulusal gelenek bağlamında değil, aynı zamanda çerçevesinin çok ötesine geçen ve dünya etik düşüncesinin hazinesini yenileyen en zor varoluşsal soruları formüle ettileri görülmektedir.

Türk felsefesinin ayrılmaz bir parçası olan Kazak halkının felsefi düşüncesinin incelenmesi büyük ilgi görmektedir. Bu nedenle, Türkiye’de ilk kez Kazak etik düşüncesini ele alma girişimi olarak bu çalışmanın önemli bir yer vardır.

Tez konusunun belirlenmesinden tezin son aşamasına gelene kadar bana yol gösteren, yoğun iş temposu arasında, çok değerli vakitlerin ayırarak bana destek ve yardımlarını esirgemeyen, tecrübeleriyle bana ışık tutan ve sabırla beni sürekli destekleyen Tez Danışmanı saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN’a teşekkür ederim.

Türkiye’ye ilk geldiğim dönemlerde yabancı olarak görmeyen ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Dr. Salih YALIN’a şükranlarımı sunuyorum. Tezin hazırlanmasında büyük katkıda bulunan değerli arkadaşım Abdullah AKGÜL’e teşekkür etmek istiyorum.

Türkiye’de eğitim görmeme imkan sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’na ayrıca teşekkürlerimi sunuyorum.

Akademik hayatımın başlamasına sebep olan Avrasya Milli Üniversitesinin doçenti, ilk danışmanım Dr. Ruziya KAMAROVA’ya teşekkür ederim.

Çalışmam sırasında olduğu gibi hayatımın her noktasında yardım ve ilgisini benden eksik etmeyen, dualarıyla sürekli yanımda olan tüm aileme, özellikle babam (merhum) Tulyubay’a, annem Banu’ya, eşim Aygerim’e derin duygularla teşekkür ederim.

Talgat TEMİRBAYEV, Kayseri, 2021

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KAZAK AHLAK DÜŞÜNCESİ

Talgat TEMİRBAYEV

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Eylül 2021

Danışman: Prof. Dr. A. Kamil CİHAN

ÖZET

Türk felsefesi, etik sorunların hâkim olduğu bir felsefedir. Bu tezde, Türk felsefesinin bir dalı olarak XX. yüzyıl başlarında Kazak felsefesinin etik alanındaki özgünlüğünü araştırılmış, Sovyet döneminde etkilerinden bahsedilmeyen Kazak düşünürlerin etik mirası tartışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde bir arka plan oluşturmak amacıyla, genel olarak Kazak ahlak düşüncesi ve bununla beraber Kazak kültüründe ahlaki ilişkilerin ortaya çıkmasının nedeni ve geleneksel Kazak ahlakının temel ilkeleri ele alınıp incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Abay Kunanbayev, Şakarım Kudayberdiyev ve Meşhur Jusup Kopeev'in ahlaki düşüncelerinin kaynakları ve bu düşüncelerinin ahlak felsefesine tekabül eden temel kavramları; iyi ve kötü, adalet, vicdan, mutluluk, merhamet, amaçlılık başlıkları altında incelenip değerlendirilmiştir. Bunlara ek olarak Abay tarafından geliştirilen “Kâmil İnsan” kavramı ve Şakarım tarafından geliştirilen “Vicdan ve Vicdan Bilimi” orijinal konsepti ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

Belirtildiği gibi araştırmanın temel amacı XX. yüzyılın başlarındaki Kazak ahlak düşüncesini araştırmak ve ortaya koymaktır. Araştırmanın yürütülmesi sırasında gerekli olan temel ve yan kaynaklar temin edilmiş; Kazak filozofların düşünceleri incelenirken hem Kazakça hem Türkçe hem Rusça hem de İngilizce kaynaklar, tezler, makaleler incelenmiş ve bunlar üzerinde inceleme ve yorumlamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Felsefesi, Etik, Ahlak Düşüncesi, Şiirsel Felsefe.

KAZAKH MORAL THOUGHT IN THE EARLY 20TH CENTURY

Talgat TEMIRBAYEV

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Thesis, September 2021

Supervisor: Prof. Dr. A. Kamil CİHAN

ABSTRACT

Ethical thought dominates in Turkic philosophy. This dissertation examines the originality of the ethical thought of Kazakh philosophy, as one of the branches of Turkic philosophy, and also examines the ethical heritage of Kazakh thinkers of the early 20th century, which was not mentioned (forgotten or obliterated) in the Soviet period.

The first chapter of research the examined traditional Kazakh moral thought, as well as the reasons for the emergence of moral relations in Kazakh culture and the basic principles of traditional Kazakh morality.

In the second chapter of the research consider the sources of moral thought and the basic concepts of the ethical philosophy of Abay Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiev and Mashhur Zhusup Kopeev were studied: good and evil, justice, conscience, happiness, compassion, moderation, purposefulness. In addition to this, was viewed the concept of “Ideal person” of Abay and the original presentation of conscience and “Science of conscience” of Shakarim were considered in separate sections of the dissertation.

As already noted, the main purpose of the dissertation research was to study and analyze the Kazakh moral thought of the early 20th century. The basic and auxiliary resources necessary for the conduct of the research were provided; While examining the thoughts of Kazakh philosophers, both Kazakh, Turkish, Russian and English sources, theses and articles were examined and analyzed and interpreted.

Keywords: Kazakh philosophy, Ethics, Moral thought, Poetic philosophy.

İÇİNDEKİLER

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KAZAK AHLAK DÜŞÜNCESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK ONAYI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK KAZAK AHLAK KÜLTÜRÜ VE AHLAK DÜŞÜNCENİN TEMELİ OLARAK BAZI KAVRAMLAR

1.1. Kazak Ahlak Kültürü	17
1.1.1. Kazakların Etik Temelleri, İlkeleri ve Ahlak Kültürünün Kategorileri	17
1.1.1.1. Kazak Kültürünün Ahlaki ve Etik Temelleri	17
1.1.1.2. Kazak Halk Kültürünün Ahlak İlkeleri	23
1.1.1.3. Kazak Ahlaki Kültürünün Kategorileri	27
1.1.2. Kazak Kültür Tarihindeki Manevi ve Ahlaki Değerler	45
1.1.2.1. Manevi ve Ahlaki Değerlerin Genel Özellikleri	45
1.1.2.2. Dini İnançlar	49
1.1.2.3. Dil	54
1.1.3. Kazak Halkının Ahlaki Kültürünün Özgünlüğü	60
1.1.3.1. Çalışma Alanı Olarak Özgünlükler	60
1.1.3.2. Ahlak Kültürünün Eşsizliğinde Önemli Bir Faktör Olarak Kültürün İşlevleri	63
1.1.3.3. Ahlaki Kültürün Bir Örneği Olarak Göçebe Yaşam Tarzı	65
1.1.3.4. Kazakların Ahlak Kültürünün Üzerinde Etkili Faktörler	67
1.2. İslam Ahlak Düşüncesinin Temel Kavramları	72
1.2.1. İyi ve kötü	72
1.2.2. Adalet	73
1.2.3. Mutluluk	75

1.2.4. Vicdan	76
1.2.5. Merhamet	77
1.2.6. Kamil İnsan	79

İKİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA KAZAK AHLAKİ DÜŞÜNCESİNİN ANA FİKİRLERİ

2.1. Abay Kunanbayev’in Ahlak Düşüncesi	84
2.1.1. Ahlaki Görüşlerinin Kaynakları	84
2.1.1.1. Eski Kazak Kültürü	84
2.1.1.2. Doğu Kültürü	86
2.1.1.3. Rus ve Avrupa Kültürü	90
2.1.2. Abay Felsefesinde Etik Kategoriler	94
2.1.2.1. İyi ve kötü	94
2.1.2.2. Vicdan Kategorisi	95
2.1.2.3. Merhamet Kategorisi	96
2.1.2.4. Adalet Kategorisi	97
2.1.2.5. Mutluluk Kategorisi	98
2.1.3. Abay Felsefesinde Kâmil İnsan kavramı	99
2.1.3.1. Kâmil İnsan Oluşturmanın Başlangıcı Olarak Bilgi Kategorisi	100
2.1.3.2. Kâmil İnsanın Oluşumunda Emeğin Rolü	106
2.1.3.3. Kâmil İnsanın Oluşumunda “Talap” (Amaçlılık) Kategorisinin Rolü	109
2.1.3.4. Kanaat (Qanağat)	111
2.1.3.5. İnsanın Yeni Etik İdealleri	112
2.1.3.6. Kâmil İnsan Oluşturma Fikri	115
2.2. Şakarım Kudaiberdiyev’in Ahlak Düşüncesi	118
2.2.1 Ahlaki Görüşlerinin Kaynağı	118
2.2.2. Şakarım Felsefesinde Etik Kategorileri	125
2.2.2.1. İnsap / İnsaf	125
2.2.2.2. Qanağat / Kanaat	127
2.2.2.3. Mutluluk	128
2.2.2.4. Adalet	130
2.2.3. Vicdan ve Vicdan Bilimi	131
2.2.3.1. Felsefi Kategori Olarak Vicdan	131

2.2.3.2. Şakarım'ın Sosyo-Felsefi Görüşlerinin Kişileştirilmesi Olarak Vicdan Bilimi	138
2.3. Meşhur Jusup Kopeev'in Ahlak Düşüncesi	141
2.3.1. Ahlaki Görüşlerinin Kaynakları	141
2.3.1.1. Kazak kültürü.....	141
2.3.1.2. Doğu Kültürü	142
2.3.1.3. Rus ve Avrupa Kültürü	142
2.3.2. Meşhur Jusup Kopeev'in Felsefesinde Etik Kategoriler	143
2.3.2.1. İyi ve Kötü	143
2.3.2.2. Mutluluk.....	147
2.3.2.3. Vicdan	149
SONUÇ	153
KAYNAKÇA	158

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Anabilim Dalı
Bkz	: bakınız
Çev	: Çeviren
Ed	: Editör
ERÜ	: Erciyes Üniversitesi
FSİ	: Fiosofiya Jane Sayasattanu İnstitutı
NAN RK	: Natsionalnaya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstan
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vd	: ve diğerler
Vs	: ve saire

GİRİŞ

Tezin Konusu: Kazak halkının felsefi mirası, dünya felsefi düşüncesinin ortak hazinesini zenginleştiren değerli ahlak fikirlerini içermektedir. Burada farklı zamanlarda yaşayan Farabi (ö.950), Ahmet Yesevi (ö.1166), Bukhar-Zhırau (ö.1771), Ç. Valikhanov (ö.1865), I. Altynsarin (ö.1889), Abay (ö.1904), Şakarim (ö.1931), M.J. Kopeev (ö.1931), S. Toraigyrov (ö.1920), Ğ. Karaş (ö.1921), S. Seifullin (ö.1938), M. Zhumabaev (ö.1938) gibi düşünürlerin isimlerini belirtebiliriz.

Varlığın anlamı ve amacı, mutluluk, iyilik, vicdan sorunları Kazak halkının geleneksel düşüncesin temel konularıdır. Bu nedenle, Kazak felsefi düşüncesinin ahlaka dair ele aldığı meseleler onun özgünlüğünü ifade etmektedir. Kazak düşüncesi, Doğu felsefi geleneğinin unsurlarını taşımaktadır. Doğu felsefesinde önce insan, onun ruhuna, psikolojisi üzerine doktrinler oluşturmaya daha fazla özen gösterildiği söylenebilir. İnsanın özü, etik ve estetik görünümü Kazak düşünürlerini derinden etkilemiştir. Ahlaki sorunlar – mutluluk, iyilik, adalet, vicdan, insan varoluşunun amacı ve anlamı sorunları – her zaman Kazak felsefi düşüncesine egemen olmuştur.

Kazakistan'ın Doğu ile Batı arasındaki jeopolitik konumu, Hint-İran, Çin, Bizans, Arap, diğer Türk boyları, Moğol, Slav uygarlıklar ile etkileşim gelenekleri, göçebe yaşam biçimi, karmaşık etno-politik tarihi, tüm bunlar Kazak halkının ruhsal kültürünün zenginliğini ve özgünlüğünü, felsefi dünya görüşünü belirlemektedir. Günümüze ulaşan etik, estetik, tarihsel, politik, yasal, dini-mitolojik, mistik felsefi düşüncelerin yazılı ve sözlü eserleri bunun kanıtı olarak sunulabilir.

Kazak halkının düşünce kültürünün menşei Eski Türk devrine dayanmaktadır. V-VI. yüzyıllarda Türkler kendi runik yazısını geliştirmişlerdir. Bunun etrafında Türkler zengin yazı kültürünü oluşturmuşlardır. Bu kültür tarihi “Eski Türk Destanları” olarak

adlandırılır. Bu kültürel miraslar Talas, Orhun, Yenisey nehirleri boyunca bulunduğu için onlar “Orhun-Yenisey” runik yazıları diye de adlandırılır.

Uygurların Manihaizm’e girmesiyle birlikte mânî yazısı ve düşüncesi de İslam öncesinde ve eş zamanlı olarak da kültür tarihindeki yerini almıştı. Doğudaki Türkler XV. yüzyıla kadar Mânî alfabesini de kullanmışlardır.¹

Orta Asya topraklarında İslam dininin yayılması sonucunda üç kültür, üç alfabe arasında etkileşim başlamıştı. Birincisi, Türk kültürü, Türk alfabesi, ikincisi, Manihaizm kültürü, Mânî alfabesi, üçüncü ise, Arap-Fars kültürü ve Arap alfabesi. Bu süreç esnasında Türk ve Mânî alfabelerinin yerini Arap alfabesi “almaya” başlamıştı. Eski Türk dünya görüşü ile Doğu-İslam düşüncesinin kuvvetli tesirinin kaynaşma sürecinin başarılı bir şekilde gerçekleştiği Kazak bozkırları, el-Farabi, Yusuf Has Hacib (ö.1070), Mahmut Kaşgari (ö.1102) ve Ahmet Yesevi gibi büyük simaların yetiştiği bölge haline gelmişti.

IX. yüzyılda yaşayan Farabi, eserlerini Arap dilinde Arap harfleriyle yazmıştı. Bununla birlikte Farabi’nin ana dili olan Türk dilini bilmemesi mümkün değildi. Fakat o devirde Arapça ilim dili olarak kabul edildiğinden ve kendisi de bu dille okuyan ve yazan başka ülkelerde bulunduğundan dolayı eserlerini Arapça telif etmişti.

Farabi’den iki asır sonra yaşayan bilgin Yusuf Has Hacib “Kutadgu Biliğ” adlı eserini Arap alfabesini kullanarak Türkçe yazmıştı. Yusuf Has Hacib’den sonra yaşayan büyük düşünür Ahmet Yesevi de eserlerini Arap alfabesini kullanarak Türkçe yazmıştı. Yesevi’nin algılama ve kavrama güçleri, insanın kendini bilmesi, aşkın yeri, insandaki duygu ve hayal ile ilgili değerli düşünceleri dikkat çekmektedir. O’nun hikmetleri, ayet ve surelerin Türkçe ifadeleri, Türklerdeki varlık ve ahlak felsefesinin bin yıl önceki örneğidir.²

Eski Türk dünya görüşünün büyük siması olarak bilinen Dede Korkut’un eserinde kendine özgü sosyal ve felsefi düşünce boyutlarına rastlanmak mümkündür. Dede Korkut geleneği, şiir söyleyeni saygı ve sevgi ile dinleyip, nazmın hikmetle yoğurulmuşluğunu bekleme, Kazakların özelliklerindendir. Bu gelenek, sonraki nesillerin felsefi düşüncesine yansımıştır.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Hatice Şirin User, *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri* (Ankara: Akçağ, 2006).

² Abdimalik Nısanbayev, *Kazak Türklerin felsefesi* (Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002), 13.

Tarihsel açıdan, felsefi düşüncenin sadece tümel değil, aynı zamanda şiir, folklor, halk bilgeliği ile de yakınlaşmasının pek çok türü vardır. Kazak felsefesi, özel bir şiirsel yaşam ve dünya algısı ile bozkır kültürünün biçimi sayılmaktadır.

XVIII – XIX. yüzyılları arası Kazakların, yazılı şiirleri göçebelerin felsefi ve şiirsel yaratıcılığının eşsiz bir örneği olmuştur. Varlığın anlamının genelleştirilme düzeyine göre, Rudaki, Sadi, Hafız ve diğerleri tarafından sunulan ünlü Farsça lirik ve felsefi şiir geleneğinden daha aşağı olmayıp, aynı zamanda bir sosyal yönelime sahiptir.

Kazakların felsefi düşüncesi, sadece ifade biçiminde olmayıp, aynı zamanda büyük ölçüde orijinallik içermiştir. Kazak akın³ ve jıravların⁴ düşüncelerinin sunum biçimi, yenilenen tekrarlama ve ezberleme yoluyla, sonraki nesillere tamamlanmış bir şekilde aktarıla gelmiş bir şiirsel metnin karakterine sahip olmaktadır. Ancak, onların şiirleri, kelimenin klasik anlamıyla şiirle tam olarak örtüşmemektedir. Kazak akın ve jırav şiirlerinde düşünce, imge üzerinden hâkim olmaktadır. Akın ve jıravların çalışmalarında zaman ve mekân, ölüm ve ölümsüzlük, iyilik ve kötülük gibi kavramları sıklıkla kullanılmışlardır.

Kazaklar arasındaki şiir, insanların manevi varlığına ilişkin ciddi düşüncelerle dolu özel bir felsefe türüdür. Aynı zamanda, Kazak felsefi düşüncesinin doğasını ve amacını daima belirleyen ahlaki sorumluluktur. Karakter, tür, temel özellikler, dünya görüşü gelenekler ve dil, tüm bunlar Kazakların manevi mirasını Türk kültürünün en eski bozkır düşüncesi olarak görmemizi sağlamaktadır.

Fikir özgürlüğü Kazak halkının özünde vardır. Bunun en güzel örneklerinin Kazak şairlerin, ozanlarımızın, kadılarımızın, hatiplerimizin ve günümüz Kazak aydınlarının felsefi düşünceleri olduğunu söyleyebiliriz. Onların ortak özelliği, kalıplaşmış düşüncelere şüpheyle yaklaşmalarıdır. Fikir özgürlüğü insanoğlunun hayata geniş açıdan bakmasını sağlamış, bu da beraberinde birçok ilmi, teknik alanlarda yeni buluşların, sanat ve edebiyat alanında eserlerin ortaya çıkmasına, karışık siyasi, ekonomik meselelerin çözülmesine yol açmıştır.

³ Akın – şiirler, jırlar, destanlar vb. söz sanatının sahibi, sözlü veya yazılı olarak şiir yayınlayan yaratıcı kişidir. Bkz. Nursan Alimbay, *Kazaktın etnografyalıq kategoriyalar, uğımdar men ataularının dastırlı jüyesi. I Tom* (Almatı: DPS, 2011), 139; Metin Arıkan, *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Kazak Jırav ve Akınları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2014).

⁴ Jırav – Kazakların eski şiirsel geleneğini şekillendiren ve yüzyıllar boyunca nesilden nesile geçen göçebe kültürün seçkin bir temsilcisidir. Bkz. Arıkan, *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Kazak Jırav ve Akınları*.

Kazaklar hürriyeti, özellikle düşünce özgürlüğünü, maddi ve manevi bağımsızlığı ile sorumluluğu her şeyden üstün tutan bir millettir. Sosyologlar, eski Kazak toplumundaki “Dat!”⁵ (Müsaadenizle) diye hanlara, sultanlara karşı düşüncelerini açık bir şekilde söyleyebilme geleneğini, “Bozkır demokrasisi” veya “Göçebeler demokrasisi” olarak adlandırmaktadırlar. İster han, ister sultan, ister zengin olsun, milletin düşüncelerini hesaba katmak zorundaydılar. Çünkü yaptıklarının tümünü efsane ve hikâye şeklinde ağızdan ağza taşıyarak kendi nesillerine ulaşacağını onlar da çok iyi bilmişlerdir. Dolayısıyla halk arasında itibarlı ozan ve şairlerin düşünceleri ciddi bir toplumsal güce sahipti. Nitekim Dede Korkut, Buhar, Mahambet gibi şairler, halkın şikâyetini zalim hanların huzurunda bile hiç çekinmeden söylemişlerdir. Tek başına bütün milletin namus ve şerefini terazide tartan Abay için de aynı şey geçerlidir.

Abay, Şakarım, M.J. Kopeev’in ahlak öğretileri, Kazak felsefesinin özü sayılabilir. Onları Kazak felsefesini yükselten filozoflar, düşünürler olarak isimlendirebiliriz. Kazakların ahlak geleneğinde felsefi kavrayışı niteliksel olarak yeni bir seviyeye getiren düşünürlerin yaratıcı mirası, derin felsefi fikirlerle doludur. Abay, Şakarım M.J. Kopeev’in, Doğuda ana felsefi soru olan insan problemini düşünüp ahlaki niteliklerin doktrinini geliştirdiği söylenebilir. Abay, Şakarım M.J. Kopeev’in felsefi mirasının analizi, insan varoluşunun ve gelişiminin mekânı olan Allah’a ve dinî inanç üzerine düşünceleri Kazak filozofların tüm eserlerini kapsadığı görülmektedir.

Çalışmamızın Amacı: XX. yüzyılın başlarında Kazak ahlak düşüncesini tespit ve tasvir etmek, bu çalışmanın ilk hedefi olarak belirtilebilir. Günümüzde ulaşabildiğimiz kadarıyla Türkiye’de konumuza ait çalışmalar bulunmamaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın bilimsel amacı, Kazak ahlak düşüncesi ve ilgili temel kavramları incelemek ve değerlendirmek, Kazak filozoflarının dünya görüşü düzeyinde ahlak düşüncelerinin özgünlüğünü belirlemek, Kazak düşünürlerin dünya görüşünün oluşumunun sosyo-tarihsel koşullarını ve manevi-ahlaki kaynaklarını ele almak, Kazak filozoflarının eserlerinin eleştirel analizi ve sistemli bir şekilde incelemektir. Bu çalışmanın Kazak felsefi düşüncesinin tanınmasına yardımcı olacağına inanılmaktadır.

⁵ Dat – eski Kazak toplumunda şehzadelerden ve devlet görevlilerinden (hanlar, sultanlar) söz isterken kullanılan bir görgü sözüdür. Aynı zamanda hükümet yetkililerinin yüksek siyasi ve sosyal statüsü anlamına gelir. Dat – “yardım, bağışlama” anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Bkz. Alimbay, *Kazaktıñ etnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men ataularının dastırlı jüyesi. 1 Tom*, 610.

Bu nedenle, ele aldığımız konunun araştırılması, Türk ve Kazak araştırmacılarının aydınlatılmasını amaçlamaktadır.

Tezin Önemi: Kazak felsefesi, Türk felsefi düşüncesinin ayrılmaz bir parçası olmakla birlikte Kazak felsefi düşüncesi, bir yönüyle de İslam felsefesi tarihinin bir parçasıdır. Bugüne kadar, Kazak felsefesi ve özellikle de Kazak ahlak felsefesi Türkiye’de incelenmemiştir. Bu çalışma, Kazak ahlak düşüncesini ayrıntılı olarak ele alıp inceleyen Türkiye Türkçesindeki ilk akademik çalışma olacaktır. Bu bakımdan tez çalışmamızın akademik ortamda önemli bir çalışma olacağını düşünmekteyiz. Bununla birlikte tez çalışmamız diğer araştırmalardan farklı olarak Kazak ahlak düşünce anlayışını sadece yorumlama ile değil, kavramsal bir çözümleme ile de sunulmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu çalışma, diğerlerinden farklı olarak daha güncel bir dil ve ahlak felsefesiyle ilgili temel kavramların başlıklar altında değerlendirilmesi ile sunulacaktır. Bu araştırmanın Türkiye’de Kazak felsefesini incelemek isteyenler için itici bir güç olacağına inanmaktayız.

Çalışmanın Kapsamı: Çalışmamız konu açısından sadece Kazak ahlak düşüncesini incelemektedir. Çalışmamızın birinci bölümünde geleneksel Kazak ahlak düşüncesi ele alınmaktadır. İkinci bölümde, dönemin en etkili düşünürleri olan Abay, Şakarım ve M.J. Kopeev’in ahlak düşüncesi ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

Tezimizin diğer sınırlılığı ise dönem bakımındandır. Çalışmamız dönem açısından XX. yüzyılın başlangıcını kapsamaktadır. Ancak, geleneksel Kazak ahlak düşüncesini anlamak ve XX. yüzyılın başında meydana gelen derin değişiklikleri tespit etmemiz için çalışmamızın birinci bölümünde daha önceki dönemleri de tespit etmeye gerek duyulmuştur.

Yöntem: Bu çalışma, kaynak tarama yöntemi uygulanarak derlenmiştir. Bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmamızın giriş bölümünde XX. yüzyıl başlarında Kazak düşünürlerin hayatı, eserleri, eleştirel yöntemi, XX. yüzyıl başlarında Kazakistan’daki sosyo-politik durumunu okumayla, anlamayla tespit edip, fişleme yöntemiyle yazıya geçirildi. Birinci bölümde genel olarak Kazak ahlak kültürü ele alındı. Bu bölümde en çok tanımlara yer verilerek önce betimleme yöntemi uygulanıp ardından veriler içerik analizi ile değerlendirildi. İkinci bölümde XX. yüzyılın başlarında Kazak ahlaki düşüncesinin ana fikirleri ele alındı. Bu bağlamda önce Kazak

filozofların görüşleri tasvir edildi ardından felsefi eleştirisi yapıldı. Sonuç kısmında da tüm bu değerlendirmeler ışığında çalışmamızın ulaşabildiği, Kazak filozofların ahlak bağlamındaki tespitleri ve önemli eleştirileri sıralandı.

Literatür Değerlendirmesi: Çalışmamızda düşünürlerimizin ilk yayınlanmış eserlerinin birçoğundan yararlandık. Bununla birlikte, Abay'ın “Kara Sözler” kitabı da dahil olmak üzere düşünürlerimizin günümüzde mevcut olmayan bazı el yazması eserlerine ulaşamadık.

Birinci grup kaynaklar, Kazak düşünürlerinin eserlerinden oluşmaktadır:

Abay Kunanbayev “*Nasihatler (Kara Sözler)*”, çeviren Zafer Kibar, Ankara: SFN, 2014. Kara sözler, 45 kısa meselden oluşan Abay'ın temel eserlerden biridir. Bu eserde hayatın anlamı, ahlak, din, eğitim, sevgi, dostluk konularında bilhassa durulmuştur. Bu eser, Abay'ın ahlaki düşüncesinin yansımasını içermektedir. Bu nedenle, Abay'ın ahlaki düşüncesini analiz ederken, bu çalışmaya sıkça başvurduk.

Abay Kunanbayev “*Şiirler*”, çeviren Zafer Kibar, Ankara: SFN, 2014; Abay Kunanbayev “*İzbrannoe*”. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1988; Abay Kunanbayev “*İzbrannoye*”. Almatı: YEL, 1995; Abay Kunanbayev “*Şığarmalarının eki tomdıq tolıq jınağı. Ölender men audarmalar*”. Almatı: Jazuşı, 1995; Abay Kunanbayev “*Sobraniye soçineniyi v odnom tome*”. ed. Muhtar Avezov, Moskva: Politizdat, 1954. Bu eserler Abay'ın seçilmiş şiirlerini içerir. Abay'ın şiirlerinin sadece küçük bir kısmı Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu nedenle, çalışmamızda Kazakça orijinal metinlerin yanı sıra Rusça çeviriler de kullanılmıştır. Çalışmamızda etik konuları içeren şiirlerini ele aldık.

Meşhur Jusup Kopeev “*Eki tomdıq*”. Almatı: Ğılım, 1992; Meşhur Jusup Kopeev “*Izbrannaya lirika*”. Pavlodar: PGU, 2008; Meşhur Jusup Kopeev “*Köp tomdıq şığarmaları*”. Almatı: Alaş, 2003; Meşhur Jusup Kopeev “*Raznyye sochineniya*”. Otdel redkikh knig i rukopisey AN RK; Meşhur Jusup Kopeev “*Tandymaly*”. Almatı: Ğılım, 1993. Bu eserler Meşhur Jusup Kopeev'in seçilmiş şiirlerini içerir. M.J. Kopeev'in şiirleri, insan, yaşamın anlamı, akıl ve bilinç, halkının kaderi, iyi ve kötü, vicdan hakkında felsefi düşünceleri içerir. Bu çalışmaları inceledikten sonra, Kopeev'in ahlak düşüncesi ve ilgili etik temel kavramlarını değerlendirdik.

Şakarim Kudayberdiyev “*Tri istiny*” (Üç gerçek). Almatı: Kazakhstan, 1991. “Üç Gerçek” – ilk Kazakça felsefi risalesidir. Şakarim bu eserinde temel felsefi

düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu çalışmanın ana konularından biri vicdan kavramıydı. Bu çalışmayı inceledikten sonra, Şakarim'in özgün vicdan kavramının tanımını yaptık.

Şakarim Kудayberdiyev “*Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazakhov i khanskikh dinastiy*”. Almatı: Jazuşı, 1990. Bu eserin Kazakçadaki orijinal ismi *Şejire'dir* (şecere). Şecere, Kazakların ve diğer Türk halklarının kökeni tarihini araştırmaya adanmış Şakarim'in ünlü eseridir. Bu eserde yazar kısa otobiyografisini anlatmaktadır. Bu çalışmayı Şakarim'in ahlaki düşüncesinin kaynakları üzerine altbölümü yazmak için kullandık.

Şakarim Kудayberdiyev “*Şığarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)*”. Almatı: Jazuşı, 1988. Bu eser, Şakarim'in seçilmiş şiirlerini içerir. Şakarim'in şiirlerinin temel konular ilahi ve beşerî aşk, millet, eğitim, gençlik, adalet, vicdan, emek, tabiat ve dini konulardır.

Şakarim Kудayberdiyev “*Zapiski Zabytogo*”. Almatı: YEL, 1993. “Unutulmuşun notları”, Şakarim'in felsefi ve etik konulardaki düşüncelerini ele alan otobiyografik eseridir. Bu çalışmada, Şakarim vicdan ve vicdan bilimi konularını ele alır. Bu eseri, düşünürün sosyo-felsefi görüşlerini analiz etmek için kullandık.

İkinci grup kaynaklar, Kazak düşünürlerinin incelenmesine ayrılmış ve Türkçeye çevrilmiş eserlerden oluşmaktadır:

Garifolla Esim “*Hakim Abay*”. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016. G. Esim eserinde Abay fenomenini ortaya çıkarmaya çalışmıştı. Esim Türk kültürünün derin bir retrospektifiyle birlikte Abay'ı kültür felsefesi, siyaset felsefesi, din felsefesi, tarih felsefesi açıdan anlatmıştı. Bu çalışmayı Abay'ın ahlaki düşüncesinin kaynakları ve etik kategorileri üzerine altbölümleri yazmak için sıkça kullandık.

Ekrem Ayan “*Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*”. Ankara 2017. Bu eser, Abay'ın hayatı, ailesi, eserleri, dönemi, Kazak kültüründeki yeri hakkında bilgileri içermektedir. Yazar, *Kara Sözleri'nin* ana konularını kısaca açıklamış ve Türkçeye çevirmiştir.

Yerlan Sıdıkov “*Kazak edebiyatının abidevi şairi Şakarim*”. Çev. Lazzat Urakova, Ankara: BENGÜ, 2014. Bu eserde Şakarim'in yaşadığı coğrafyayı, dönemi,

kültürel ortamı hakkındaki bilgeleri içerir. Bu eseri Şakarım'ın ahlaki düşüncesinin kaynakları üzerine altbölümü yazmak için kullandık.

Abdimalik Nisanbayev “*Kazak Türklerin felsefesi*”. Ed. M. Bayraktar, J. Makaşova, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002. Bu eser Kazak felsefe tarihini incelemektedir. A. Nisanbayev, Farabi'den XXI. yüzyılın başlarına kadar Kazak felsefi düşüncesinin oluşumunu ele almaktadır. Bu çalışmayı Kazak felsefi düşüncesinin Türk felsefe geleneğiyle olan devamlılığını tespit etmek için kullandık.

Üçüncü grup kaynaklar, Kazakça, Rusça ve İngilizce yazılmış kitaplar, tezler, makalelerdir. Bunlar arasında özellikle dikkat edilmesi gereken çalışmalar şunlardır:

Abdildin, Jabayhan ve Rauşan Abdildina. “*Abay – genialnyy myslitel i gumanist.*” (*Abay - dahi düşünür ve hümanist*) Astana: Foliant, 2015. Kitap, Abay'ın felsefi ve etik öğretilerinin incelenmesine ve anlaşılmasına ayrılmıştır. Yazarlar, Abay'ın özgün felsefi kavramını analiz etmektedir. “Kamil insan” kavramını ve etik kategorileri incelerken, sıklıkla bu çalışmaya yöneldik. Çalışmalarımızda, bu kitapta açıklanmayan etik kategorileri tespit edebildik.

Urazbekov, Azat. “*Eticheskaya mysl v Kazakhstane: (s rannego srednevekovya do kontsa XIX v.)*” (*Kazakistan'da etik düşünce: (Orta Çağ'ın başından XIX. yüzyılın sonuna kadar)*). Almatı: Nauka, 1982. A. Urazbekov, Orta Çağ'ın başından XIX. yüzyılın sonuna kadar Kazak etik düşüncesinin tarihsel ve felsefi analizini yapar. Bu eser komünist klişelerle dolu, filozofların dine karşı eleştirel tutumunu göstermeye çalışır. Ancak bu eser tarafımızca ahlaki düşüncenin kaynağını tespit etmek için kullanılmıştır.

Segizbayev, Oraz. “*Kazakhskaya filosofiya XV – nachala XX vv.*” (*XV. – XIX. yüzyıl Başlarında Kazak Felsefesi*) Almatı: Gılım, 1996. Bu eser Kazak felsefe tarihini incelemektedir. Bu eser, felsefi kavramların materyalist ve ateist değerlendirmelerini içermektedir. Yazar, bu kavramın felsefi analizini yapar ve özgünlüğünü ortaya koyar.

Barlıbayeva, Gauhar. “*Evolutsiya eticheskikh idey v kazakhskoy filosofii*” (*Kazak felsefesinde etik fikirlerin evrimi*). Almatı: FSİ, 2011. Bu kitap, eski Türk felsefesinden başlayarak günümüze kadar Kazak felsefi etiğinin sorunlarının ve perspektiflerinin analizine ayrılmıştır. Yazar, Kazak düşünürlerinin etik görüşlerinin tarihsel ve felsefi analizini yapar. Yazar, Kazak felsefesinin etik ilkesi olarak hoşgörüyü

ortaya koymaya çalışır. Bizim çalışmamıza ilgili bölümlerde, Abay, Şakarım, Kopeev, Jumabayev'in ahlaki düşünceleri ele alınmıştır. G. Barlıbayeva, filozofların eserlerinde ortaya koydukları temel ahlaki düşünceleri ve görüşleri genel olarak incelemiş, etik kategorilerin ayrımı ve tanımını yapmamıştır. Çalışmamızda, etik kategoriler belirlenerek ahlaki düşünce tanımlanmaya çalışmıştır. Böylece, çalışma Kazak ahlak düşüncesinin araştırma alanına bilimsel yenilik getirmektedir.

Dördüncü grup kaynaklar, Türkiye'de yazılan doktora ve yüksek lisans tezler:

Aida Bazarkulova “*Abay Kunanbayoğlu'nun Şairliği*”, yüksek lisans tezi (Türk Dili ve Edebiyatı);

Amanzhol Akhmetbekov “*Dostoyevski'nin varoluşçuluk düşüncesi ve Abay Kunanbayev'e etkisi*”, yüksek lisans tezi (Felsefe);

İlknur Karagöz “*Abay'ın Kara Sözler adlı eseri üzerine bir inceleme (Gramer-Metin-Sözlük)*” yüksek lisans tezi (Türk Dili ve Edebiyatı);

Kamile Güner Özel “*Abay Kunanbayev'in şiirleri inceleme-metin-aktarma (3 cilt)*” doktora tezi (Türk Dili ve Edebiyatı);

Baktıyar Buteyev “*Kazak şâir Şákárim ve şiirleri üzerine bir inceleme*”, doktora tezi (Halk Bilimi);

Rakhat Manekeyeva “*Şekerim Kudayberdiuli'nin Sanatı ve Şiiri Üzerinde İnceleme*”, yüksek lisans tezi (Türk Dili ve Edebiyatı);

Suzan Işık “*Şekerim Kudayberdiyev'in şiirleri, giriş-metin-dizin*”, yüksek lisans tezi (Türk Dili ve Edebiyatı).

Türkiye'deki bu çalışmalar dikkatle incelenmiş, ancak araştırma konumuzla ilgisi olmaması nedeniyle kullanılmamıştır.

XX. Yüzyıl Başlarında Kazakistan'daki Sosyal ve Siyasi Durumu: XX. yüzyıl, büyük sosyal ve siyasi olaylara şahit olmuş bir yüzyıldır. XX. yüzyılın başında Kazakistan Rus İmparatorluğu'nun sömürgeci bir bölgesi olarak devam etmekteydi. Rus endüstrisi için Kazak toprağı hem tarım hem de hammadde üssü olmaktaydı. Temel olarak madencilik sektörü Kazak bölgesinde geliştirilmiştir. Madencilik sanayisinin gelişmesi Rus ve yabancı kapitalistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgede elde

edilen maden ürünleri tamamen bölgenin dışına ihraç edilmektedir. Dolayısıyla bu faktörler, madencilik sanayisinin Kazakistan'ın sosyo-ekonomik hayatı üzerindeki etkisini azaltmıştır.

Esasen, Orta Asya ve Kazakistan'ın ekonomik gelişimi, Rus demiryollarının inşasıyla başlamıştır. Kazakistan'da demiryollarının yapımı onun sosyo-ekonomik hayatında önemli değişikliklere yol açmıştır.⁶ Demiryolları Rusya'nın merkezini yabancı kenar bölge ile güçlü bir şekilde ilişkilendirmiş ve böylece imparatorluk boyunca tek bir ekonomik alan yaratılmıştır.

XX. yüzyılın başında, Kazakistan'da tarım konusu daha da keskinleşir. Bunun sebebi, Çarlığın yeniden yerleşim politikası ve yerli halktan toprağı ele geçirmeyi amaçlayan kanunu uygulamasıdır.

Kazakistan'ın Rus Çarlığı himayesi altına girdiğı andan itibaren bölgenin tüm toprağı, devletin mülkiyet hakkı otokrasinin tarım politikasının yasal temeli olmaktaydı. Çarlık tarafından ilan edilen bu hak, yerli halktan barındıracak göçmenlere, askeri oluşumlara vb. en verimli masifleri yığınsal olarak ele geçirme niteliğini kazandırmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan önce, bölgenin toplam arazi alanının %20'si yerel nüfustan arındırılmıştır.⁷ Kazaklar bölgenin nüfusunun ana bölümünü oluşturmaktaydı. Ancak, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Ukrayna'nın merkezi bölgelerinden gelen köylülerin yeniden yerleşimi neticesinde Kazakistan nüfusunun bileşimi çok uluslu hale gelmiştir.

1905 öncesi dönemde Rusya'daki mutlakiyet idaresinden dolayı Kazaklar arasında siyasi hareketler gelişmemiştir. Kazak aydınları arasında siyasi bilincin gelişmesinde 1905 ihtilali sonrası oluşan kısmi serbestlik ortamı etkili oldu. Rus ihtilali sonunda meşruti yönetime geçilmesi sonucu Rusya Devlet Duma'sının açılması bütün Rusya genelinde olduğu gibi Kazakistan'da da siyasi faaliyetleri hızlandırdı.

1905 ihtilali sonrası başlayan protesto hareketleriyle birlikte Kazaklar arasında siyasi faaliyetler de gelişmeye başladı. Karkaralı, Turgay ve Ural şehrinde yazılan protesto mahiyetli dilekçelerde Kazak bozkırlarında İslam dinine karşı saldırıların ve

⁶ Qayrat Aldajumanov, Murat Asılbekov, ve Jaslan Qasımbayev, *Qazaqstan tarixi (köne zamannan büginge deyin)* (Almatı: Atamura, 2002), 125.

⁷ Aldajumanov, Asılbekov, ve Qasımbayev, 137.

engellemelerin durdurulması istendi. Protesto amaçlı bu toplantıların Kazak siyasal yaşamı açısından önemi ise Kazak aydınları bir araya gelerek partileşme çalışmalarına başlamalarıdır.

“Dilekçe Kampanyası”nın başlangıcı, 25 Temmuz 1905’te Koyandı Fuarı’nda düzenlenen Kazakların kongresiyle başlamıştır. Semey eyaleti Karkaralı şehrindeki Koyandı fuarında 14.500 Kazak’ın katılımıyla imzalanan ve hükümete gönderilen dilekçe ile gerçekleşti. Tarihe Karkaralı dilekçesi olarak geçen ve Kazak aydınlarının birleşerek Rusya hükümetinden isteklerini dile getirdikleri dilekçe 47 maddeden oluşmakta idi. Dilekçe hem Kazak dilinde hem de Rus dilinde Çar’a ve İçişleri Bakanlığı’na yazıldı. Kazak aydınları Dilekçe yoluyla hükümetten şu hakların verilmesini talep ettiler:

1. Kazakistan’da İslam dinine karşı saldırılara ve engellemelere son verilmeli.
2. Yerel hükümetler cami inşaatlarını ve Hacca gitmek isteyen Kazakların isteklerini engellememeli.
3. Daha önce dini mahkemelerde halledilen aile hukuku ile alakalı meselelerin resmi mahkemelere sevk edilmesi durdurulmalı.
4. İslam dininin, Ortodoks kilisesiyle eşit hukuki haklara sahip olması sağlanmalı.
5. Misyonerlerin faaliyetlerine engel olunmalı.
6. Kazakların elinden alınan topraklar geri verilmeli ve Rus iskanı durdurulmalı.
7. Kazakistan’daki orman, göl ve nehirlerden sadece Kazaklar faydalanmalı.⁸

XIX. yüzyıl boyunca devam eden Rus sömürü ve asimilasyon politikalarına karşı Kazaklar arasında ortaya çıkan tepki, önce milli isyanlara sebep olmuştur. Rus ordularına karşı başarı kazanamayan Kazaklar, tepkilerini fikri ve siyasi alanda göstermeye başladılar. Rusya’ya karşı doğan bu tepki XIX. ve XX. yüzyıl Kazak aydınlarının düşünce yapılarının şekillenmesinde de etkili oldu. Kazak aydınlarının çabalarıyla ve Rusya’nın politik yaşamına aktif katılımları sayesinde, Kazakistan’da

⁸ Emin Özdemir, “20. yüzyılın aslarında Kazakistan’da fikir hareketleri” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 116.

yavaş yavaş sosyo-politik hareketler ve partiler oluşmaya başlamaktaydı. Kazak aydınları ulusal kurtuluş hareketinde önemli bir rol oynamışlardır. Ne yazık ki, ulusal aydınların ideolojik olarak sınırlandırılması önemli ölçüde artmıştır.⁹

Kazak milletvekillerinin seçildiği I. ve II. Devlet Duma'sında, bölgenin siyasi yaşamının iyileştirilmesinde büyük rol oynamıştır. Bu nedenle, XX. yüzyılın başlarında yerli nüfus oranının azalması ve aynı zamanda Rus ve Ukrayna halklarının temsilcilerinin payının artışı gerçekleşerek çok etnik gruptan oluşan bir nüfus oluşturma sürecinin yoğunlaştığı söylenebilir.

Bu dönem Kazakların yaşam tarzlarının değişmeye başladığı, eski geleneklerin yerini yeni âdetlerin aldığı, yerleşik hayata geçiş sürecinin hızlandığı, hayvancılığın yerine ticaretin gelişmeye başladığı bir dönemdi. Yine bu dönemde Rus kültürüne ve onun aracılığıyla Batı kültürüne ait değerler Kazak kültürüne sızmaya başlamıştı. Eğitim açısından ise, Müslüman okulları ile medreselerinin yerini devrine göre çağdaş bir eğitim sunan yeni tip okullar ile Rus okullarının almaya başladığı bir zaman dilimidir. Rus Çarlığı'nın tayin ettiği yöneticiler tarafından yönetilen her bir Kazak bölgesinin yerel yöneticileri sadece görünüşte seçilmekteydi. Fakat, gerçekte ise, her bir bölgenin hâkimi olan boy beylerinin yönetici olması ve Çarlık hükümetinin ise beyleri onaylamasından ibaret idi.¹⁰

Kazak Düşünürlerinin Hayatı ve Eserleri:

Abay Kunanbayev'in Hayatı: Abay, meşhur yazar, şair, filozof ve Kazak yazılı edebiyatının kurucusudur. Abay, 29 Temmuz 1845'te Doğu Kazakistan bölgesinde doğmuş, soylu ve zengin bir ailede yetişmiştir. Gerçek adı İbrahim'dir, ancak

⁹ XX. yüzyılın ilk 10 yılında Kazak aydınları arasında hızlı bir şekilde işbirliği ve beraber hareket etme yeteneği gelişti. 1905'ten sonra Rusya'nın asimilasyon ve sömürge politikalarını durdurması için toplantılar yapılmasında etkili oldular. Bu aydınlar müşterek çalışmalarını Alaş Orda siyasi hareketinde de devam ettirerek Kazak siyasi hayatının gelişmesinde etkili oldular. 1905 sonrası Kazak basınının doğmasıyla birlikte Kazak aydınları düşüncelerini gazete ve dergilerde ifade etme imkanı buldular. Bu dönemde Kazak kültürel ve siyasi hayatında etkili iki yayın organı yayınlandı. Bunlardan Aykap dergisi (1911-1915), daha çok Ceditçi Kazak aydınlarının etrafında toplandığı bir yayın organı idi. Kazak gazetesinde (1913-1918) ise Batıcı Kazak aydınları düşüncelerini dile getirdiler. Bu dönemde Kazak aydınları bağımsızlık düşüncesini açık bir şekilde dile getirmeyip Haziran 1917'den itibaren Rusya federasyonu içinde otonomi talep etmişlerdir. Israrla takip ettikleri en önemli hedef, Rusya federasyonu içinde asimilasyona uğramadan varlıklarını devam ettirebilmektir. Onların hedefleri sadece siyasi değil aynı zamanda kültürel idi. İktidara gelen Bolşevikler tarafından, Alaş partisi derhal feshedildi ve 30'lu yıllarda affa rağmen tüm liderleri – Alikan Bokeyhanylı (ö. 1937), Ahmet Baytursynov (ö. 1937) vd. kurşuna dizildi. Bkz. Özdemir, 86.

¹⁰ Ekrem Ayan, *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler* (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2017), 25.

büyükannesi Zere tarafından verilen Abay (Kazakça “dikkatli”) lakabı hayatının geri kısmında isim olarak onunla kalır. Semey medresesinde ve Rus okulunda iyi eğitim alır. Kazak düşünürü Abay, Arap, Fars, Türk ve Rus dillerini öğrenir. Abay bir süre volost¹¹ başkanı olarak çalışır. Ancak, kısa süre sonra, pozisyonunu insanların iyiliği için kullanma imkanı konusunda hayal kırıklığına uğrar ve görevi terk eder. Abay’ın 3 karısı ve 10 çocuğu olmuştur. Özellikle yeteneğinin aktarıldığı Akylbay, Magauiya ve Abdurakhman oğullarını çok sevdiği bilinmektedir. Ne yazık ki, son ikisi genç yaşta hastalıktan vefat eder. Oğullarının kaybı Abay’ın sağlığını bozar ve 23 Haziran 1904’te 58 yaşında vefat eder.

Abay Kunanbayev’in Eserleri: Abay, gençlik yıllarından itibaren Doğu, Rus ve Avrupa edebiyatının en iyi eserlerini okur. 150’den fazla şiir, birkaç destan yazıp Kazakçaya 50’den fazla çeviri yapar. Günümüzde Kazak düşünürünün eserleri iki cilt halinde yayınlanmıştır. Birinci cilt onun şiirlerini ve çevirileri, ikinci cilt ise nesir yazıları içermektedir. Abay’ın şiirlerinde ve yaptığı manzum çevirilerde, dürüstlük, bilimin aydınlığı, aşk, tabiat, birlik beraberlik, yardımseverlik, örf adetler ve tarih gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. O, şiirlerinde Kazak halkını geri kalmışlıktan ilerlemeye, cahillikten ilim ve bilime, tembellikten çalışkanlığa, güzel huy ve ahlak sahibi olmaya yönlendirmiştir.¹²

Abay’ın ahlak düşüncesini, şiirlerde ve “Qara sözder’de” (Kara sözler / Nasihatler) dile getirmiştir. Kara sözler 45 metinden oluşmaktadır. Abay, “Kara Sözler”i, yaşının ilerlediği yıllarda, iktidarın cazibesini ve dünyevi işlerin zorluklarını tanıdıktan sonra, halk tarafından tanındığında ve sevdiklerini kaybettiği yıllarda kaleme almıştır. Kazak halkının yaşam tarzı, eğitim, ahlak, din, toplumsal farkındalık temel konuları olmaktadır. Toplumdaki yanlış uygulamalar eleştirilmiş ve onların yerine sahip olunması gereken güzel davranışlar önerilmiştir. Her bir durumun, akıl süzgecinden geçirilmesi gerektiğine vurgu yapan Abay, Kara Sözlerinde kâmil insan

¹¹ Volost – Rusya’daki farklı zamanlarda hem bir toprak topluluğu hem de bağımsız bir idari-bölgesel bölünmenin alt birim anlamına gelmektedir. Bkz. Aldajumanov, Asilbekov, ve Qasimbayev, *Qazaqstan tarixi (köne zamannan büginge deyin)*, 98.

¹² Abdulvahap Kara, “Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu”, *Arman Dergisi* (2004): 24.

olma yolunun hem dinî hem de insanî bilgilerle açılabilceğini örneklerle izah etmiştir.¹³

Kara Sözler, tarih boyunca hükümdarlara ve devlet adamlarına nasihatler içeren siyasetnamelerin kendi çağındaki devamı niteliğindedir. Ne yazık ki Abay'ın yaşadığı dönem Çarlık Rusya'nın egemenliği ile sarıldığından, bağımsız bir devlet ve hakan olmadığından hitabı herkesedir.¹⁴ Bu yönüyle Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"'i, Ahmet Yesevi'nin "Hikmetleri", Nizamülmülk'ün (ö. 1092) "Siyâsetnâme"'si, Yunus Emre'nin (ö. 1328) "Risâletü'n Nushiyye"'si gibi XIX. Yüzyıldaki nasihatname ve siyasetnamenin örneği de Abay'ın Kara Sözleridir.¹⁵

Şakarim Kudayberdiyev'in Hayatı: Şakarim ünlü Kazak şair, filozof, yazar, tarihçi ve bestecidir. 11 Temmuz 1858 yılında Doğu Kazakistan'da dünyaya gelmiştir. Abay'ın yeğeni ve öğrencisidir. Şakarim, yedi yaşında iken babası Kudayberdi vefat eder. Şakarim'e dedesi Kunanbay ve amcası Abay sahip çıkar. Arap, Fars, Türk ve Rus dillerini öğrenir. 1906 yılında İstanbul ve Mısır üzerinden Mekke'ye Hac seyahatini gerçekleştirir. İstanbul ve İskenderiye kütüphanelerinde çalışır, edindiği kitapları posta yoluyla memlekete gönderir.

Siyasetle uğraşır, volost yöneticilerine seçilir. "Alaş" ulusal kurtuluş hareketine katılır. Bolşeviklerin gelişiyle birlikte, Kazakların geleneksel yaşam tarzını yok etme eğilimleri ortaya çıktığında, sosyalist ideolojiyi kabul etmemiştir. Şakarim tek başına yaşamaya karar verir. 1922'den itibaren şair, Çingistau dağlarındaki Şakpan kasabasında hayatının son gününe kadar ikamet eder.

1920 – 1940 yy. Sovyet rejimi Kazak aydınları ve milli siyasetçileri tasfiye etme politikası uygulamıştır. Bu politika yoluyla birçok Kazak aydını "halk düşmanı" ilan edilmiş ve Şakarim da bu politikanın kurbanlarından biri olmuştur. 2 Ekim 1931'de yargılanmadan ve soruşturma yapılmadan gizlice Bolşevikler tarafından vurularak öldürülmüştür.¹⁶

¹³ Ayan, *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, 45.

¹⁴ Zafer Kibar, "Abay'ı Doğru Anlamak", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması* (2014): 545.

¹⁵ Ayan, *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, 45.

¹⁶ Yerlan Sıdıkov, *Kazak edebiyatının abidevi şairi Şakarim*, çev. Lazzat Urakova (Ankara: BENGÜ, 2014), 374.

Şakarım Kudayberdiyev'in Eserleri: Şakarım'ın şiirleri ve felsefi eserleri, tüm Kazak halkının zengin manevi mirasını temsil etmektedir. Kazak şairi ilk şiirini yedi yaşında babasının vefatı dolayısıyla kaleme almıştır. 1878'den 1904'e kadar yazdığı eserler ayrı kitaplar olarak yayınlanır. Şakarım'ın temel eserleri: “Türk, Kırgız-Kazak Hem Hanlar şeceresi”, “Müslümanlığın şartı”, “Kazak Aynası”, “Kalkaman-Mamır”, “Eñlik-Kebek”, “Ölenderi Men Poemaları”, “Kazak Aynası”, “İmanım”, “Haksız Ceza”, “Üç Gerçek” olarak bilinmektedir.

“Üç Gerçek” – ilk Kazakça felsefi risalesidir. “Üç gerçek” risale üzerindeki çalışmalar yaklaşık 30 yıl sürer. Bu derlemede, insan ruhunun incelenmesini ele alır, insan yaşamının ve amacının anlamı hakkında konuşur ve manevi yükseliş için en güçlü desteğin vicdan olduğunu belirtir. Şakarım hiçbir yerde üç gerçeğin net bir tanımını vermemiştir. Felsefi yazıları, materyallerin metinlerde düzenlenme şekli ve araştırmanın mantığı, öğretilerinin yorumlanmasının çeşitli türlerine yol açar.

İlk yoruma göre “ilk gerçek”, yaratıcının varlığını ve ruhun ölümsüzlüğü fikrini tanıyan inancın gerçeğidir. “İkinci gerçek”, duygusal algı ve rasyonel-mantıksal düşüncenin güvenilir verilerine dayanan bilimin gerçeğidir. “Üçüncü gerçek”, vicdanın temeli olan ruhun gerçeğidir. Ruhun ilkel ihtiyacı olan vicdandır ve bir insanı ahlaki kirden arındırıp onu doğru yaşamın yoluna sokabilen gerçek budur.

İkinci yorum şöyledir: Şakarım'ın “Üç Gerçek” yorumunun başka bir türü de mümkündür. Düşünürün “Unutulmuşun Notları”nın felsefi denemesinden kaynaklanır. Bu, uzun yıllar boyunca yapılan sonuçların bir tür özetlenmesi ve “Üç gerçek” risalenin tamamlanmasıdır. İkinci yoruma göre iyi bir yaşamın temeli şunlar olmalıdır: Dürüst çalışma; Vicdanlı zihin; Samimi kalp.¹⁷

Meşhur Jusup Kopeev'in Hayatı: Meşhur Jusup Kopeev Kazak şairi, filozof, etnograf, tarihçidir. 1858 yılında Bayanaul bölgesinin, Kızıltau köyünde doğmuştur. Köy okulunda ilk eğitimini alır. 1872'de M.J. Kopeev, Buhara'daki Kökeldaş medresesinde eğitim alır. Medreseden mezun olduktan sonra, birkaç yıl boyunca kendi bölgelerinde öğretmen olarak çalışır. Bu dönemde gazetecilik faaliyetleriyle uğraşır. Onun makaleleri ve denemeleri periyodik olarak “Dala ualayāt” gazetesi ve “Aikap” dergisinde basılır. Ekim 1917 yılı Devrimini sevinçle karşılar. Kültür ve eğitim

¹⁷ Garifolla Esim, *Nauka sovesti* (Almatı: Raritet, 2008), 126.

kurumlarının faaliyetlerine aktif olarak katılır. Kopeev tüm hayatını Kazak halkını aydınlatmaya, yaşamlarını iyileştirmeye adanmıştır. M.J. Kopeev 27 Kasım 1931’de vefat eder.

Meşhur Jusup Kopeev’in Eserleri: 10-15 yaşından itibaren Kopeev şiir ve mektuplar yazarak hem halkın ağzından hem de kâğıttan halk edebiyatının toplanmasıyla uğraşmaktadır. 1907’de Kazan’da, Husainov yayınevinde, M.J. Kopeev’in “Yaşamın biriktirdiği deneyim” ve “Durum” adlı şiir kitapları yayınlanır. Aynı zamanda, devletin sert tepkisine neden olan “Saryarka’nın Sahibi Kim” adlı düzyazı kitabı yayınlanır. Bu kitabın neredeyse tüm baskısına el konulur, yazar siyasi olarak güvenilirmezler¹⁸ listesine alınır ve hapse girmemek için bir süre Taşkent’te saklanmak zorunda kalır. Yazar bu eserlerinde toplumsal eşitsizlik, eğitim, ahlak ve diğer sorunlarını ele alır. Sözlü yaratıcılık geleneklerinde “Şeytan pazarlığı”, “Şahin ve bülbül”, “Yaşlı adam ve iki genç” ve diğer destanları yazılmıştır. Arapça ve Farsçanın iyi bilgisi, Doğu şiir geleneğini iyi incelemesine ve “Gulshat-Şerizat”, “Gibrat-nama”, “Bayan-nama” ve diğer destanlarını yazmasına yol açar. Bugünlerde, Kopeev’in mirası, Kazakistan edebiyatında, felsefesinde ve tarihinde değerli bir yere sahiptir.¹⁹

¹⁸ Siyasi güvensizlik, bilinen bir kişinin doğrudan veya dolaylı katılımdan şüphelenildiğini veya mevcut kamu yönetimi düzenine karşı bir harekete sempati duyduğunu gösteren bir terimdir. Bu suçlama, Çarlık Rusyası’nda ve daha sonra Sovyetler Birliği’nde sıklıkla kullanıldı. Bkz. Lubov Ulyanova, *Politicheskaya politiya i liberalnoye dvizheniye v Rossiyskoy imperii: vlast’. 1880 - 1905* (Moskva: Mir, 2001), 31.

¹⁹ Abdimalik Nısanbayev, *Qazaq filosofiyası tarihi. Qazaqtın ağırtuşılıq filosofiyası 3-tom* (Almatı: FSI, 2015), 287.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK KAZAK AHLAK KÜLTÜRÜ VE AHLAK DÜŞÜNCENİN TEMELİ OLARAK BAZI KAVRAMLAR

1.1. Kazak Ahlak Kültürü

1.1.1. Kazakların Etik Temelleri, İlkeleri ve Ahlak Kültürünün Kategorileri

1.1.1.1. Kazak Kültürünün Ahlaki ve Etik Temelleri

Her bir kültürün kendine has standartları ve değerleri vardır. Bu yüzden de tüm insanoğluna ait bir tek kültürel kodun oluşturulması mümkün değildir. Yalnızca onları ayrı ayrı ele alarak incelemek toplum ve bilim için doğru olacaktır.

İnsanoğlunun manevi gelişmesi ve onun ahlaki ve etik değerleri, değişik dönemlerdeki Kazak aydınlarının çalışmalarında geniş yer almaktadır. Çağdaş bilim adamlarının araştırmalarına göre Kazak felsefesi ve kültürü tarihinde, ahlaki değerlere çok önem verildiği görülmektedir. Zh. Moldabekov “Kazakların çok eski tarihlerden bu yana insanoğlunun adalet, mütevazilik, gerçekçilik, dürüstlük, samimilik, saygınlık, içtenlik, sözünü tutma ve iftiraya karşı nefret etme gibi özelliklere değer verdiklerini” yazmaktadır.²⁰

Kazakların geleneksel etik sistemi T. Gabitov tarafından incelenmiştir. Onun araştırması, geleneksel Kazak kültürünün etik oluşum aşamaları ile normlarının kalıplaşmasına yöneliktir. İlkel insan toplumu yapısına hitap etmek, göçebe yaşam tarzıyla ilişkili özellikleri tanımlayan kültürel ve tarihsel gelişmenin genel modelini belirlememize imkân tanır. Yazar, arkaik topluluğun etik düzenlemesi ile bir toplumun oluşumunda, birkaç gelişim aşamasının vurgulanması gerektiğini belirtir:

²⁰ Zhakhan Moldabekov, “Filosofiya kazakhtanu: problemy i perspektivy”, *Mysl'*, 5/12 (2005): 55.

Birinci aşama, “kulte tapma”/ kült ibadeti; insanoğlu, doğa ve toplumun ayrılmaz bir parçasıdır, “birlikte” ve “biz” fenomeni hakimdir;

İkinci aşama, kültürler. Bu aşamada etik, hukuk ve idealler oluşur. İnsan, tarihsel dönüşümün ana gücüne dönüşür.

Üçüncü aşama, toplumculuk. Bu aşamada insan haklarına saygı ve karşılıklı anlaşma temelli sivil toplumlar oluşur.²¹

İlkel toplumun kültür sistemi (avcılık ve göçebelik), fayda ve yarar ilkelerine dayalı olmayıp tersine “onur ekonomisi” prensiplerine dayalıdır. Misafirperverlik bunun göstergelerinden biridir. Doğa kaynakları, toplumun ortak malı olan bir toplumda bencil sisteminin oluşması mümkün değildir. Ataerkil ilkelere dayanan bir ailede bireycilik güçlü iken, Bachofen’in anlattığı “annelik yasası”nda²² ise, ilk sıraya ortak ve toplumluluk konulmaktadır. İlk insan toplulukları elitist değil, eşitlik taraftarı olan bir temelde ortaya çıkar.²³

Akrabalar arasındaki tüm anlaşmazlıklar ve kavgalar, aksakallar tarafından çözülmüştür. Eskiden gruplar veya bireyler arasındaki çelişkileri çözmek, günümüzde de yaşanmakta olan “aytış”²⁴ yoluyla halledilmektedir.

Kazakların tarihinden de görebildiğimiz gibi, göçebe toplumun insani ilkelerinin yüksek seviyesinin kanıtı, kazak geleneklerinin yapısıdır. Bu “altın miras” sayesinde, çeşitli sebeplerden dolayı babasız kalan en küçük oğul, baba malına sahip olur ve güvenle ayağa kalkabilir ve baba ocağını söndürmez. Tabii ki, bireyin maddi

²¹ Tursun Gabitov, *Etika yurista* (Almaty: Daneker, 1999), 6.

²² Anaerkillik, toplumda kadının, özellikle “ana”nın etkin olma halidir. Matriarkat veya maderşahilik olarak adlandırılan bir tür toplumsal örgütlenme düzeni. Bu düzenin temelini kadının üstünlüğü fikri oluşturur; soy kadınlar tarafından belirlenir, hakimiyet kadınlarındır. Bu toplumlarda kadınlara erkeklerden daha çok saygı gösterilir. Bu kadın üstünlüğü ilkesi etrafında, toplumun kültürü, adetleri, inancı ve mitolojisi, ataerkil düzenli toplumunkinden farklı bir biçim oluşturur. Bkz. Johann Jakob Bachofen, *Materinskoe pravo* (Moskva: Kanon, 1996), 23.

²³ Erich Fromm, *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* (Moskva: AST-ATD, 1998), 192.

²⁴ “Söyleşme”, “atışma”, “aytışma” anlamına gelen “Aytıs”, Kazakların geleneksel türkü söyleme tarzlarından biridir. Aytışta, iki kişi, iki taraf halinde soru-cevap esasına göre söyler. Taraflardan biri iki dize veya bir beyit söyleyip soru sorar, diğer taraf da aynı şekilde cevap verir. Karşılıklı söyleme sırasında çalınan müzik, genellikle bilinen bir türkünün melodileridir. Sözler ise “tökpe” (dökme), yani doğaçlama olarak söylenir. “Dombıra” adlı milli çalgıyı çalmaya başlayan A tarafı dökme yapar. A’nın sözleri biter bitmez, B buna Dombıra çalarak iki veya dört dizeyle, yine dökme olarak karşılık verir. Sözler yalın, nükteli ve uyaklıdır. Bu nedenle aytışma, iki ozanın doğaçlama şiir yarışması şeklinde geçer. Söz ve ezginin son derece uyumlu bir bileşiminden oluşan aytış, doğaçlama şiir ve türkü söyleme sanatının seçkin bir örneğidir. Bkz. Nursan Alimbay, *Kazaktıñ etnografiyalıq kategoriyalar, uğımdar men ataularının dastırlı jüyesi. 1 Tom* (Almaty: DPS, 2011), 95.

varlığından kaynaklanan sosyal-kültürel faktörlerin onun ayağa kalkmasında bir etkisi olduğu inkâr edilemez.

Gerçekten de iş paylaşımı, mülkiyet ilişkilerinin gelişimi, sosyal bağların örülmesi, ilk etapta kendine hâkim ve sorumlu bir kişilik yapısını ortaya koymaktadır. Fakat, toplumun ilk sosyal yapısının oluşmasında, toplumsal ekonomik faktörler kadar önemli olan ve kişisel kültürün oluşumunu sağlayan cins ayrımı ve cinsiyet ilişkilerinin gelişmesi olduğu da unutmamalıdır. Bu nedenle, Kazakların ve atalarının etik kültürünü tanımlarken, bu, “erillik cinsiyet” kavramıyla sınırlı tutulmaz. Kazak kültürünün tarihi üzerine yapılan araştırmalar, Avrasya bozkırlarında anaerkilliğin uzun yıllar boyunca genel bakışı olduğunu göstermektedir. Arkeolojik kazılarda, çocuk cesedinin annesinin cesediyle birlikte mezara koyulduğuna tanıklık edilmiştir. Toplumda bu şekilde toprağa verme biçimi, ilk ahlaki temellerin oluşumuna katkıda bulunduğunu öne sürmemizi sağlar. Ahlak için, toplumun oluşumunda her şey düzen bakımından anne bakımıyla karakterize edilebilir.

İnsan toplulukları (hatta eski göçebeler, avcılık hayatı yaşayanlar veya kabileler) bireysel özelliklerini kaybetmeden bir araya getirilir. Bunun kanıtı olarak ilk günlerden bu yana öznel (sübjektif) bir ruha sahip insanın olmadığı gösterilebilir.

Arkaik kültür araştırmacılarına göre ilk göçebe insanların başında bulunan büyüklerini aşiret büyüğü, aksakal, bahadır, başbuğ, önder, bey, ağa ve benzer şekilde adlandırmışlardır. Kabile yöneticileri toplumda saygı duyulan kimseler olup, düzen sağlama gibi özelliklere sahiptir. Kabile yöneticilerinin gücü yönetsel ilişkilerden doğmaz. Kazak toplumunda kabile büyükleri ile bir sonraki yönetici arasında büyük fark vardır. Eski dönem kültüründe kabile yöneticileri şu özelliklere sahiptir:

1. Kabile büyüğü kendi kabilesinde tecrübeli, bilge ve çok şeyi yaşamış, iyi konuşma özelliğine sahip olmalıdır.

2. Toplumda sayılan ve kutlu görülen kimsedir. Bu konuda ayrıntılı bilgiyi halkbilimci E. Tursunov, kabile yöneticilerinin ikinci özelliği olan mitleştirme konusunu ayrıntılı olarak açıklamıştır.²⁵ Toplumdaki insan ilişkileri, sosyal izolasyon olmadan, efsanevi bilincin kuralı olan gelenek ve ritüellerin yardımıyla düzenlenmiştir.

²⁵ Erlan Tursunov, *Istoki tyurksogo folklora* (Almatı: Dayk-Press, 2001), 67.

Ataların gücünün kutsallaştırılması, toplumdaki yerlerinin fetişleştirilmesi, akrabalık topluluğunun karakteristik totemik inançları ile güçlendirilir.

Atalar (totemler) yalnızca topluluğun değil, tüm kabilenin de büyülu birleştiricisinin imajını temsil eder. Taş devrinden bu yana atalar birleştirici özellikleriyle diğer kabile fertlerinden ayrıcalık göstermişlerdir. Genellikle geleneksel dini ayinlerde kutsal özellikleri sahip olan aksakallar diğerleri ile ilişkide kutsal kişilere dönüşmektedir.

Aksakalların toplumda fark edilen önemli özelliklerinden biri de göçebe toplum içindeki (gerontokrasi) yönetme gücüdür. Bu sosyal yapı, özellikle, temel geçim araçlarının ferdi mülkiyeti ortaya çıktığında ve çiftlik hayvanları için olduğu gibi, toplumsal mülkiyetin kriz zamanında da kendini gösterir. Anaerkil sistemin ataerkillik sistemine dönüşmesi sonucunda, bir erkek kabile büyüğü, önder, asker başı vb. rollere sahiptir. Yürürlükteki sosyal kural yalnızca ataerkillik yönetim genelinde kendini gösterir. E. Fromm'un, "ataerkil topluluk tarihinde bireyselleşme öne çıkarken anaerkil topluluk tarihinde toplumsallaşma temeli atılmıştır"²⁶ dediğini tekrarlayalım. Ataerkil ilişkiler, ilk ataerkillik ve gerontokrasiden destek alır.

Göçebe bir toplumun kültür tarihinin analizi, ilk ahlaki temellerin oluşumu, ritüelleştirilmiş geleneksel gereksinimler gereği kutsallaştırılmış ataların ve aksakalların oluşturduğu toplumsal sistem düzeyinde gerçekleştiğini göstermektedir. Onlara gösterilen saygı, toplumda kutsallaşan ve gelenek haline gelen bir yönetim tanımını bildirir. Bu da ilk etik-ahlaki ilişkilerin asıl yapısını bildirir. Zor durumlarda birlik ve bereketi korumak amacıyla esas faktör olarak, atalar kültüne başvurulmuştur.

İslamiyet'ten önce göçebe Türk topluluklarının yöneticilerinin sosyal durumu gelenek görenekleri ile yönetiliyordu. Bu gelenek göreneklerde han ve beylerin idari gücü toplumdan yana sınırlanmış şekildedir. Bu yüzden de etik dürüstlükler hakkında otarşi ve despotluk konusunda konuşmaya gerek yoktur. Çin kaynaklarına baktığımız zaman, hanların ve beylerin askeri durumlarda idari özellikleri ortaya çıkar, fakat barış günlerinde toplumla aynı seviyede yaşamlarını sürdürmüşlerdir.²⁷

²⁶ Erich Fromm, *Krizis psikhoanaliza* (Moskva: AST, 2017), 78.

²⁷ Sabet-Kazy Akatayev, *Mirovozzrencheskiy sinkretizm kazakhov* (Almaty: RIPK RK, 1994), 21.

Göçebe kültürü araştırmacıları, göçebe topluluklarda “Han talav” geleneğinin olduğunu yani “Hanı soyma” anlamına geldiğini belirtmektedir. İnsanlık tarihinde, toplulukların yöneticilerinin test edildiği durumlar olmuştur. Bu durumlar J. Frazer ve Z. Freud’un eserlerinde arkaik ritüellerde “Bir liderin kurban edilmesi” şeklinde yansımıştır. Bu tür olaylar Kazakların hanlık dönemlerinde de yaşanmıştır, örneğin Orunbor valisi Vakonskiy, güçlü kabile yöneticileri ya da bir grup insanın, hanın emirlerine uymak yerine karşı çıktıklarına ve onun hayvanlarını çalarak onu kızdırmaya çalıştığına tanıklık etmiştir.²⁸

Bir başka durumda da sıradan insanlar olağanüstü durumlarda kendi başlarına karar alarak hareket etmektedirler. Örneğin, Abılhayır Han, Rusya’ya tabi olma kararını aldığı zaman halk bir araya gelerek ölüm cezasını keser ve sonuçta Barak sultan uygulamasını²⁹ yapar.³⁰

Kazakların geleneksel ahlaki kültürünü çaprazlamalı olarak, onun kendine has özelliği olan, hem ferdi hem de toplumsal yaşam tarzı bakımından incelemek mümkündür. “İnsan kendini tanımayınca ve dünyanın sonsuz değerlerini anlamayınca huzur bulamaz. Gerçek hayatta sonsuz huzuru bulmak için öncelikle bencil “Ben”den ayrılarak sonsuzluk “Ben”ine geçmeli, bu durumda asıl yaşam maksadına ulaşır ve kendini ahlaken geliştirebilir.”³¹ Bu, hem hanlar hem de sıradan halk için inkar edilmeyecek gerçektir. G. Nurişeva göre, asıl önemli olan hanın tahtta oturması değil, onun ahlaki değeri ile insani hüviyetindedir.³²

Kazak kültürünün ahlaki özelliğinin başlangıcı nedir? Geleneğe göre nasıl kabul edilmekte; bir insanın dünyadaki yeri ve doğayla olan ilişkisi yaşama temelinin anlamıdır.

Kazak kültür felsefesinin ana meselesi ahlak ve insanlık özelliklerinin ortaya konmasıdır. Kazak kültür felsefesine açıklık getirmeden önce onun özünü oluşturan

²⁸ Jambıl Artıqbayev, *Qazaq étnografiyası: Étnos jäne qoğam* (Qarağandı: KMW, 1995), 266.

²⁹ 1 Ağustos 1748’de Ülkeik ve Turgai nehirleri arasında çıkan bir çatışma sırasında Barak Sultan, Rus İmparatorluğuna tabi olma kararını alan ilk Kazak hanı Abulhair’in kafasını kesti. Bkz. Ziyabek Kabuldinov ve Aigül Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)* (Almaty: Atamura, 2012), 53.

³⁰ Ziyabek Kabuldinov ve Aigül Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)* (Almaty: Atamura, 2012), 124.

³¹ Akatayev, *Mirovozzrencheskiy sinkretizm kazakhov*, 42.

³² Gülcihan Nurişeva, *Adam ömiriniñ filosoфіyalıq мәni* (Almaty: Atamura, 2001), 143.

kavramlara açıklık getirmek istiyoruz. Çünkü bu kavramlar farklı ortamlarda farklı şekilde açıklanmaktadır. İkili birleşimin birincil kültürel ve etik olasılığı “insan” ve “birey” olarak alınabilir. Teist dinlere göre Adem, insanoğlunun atasıdır, yaratıcının gücüyle dünyaya gelen güçtür. Daha sonra, Adem hem Batı hem de Doğu felsefesinde, tüm insan türünün evrensel bir kavramı haline gelir.

İyi insan, manen zengin olan insandır. K. Jarıkbaev, ideal insan tipini şu şekilde tanımlar: “Akıllı insan kimsenin aklıyla gitmez, onun bir maksadı, hedefi ve yaşama nedeni vardır. Dayanıklılık, soğukkanlılık, karakter sahibi olmak insana hava kadar elzemdir. Nerede olursan ol kendini tutabilmelisin. Adam olabilmek için cesaretli olmanın yanında cömert ve ağırbaşlı olmalısın.”³³ İnsanın iyi yönlerini sayarken o, toplumun kötü şeylerden korunması gerektiği üzerinde de durur. “Cimri kimse toplumu yönetmeyi bırakın kendi ihtiyaçlarını da karşılayamaz”; “Akılsızın iyi niyeti belaya dönüşür”; “Haysiyetsizden ev kadar bela beklenir.” Şu davranışlar insana iyilik sağlamaz: açgözlülük, yalancılık, şehvet, sarhoşluk, kıskançlık, kibirlilik, önemsiz şeyler için zarar verme, öfke, kendini ve diğer olumsuz nitelikleri dizginlemek için yetersizlik ve benzeri özellikler. İyi insan yalnız kendinin değil yakınlarının da refahını sağlar. İnsan iyi niteliklere sahip olmadan başarıya, istek ve arzularına ulaşması imkansızdır. “Eğer insanın iyi nitelikleri yoksa ona mutluluk da refah da uğramaz.” Başarıyı elde etmesi ve mutlu olması insanın kendi elindedir. Bu yüzden herkesin insani niteliklerini geliştirmek için bütün gücüyle çalışması lazımdır. Entelektüel yeteneklerini kullanarak irade dünyasını terbiye etmelidir. Başka bir deyişle kendi keyfine sahip olmak, bir kimsenin duygularının ham olması ya da terbiyesiz olması onun eğitim eksikliğini bildirir.³⁴

Çeşitli kaynaklarda ahlak teriminin değişik açıklamaları bulunmaktadır. Kazak kültür felsefesi tarihinde benimsenen yaklaşım, insanların davranışı için kaçınılmaz bir gereksinim olduğudur. Onun esas görevi, kişisel ilişkilerin insani gereksinimlere uygun olarak düzenlenmesidir. Bu yaklaşımda ahlak, kültürün ana bileşenlerinden biridir.

Ahlakın geleneksel olması kültürün özünde şekillenmektedir. Bu, ilk insanların gelenek-göreneklerdeki davranış ve eylemleri hayvanların varlığı üzerindeki içgüdülerle karşılaştırılarak ortaya konulabilir. Toplumun geleneksel ahlaki normları

³³ Kubigül Jariqbayev, *Qazaq psixologiyasınıñ tarixi* (Almatı: Kazahstan, 1996), 39.

³⁴ Jariqbayev, 160.

yerini rasyonel normlara bırakır. Fakat bu eski ahlaki geleneğinin unutulduğu anlamına gelmez. Onlar unutulmaz, çünkü eski kültür modern ulusal kültürün arketipi olarak işlevini devam ettirir. Kazak halkının ulusal ahlaki sistemi eski göçebe kültürden başlamaktadır. Modern çağın taleplerine uygun olarak sürekli güncellenen, temel çıkış pozisyonlarını korumuştur.

1.1.1.2. Kazak Halk Kültürünün Ahlak İlkeleri

Ahlaki ilkeler, özel nitelikteki ahlaki standartlardır. Ahlaki ilkeler değişik toplumlara ve dönemlere göre değişmiş olabilir.

Ahlak meselesini anlamanın en kısa yolu ahlaki bilinç ve kişinin ahlaki kültürünün oluşumunu etkileyen, insan doğasının derin katmanlarını yansıtan, ahlaki bir konumdan, “insan” kavramının analizi ile başlar.

Kazak kültür felsefesinde hala derin olarak incelenmemiş ahlaki konular vardır, bunlardan biri derin içeriğinin araştırılması ve aydınlığa kavuşturulması gerektiren “kisi”³⁵ kavramıdır.

Bu kavramları değişik dönemlerin ünlü düşünürleri tarafından kullanılan geleneksel yaklaşımları, “adam ve kisi” sözcükleri Kazak sinkretik dünya görüşünün eşanlamlıları gibi olduğunu göstermektedir: “Adam” Müslüman kültürünün bir olgusudur; “kisi” ise Türk kültürünün adlandırmasıdır. Tüm Orta Çağ Türk düşünürleri gibi, Abay da bu terimi insanların ihmalkarlığına atıfta bulunmak için kullanmıştır: “...adette, hâkim de pendeni adamnan bölip aladı da, onı adamdar qatarına jatkızbay, ol turalı tek “kisi” degen uğımdı koldanadı”³⁶, çevirisi: “... genelde hakim dahi kulu insandan ayrı olarak ele alır, ona insan olarak bakmaz, onun hakkında yalnızca “kişi” kavramı kullanır”.

“İnsan özellikleri” tanımını K. Jarkınbaev tarafından genişçe analiz edilmektedir.³⁷ Ona göre “kısı” Kazak dilinde, insanın önemli bir adı olarak tanımlanır, “kisilik”³⁸

³⁵ Kısı – 1. insan, adam, birey, şahıs 2. yabancı, el 3. misafir, konuk. Bkz. Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov, ve Vehbi Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik* (Almatı: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012), 313.

³⁶ Abdimalik Nısanbayev, *Qazaq dalasınıñ oyşıldarı* (Almatı: FSI, 2001), 28.

³⁷ Kubigül Jarıqbayev, Abilhan Aldamuratov, ve Tursun Gabitov, *Ädep negizderi* (Almatı: Murattas, 1997), 38.

³⁸ Kisilik – 1. kişilik, şahsiyet. 2. Kibirlenme, büyülenme, böbürlenme. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 314.

tanımı ise insanlık, dürüstlük, erdemlik gibi daha niteliksel olarak anlamlı bir şekilde kullanılır. O, bu kavramı tahsis edilmiş toplumda saygıdeğer, çevresinde iyi yönleriyle tanınan, yalnızca iyi insanlara seçilmiş olarak kullanıldığını anlatmaktadır. Genellikle bu tür insanlar ağırbaşlı, sorumluluk sahibi ve büyük hedefleri olan kimselerdir.

Ozan Umbet: “*Kısı körsen, esikke,*

Jugire şık keşikpe.

Karsı almasan meymandı,

Kesir bolar nasipke...” –

Yani “kapını çalın birisini, ağırlamaya acele et. Gelen kimseye saygı göstermezsen, bereket kaçır işinde” diyerek bu şekilde, toplumu iyilik yapmaya, birbirlerine saygı göstermeye ve yardıma koşmaya davet eder.³⁹

K. Jarkınbaev’in fikirlerine göre, Kazak kültüründe “kişi” kavramı “insan” ve “kişilik” kavramları ile ilgili olarak içe dönüklük, iç dünyası zengin olmak anlamını kazanmaktadır. Bir kişinin temel erdemleri, başkalarıyla olan bireysel ilişkilerinde, toplumun dikkatini kendisine çekme yeteneğinde kendini gösterir. Bunu yapabilmek için kişi samimi, sevecen ve özgüvenli, neşeli, çalışkan ve ahlaklı olmalıdır. Tersine, bu niteliklere sahip olmayan bir kişi kalın kafalı, sevimsiz yapıdadır.

Genel olarak, erdemlilik ve insanlık kavramları, geleneksel Kazak kültüründe yalnızca geleneksel destan türlerinde değil, Orta çağ yazılı kaynaklarında da kendisini gösterir. Ulusal Kazak felsefesi, eğitim ve entelektüel değeri bakımından Doğu felsefesi çerçevesinde “kâmil insan” tipini ahlak ve insanlık açısından ele alır.

Geleneksel Kazak kültüründe, erdemli kişinin yetişmesinde öncelikle manevi güce, yani insanın onur veya öz saygısına önem verilir. Onur, insanlık benliğini geliştirir, Kazak halk boşuna “Koyandı kamsı öltiredi, Erdi namıs öltiredi” – “Tavşanı saman, yeğini (insanı) onur öldürür” yani tavşanın ölümüne saman da neden olur; insanın onuru ölümden de güçlüdür, dememiştir. Kazak manevi yaşamının anlamını belirlemede insanlık ve toplum sorunları ile ilgilenen G. Nuruşeva, onurun bütünlüğünü tanımlayan faktörlerden biri olarak görüyor.⁴⁰

³⁹ Muhtar Mağawin ve Marat Baydildayev, *Bes ğasır jırlaydı*, (Almatı: Jazuşı, 1984), 1:83.

⁴⁰ Nuruşeva, *Adam ömiriniñ filosofiyalıq мәni*, 240.

D. Kişibekov çalışmalarında “ar-namıs”,⁴¹ – “onur” kavramını özel olarak araştırmaktadır.⁴² Ona göre, insan niteliklerinin başlıca değerlerinden biri onurdur. Tabi ki onur türleri az değildir: vatan onuru, ulusal onur, dini onur, sosyal onur, cinsel onur, aile onuru ve benzerleri. Bir benlik saygısı düşünüldüğünde, o zaman irade ve azim vardır ve hedeflere ulaşma yolunda zorlukların üstesinden gelmek için azim vardır. Onur olmayınca, utanç, vicdan ve hatta insanın varlığı kaybolur. Onur, insanlığın ana kriteridir. Kazak halkının soyağacı sağlamdır. Kazaklar güçlü insanlardır, çünkü çeşitli dönemlerde tarihi gerçeklerle kanıtlandığı gibi, onlarda benlik saygısı, sarsılmaz irade ve kahramanlık duygusu vardır.

Ancak Abay’ın “üçüncü nasihatinde” Kazak toplumunda onursuzluk ve iradesizlik durumunun yaşandığını söyler. Abay, üzülen ve anlatıyor ki, “Bozkırın özgür yiğitlerine sahte ihbarla suçlar yüklüyorlar, aşağılayıcı soruşturmalar yapıyorlar, hiç görmediklerini ve duymadıkları olaylara şahit olmaya hazır tanık haline getiriyorlar ve bütün bu lekelemeler onurlu bir kişiyi aşağılamak, yükselmesini önlemek içindir. Eğer mazlum kimse yardım için zalimlere el uzatırsa, onurunu yitirecektir, eğer onlara boyun eğmezlerse haksız yere mahkûm edilecektir, sıkıntı ve zorluklara katlanmak, hayatta layık yer ve iş bulamamak demektir.”⁴³

Kazak ahlaki sisteminin ve kişisel ilişkilerin işlevleriyle ilgili normlar-kavramlar arasında büyük bir rol oynayanlar şunlardır: “günah” ve “suçluluk”, “duyarsızlık” ve “ceza”, “itiraf” ve “kutsallık”, “emek” ve “zevk”, “kanaat”, “hayırseverlik”, “iyilik” ve benzeri. Bu kavramlar yalnızca Kazakların manevi dünyasıyla sınırlı olmayıp ve bu dünyada insan niteliklerinin önemli bir bölümünü oluştururlar.

Kazak geleneksel kültüründe, bu kavramlar, kullanıldığı yere göre, kendi içinde ilişkili olarak işlevlerini yerine getirir. Örneğin, “obal” (vebal) kavramını ele alalım. B. Kaldıbaev sözlüğünde⁴⁴ bu sözcüğün karşılığı “suçluluk”, “günah” olarak verilmektedir. Fakat, sözlük anlamı kavramı tam karşılamamaktadır. Bu kavramı yalnızca sözcük anlamıyla karşılamak zordur. Bu sözcüğün karşılığını geniş manada açıklamaya çalışalım.

⁴¹ Ar-namıs – namus, şeref, haysiyet. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözlük*, 51.

⁴² Dosmuhamed Kşibekov, *Mentalnaya priroda kazahov* (Almaty: Gılım, 2005), 256.

⁴³ Abay Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, çev. Zafer Kibar (Ankara: SFN, 2014), 22.

⁴⁴ Bektay Kaldıbaev, “Bolshoy kazakhsko-russkiy slovar” (Almaty: Altyn Kazyna, 2001), s.v. “Obal”, 346.

“Obal”, zarar veya günahı almamak için canlılara veya doğaya zarar vermesi tavsiye edilmediği anlamına gelen bir kavramdır; zayıf ve yardıma muhtaç insanlar karşısında insanın hayırseverliğini bildirir veya insanın özünün maruz kaldığı ve toplumda hoşnutsuzluğa neden olduğu eylemlerdir. Obal aynı zamanda şunları da ima eder; çevreye zarar vermek, canlılara zarar vermek, fiziksel noksanlarından dolayı insana baskı yapmak ve rencide etmek, kötülük yapmak ve bir kimsenin güvenini istismar etmek veya zarar vermek. Ekmek kırıntılarını ayak altı etmek, gereksiz yere israf etmek veya ihtiyatsız kullanmak, yiyecek içecekleri gereksiz yere harcamak da obal anlamına gelir. Hayatta bu tip insanlardan yalnızca cehalet ve saygısızlık beklenir.⁴⁵

Böylece bu kavram, yeteneklerini, konumunu kötüye kullanan insanların davranışları ile bir kişinin çevresine karşı tutumunu ifade eder, yani o, bir kişinin ahlakını, kültürünü belirleyen ilkeye atfedilebilir.

Savap, insanın iyi yönlerini aşıl原因 bir kavramdır. Hiçbir maddi veya manevi çıkar gözetmeksizin, canlı veya cansız herkese içtenlikle yardımseverlik, hayırseverlik göstermektir. Örneğin, yetimlere, dullara yardım etmek, yabancılara ve muhtaç insanlara bakmak, kuş yuvasını yeniden inşa etmek, ayaklarının altına atılan ekmek kırıntılarını toplamak vesaire gibi. Sözlü kültürde, *obal* ve *savap* kavramlarının normları, sözcük olarak İslam kaynaklı olsa da Kazakların eski hayvancılık, totemist ve fetişist inançlarına dayanan kutsal yorumlarla iç içedir.

Böylece “savap”, yani sevap, bir insanın ahlaki davranışlarının sebebini, doğasını belirleyen ve bir kişinin ahlaki kültürünü belirleyen, bir prensip olan insan erdeminin anlamını ortaya koyan bir kavramdır.

Kazak geleneksel ahlak kültürünü ayırt eden diğer temel ahlaki ilkeler şunlardır: vatana ve millete olan sevgi, vicdan ve utanç duygusu, dürüstlük, yardımseverlik, babaların ve ataların ruhuna saygı, ebeveynlik ve evlatlık sorumluluklar, adalet ve memnuniyet değeri ve benzeri. Onlar insanın ahlaki niteliklerini ve özünü ortaya çıkarır, insan davranışlarına değer verir. Bu kavramlar insanlık ve ahlak üzerine yoğunlaşır. Bu nedenle ahlak kültürünün anlamlı bir özelliğini oluştururlar. Fakat Kazak ahlakının ilkeleri Batı kültüründen, kendine has özellikleriyle, öncelikle sözlü manzum

⁴⁵ Kşibekov, *Mentalnaya priroda kazahov*, 361.

anlatımında insanlığın duygu varlığını sanatsal renklerle anlatma yoluyla farklıdır. İkinci olarak, Kazak maneviyatının ahlaki normları, hukuk, inanç, sanat dalları normlarıyla senkretik yollarıyla anlatılır. Üçüncü olarak, ahlak normları, Kazakların geleneksel sözlü kültürünü kullanarak ozanlar, destancılar tarafından aktarılır. Dördüncü olarak, onlarla herkese ayrı ayrı hitap edilmektedir.

1.1.1.3. Kazak Ahlaki Kültürünün Kategorileri

Pek çok araştırmacıya göre iyi ve kötü kavramlarının bilinmesi ahlak bilimin temel meselesidir. K. Jarıkbayev şu şekilde tanımlamaktadır: “Jaksılık⁴⁶ – jalpı adeptin balaması, adamgerşilik pen imandılıktı bildirudin en jalpılama uğım tüşinigi. Adamğa jağımdı narselerdin bari jaksılık uğımına kiredi... jamandık⁴⁷ – kerisinşe, adam künkörisindegi jağımsız körinisterdin jalpılama ataluvı. Oğan koğamdık pikirmen ayıptalatın teris kılıktar men piyğıldar jatadı.”⁴⁸ Yani, “İyilik, edebin eş anlamıdır, insanlık ile imanı bildiren genel bir tanımdır. İnsanların sevdiği her şey iyilik anlamına girer... Kötülük, tam tersine, insan yaşamında olumsuz olan her şeyin genel adıdır. Buna toplumca yadırganan olumsuz davranışlar ile düşünceler dahil edilir.” Yazar, bu tanımında tamamen haklıdır. Gerçekten de, insanlık namına yapılan iyilik ve hayır işler, tüm insanoğlu ve ahlak adına yapılan eylem olarak kabul edilir. Hayır yapmak, işte bu ahlakın özüdür. Kötülük ise hayatta olumsuz olan her şeydir. Olumsuz davranışlar ile düşünceler toplumca yadırganmaktadır.

Kazakların dünya görüşündeki iyilik ve kötülük kavramları, etraflı olarak sanatsal bir üslupla ozan ve destancıların eserlerinde kendini göstermektedir. Bu kavramlar manzum sanatlarının ötesinde halkın dehası ile felsefesine dönüşür.

Kazak edebiyatında “iyilik” ve “kötülük” kavramları sinkretik şeklindedir: insanın pek çok niteliklerini gösterme imkanını tanıyan ahlaki, eğitici ve hayırsever kategorileri verilmektedir. Bu, yaşam felsefesiyle açıklanabilir, eğer kötülük – yaşamın bir kısıtlaması ise o zaman iyilik – kişinin yaşam niteliklerinin amacına uygun olarak ölçülmesidir. Yani iyilik insanın uyum içinde yaşaması. Yalnızca gerçek insan olan

⁴⁶ Jaqsılıq – iyilik. Kazakça-Türkçe sözdik, Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 176.

⁴⁷ Jamandık – 1. kötülük, fenalık 2. kötü haber. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, 182.

⁴⁸ Jarıkbayev, Aldamuratov, ve Gabitov, *Ādep negizderi*, 112.

iyilik yapabilir. Kötülük ise, ortama uyumsuzluk, sınırları aşma, kötü davranış ve tutarsızlık, “kaybolma” veya Kazaklarda dendiği gibi: “ğarip”⁴⁹ olmaktadır.

Bul zamanda ne garip?

Ak kalalı boz garip,

Jaksılarga aytpağan

Asıl şırın söz garip,

Zamandası bolmasa,

Kariyalar bolar tez garip.

Kadirin jenge bilmese,

Boyga jetken kız garip...

Müritin tauıp almasa,

*Azgın bolsa pir ğarip.*⁵⁰ Çevrisi: bu dizilerde insanlar arasındaki manevi değerlerin kaybolmakta olduğunu yakınmaktadır.

Bu devirde ne garip?

Ak çadırılı bozkırlar zavallı,

Sözünü tutan kimseye,

Söylenmeyen söz zavallı,

Yaşıtları kalmayan,

Yaşlılar da zavallı,

Kıymetini yengeleri bilmeyen, yetişkin kız garip.

Eteğin tutar müridi yok, bilgin de olsa Pir zavallı.

Bu dizilerde, yalnızca hayırseverlik ve insanlık değerler anlatılmıyor, onunla birlikte kesin bir başlangıç olarak ahlaklı bir kimlikte görülmeleri gerektiği ele alınır. Meşhur Kazak felsefecisi K. Abişev, “Erdemlik, insanların barış ve kendi aralarında

⁴⁹ Ğarip – garip, zavallı, biçare. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 127.

⁵⁰ Absattar Derbisaliyev, *XV-XVIII ğasırlardağı qazaq poeziyası* (Almatı: Ğılım, 1982), 8.

olan ilişkileri korumasıyla ölçülür. Onun korunmaması veya yok edilmesi kötülük olarak tanımlanmalıdır” şeklinde yazmaktadır.⁵¹

Kazak halkının ahlaki kültür kategorisine ve ilkelerine, değerini ve anlamını kaybetmeyen ve halkın kültürel faaliyetlerinde yeri olan, değerler dahil edilmelidir.

Kazak edebiyatında sıkça karşılanan ve çok önemli ahlaki değerlerin esas kategorisine dahil edilenlerden biri “tektilik”,⁵² asalettir. J. Moldabekov, bu kavramın ahlaki kültür için ne kadar önemli olduğunu şu şekilde anlatır: “Nağız tektinin tiregi mol, jubanışı jetkilikti. Kisilikti tutkan, oyından aramdığı jok, adaldığı mol, katınasta jarastıktı, iste ülginı izdestirip, betke ustaytındar – tektiliktin nağız jetkinşegi derlik.”⁵³ Yani, “Gerçekten asaletli kimse haysiyet sahibidir. Dürüst, kötü düşüncelerden uzak, adil ve insan ilişkilerinde güvenilir, sözü ile işi bir, yüzü açık olan, gerçekten de asaletli şahıstır.”

Kazakların geleneksel kültüründe bu, akrabalık ve genetik bağlara çok önem verilmesinden anlaşılır. Yedi ataya kadarki belirli akrabalık bağlar genetik soyağacını oluşturur. Onun ne kadar önemli olduğunu atasözlerinde görebiliriz “Jeti atasının atın bilgen bala, jeti yeldın kamın jeydi”, yani, “yedi atasını tanıyan kimse yedi nesil akrabalarının geleceğini düşünür.” Yani burada baba tarafından akrabalık ilişkilerin sağlam olmasına önem verildiği anlatılmaktadır; kendi soyağacını bilme, birbirine yardım etme, destekte bulunmaktır. Bu duruma göre, genetik temizliği korumak için, yedi ataya kadar akrabalar arasında evlilik kurma yasağı vardır. Her bir Kazak için kendi soyağacını bilmek zorunludur, bilmeyen cahil sayılır.

Bir kimsenin soyağacını bilme meselesi özellikle evlilik söz konusu olduğu zaman ozan ve türkücülerin esas görevi olarak ortaya çıkar. Soylu bir kadınla evlenip çok çocuk sahibi olmak bir Kazak ailesi için çok önemlidir:

Jal, kuyırğı kaba dep,

Jabıdan ayğır salmanız!

Kalın malı arzan dep,

⁵¹ Kacımurat Abışev, *Filosofiya* (Almaty: Institut filosofii MN-AN RK, 1998), 259.

⁵² Tektilik – asillik, asaletlik, soyluluk. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 623.

⁵³ Zhakhan Moldabekov, *Qazaqtanu* (Almaty: Qazaq universiteti, 2003), 359.

Jaman katın almanız!
Jabıdan ayğır salmanız,
Jauğa miner at tumas.
Jaman katın alsanız,
Topka kirer ul tumas...
... Taudan akkan tas bulak,
Tasısa kuyar tenizge,
Kanşa malı kop bolsa,
Bay kuanar egizge.
Jamannan jaksı tusa,
Jaksıdan jaman tusa,
Tartpay koymas negizge – şeklinde meşhur ozan Buhar söylemiştir.⁵⁴

Bu satırlar, yalnızca soyun devamı açısından değil, aynı zamanda neslin genetik yapısı ve çocuklarının doğuştan gelen niteliklere sahip olacağı bir kadının soyunun önemini doğrulamaktadır. Yazar, “kötü” kadın ile sıradan beygiri karşılaştırarak, başlık parası ucuz diye soysuzla evlenirsen ondan soylu doğmaz, yalı kalın olan beygiri yıldıya katarsan ondan yeri geldiğinde savaşa binecek iyi at doğmayacağını örnek vererek genetik yapının önemini ve doğa yasasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir.

A. Kodar, Orta çağın abartılı kahramanlık destanlarına göre jıravların türkülerinde kadın kültürünün daha gerçekçi olduğunu belirtir: “Bir kadına saygı göstermek, kendine ve milletine saygı göstermek demektir. Kendi kadınına saygı, savaşta kullanılan atına ve silahına gösterilen saygı kadar değerlidir.”⁵⁵ Nitekim bir Türk atasözünde de değerli olan üç şey “at, avrat, pusat” şeklinde sıralanır.

Kazak toplumunda, günümüz Doğu halklarıyla mukayese edildiğinde, kadına saygı ve güvenle bakılır. Kazak kadını erkeklerle eşit hareket etmiş, kendi çevresinde saygılı ve yuva sıcaklığı ile huzurunu sağlamak için ev hanımı görevlerini yerine

⁵⁴ Mağawin ve Baydildayev, “Bes ğasır jırlaydı”, 1:102.

⁵⁵ Avezhan Kodar, *Ocherki po istorii kazakhskoy literatury (s drevneyshikh vremen do rannego tvorchestva M.O. Auezova)* (Almaty: Zolotoy vek, 1999), 82.

getirmiştir. Bu konuda ünlü yazar ve bilim adamı A. Seydimbek şöyle demiştir: “... köşpeli ömir saltında ayel ana eş uakıtta enbekten kol uzip ajırağan emes. Yağni, otbası bakıtı, ru amandığı, el tağdırına katıstı kazak ayelderinin koğamdık jauapkerşiligi erlerden en kem bolmağan.”⁵⁶ Yani “... göçebe yaşam tarzında kadın, anne hiçbir zaman eli boş oturmamıştır. Yani, aile saadeti, boyun geleceğı, ulusun geleceğı hakkında kadınların sorumluluğı erkekler kadar önemli olmuştur.”

D. Kişibekov Kazakların kadınlara olan saygısını şu şekilde anlatmaktadır: ataerkillik feodal sistemi örf adetleri gereğı başlık parası, çok eşlilik ve amangerlik (Levirat)⁵⁷ olmasına rağmen: “... yine de kadınlara saygıyla davranılmıştır; eşlere, kızlara, gelinlere her şeyden önce anne ve ninelerine saygı duymuşlardır. Kazaklar kadınların bulunduğu ortamda küfür etmezler.”⁵⁸ Bununla birlikte, yazar, Kazaklarda kadın ismiyle başlayan boy adlarının da bulunduğunu söylemektedir. Yani boy, soyağacı lider kadın adlarıyla devam edebilmektedir. Bu demek oluyor ki Kazak kadınları yalnızca saygıya değer değil aynı zamanda kendini ve halkını koruyabilen, haysiyetli ve soyludurlar. Bu yüzden de her şeyden önce onların soyluluğı ve ahlaki haysiyetlerine değer verilmiştir. J. Moldabekov, tabiat armağanı, kan saflığı bakımından bir kimsenin genetik özelliklerinin ne kadar önemli olduğu üzerinde durmuştur. O, Kengirbay-Kunanbay-Abay-Akılбай gibi tanınmış şahısların öz soyundan aldıklarını bundan dolayı olağanüstü yetenek ve zekaya sahip olduklarını ve iz bıraktığını söylemektedir. Bogenbay batır soyundan gelen Bapan, Sakkulak ve Nuralılar, soyun namuslu haysiyetlerini devam ettirmişlerdir.⁵⁹

Soyluluk ahlaki değer olarak Kazakların günlük hayatında da geniş yer alır. Örneğın, ataların ruhuna saygı gösterme; anne-baba ya da kendini yetiştiren büyüklere olan sorumluluk ve boyun borcu; ağabeyi büyük olarak saymak, dünürlere Tanrı kadar saygı gösterme; damattı kendi oğlu kadar saymak; özellikle kızlar, kız kardeşleri geleceğın anneleri olarak büyük saygı göstermeleri, atasözlerinde görülür. “Kelinniğ ayağınan, koyşının tayağınan”, çevrisi: “gelinin eve gelmesi, çobanın bastona hayır

⁵⁶ Akseleu Seydimbekov, *Künğir – künğir künbezder* (Almatı: Öner, 1984), 7.

⁵⁷ Amangerlik – kocası ölen kadının, kocasının erkek kardeşlerinden birisiyle evlendirilmesi geleneğı. Genellikle kabile yapısı kuvvetli topluluklarda görülmektedir. Bkz. Nursan Alimbay, *Kazaktıñ etnografiyalıq kategoriyalar, uğımdar men ataularının dastırlı jüyesi. 1 Tom* (Almatı: DPS, 2011), 326.

⁵⁸ Kişibekov, *Mentalnaya priroda kazahov*, 26.

⁵⁹ Moldabekov, *Qazaqtanu*, 356.

getirir” ve benzeri; “Balalı üy bazar”, yani “Çok çocuklu ev, pazar gibi bereketlidir”, “Bir ana-babadan doğsanız da bir birinize misafırsınız”; “Aken ölse de akendi körgein ölmesin” yani “babanı kaybetse de babanın hayrını görenleri kaybetme”; “Ağası bardın jağası bar” yani “abin varsa arkanı yaslanacak kimse var demektir”; “yengen iyi ise annen kadar değerlidir” ve daha pek çok atasözleri vardır.

Böylece, genetik geçmişe bakmak ve soyluluğa dikkat etmek insanın doğal karakterinin iyi olmasını sağlayıp ahlaklı ve haysiyetli olma niteliğini kazandırdığını toplum tarihinden görebiliriz. Bu manevi ve ahlaki değerlerin hayati olması, ozan ve sanatkarların yaratıcılığıyla desteklenir ve ağızdan ağıza sözlü olarak devam ettirilir. Bir soyağacının esasında sosyal ortamda uyum sağlama gerekliliği, geleneklerin sürdürülmesi bağlamında soyluluk değer kazanmıştır:

*“Öz basında zoraytıp,
Tendes kaydan tabarsın?
Kariyaların jamandap,
Kenev kaydan tabarsı?
Karındasın jamandap
Özine tuğan tabılmas...”⁶⁰*

Yani, göğüs germekle, kendine denk geleni nereden bulacaksın? Büyüklerini kötülemekle akıl verecek kimseyi nereden bulacaksın? Kardeşini kötülemekle kardeşi nereden bulacaksın?

Eğer akrabalık ilişkilerinin tarihi kökenine bakacak olursak “atalı” kelimesiyle atalarla doğrudan bir genetik bağın olduğu görülür.

*... Atalının balası
Jabıkkının bildirmes
Jamandar mazak kıldı dep...”⁶¹*

Yani şöyle denilmekte: Soylu olan kimse en kötü günde bile zayıf yanlarını göstermez, zayıfların onunla dalga geçmesine izin vermez. Bu nedenle, genel olarak,

⁶⁰ Muhtar Mağawin, *Qazaq xandıǵı dauirindeǵı adebiet* (Almatı: Ana tili, 1993), 67.

⁶¹ Mağawin, 61.

soylu insanlar, cesaretleri ve yeteneklerinden dolayı halk tarafından tanınmıştır. Bundan dolayı da tüm atalar tarafından sayılmakta ve soylu insanlar arasında yer almıştır. Ama yine de ozanların sözlerinden soyluluğun kendi başına hayırsever değerleri içermediğini görüyoruz:

“... *Jamanan tугan jakıs bar,*

Adam aytsa nanğısız.

Jaksıdan tuğan jaman bar,

Kunderdiğ kuni bolğanda,

Bir ayak aska alğısız...”⁶²

Yani, iyi ve soylu olmayandan soylu doğar, bir kimse söylese inanmazsın. Soyludan doğan kötüler de var, başına iş düştüğü zaman bir tabak yemek bile veremezler.

Ozan ve sanatkarların eserlerinde soyluluk etraflı olarak yorumlanır. Onlardan birinde, toplumdan kendi özel nitelikleriyle ayrılan bir kimseyi soylu adam olarak gösterir. Bu nitelikler özellikle hanlar ile bahadırların yaşam tarzlarında gösterilir, örneğin Timur Biy⁶³, Abılay Han.⁶⁴ Bu şahısların soyluluğu, toplum içinde kendilerine has iyi tabiatlarını ortaya koyabilmelerindedir. Karaktersizlik, toplum tarafından olumlu bir değer olarak algılanmaz, kararsızlık ve korkaklık gösteren bir kişinin zayıf tarafı olarak kabul edilir, ancak doğadan parlak ve yetenekli insanlar güçlü iradeli ve cesur karakterler gösterebilirler. Yalnız bu özellikler bazılarının hoşuna gitmeyebilir. Şu dizelerde geçtiği gibi:

⁶² Mağawın, 61.

⁶³ Orta Asya bozkır göçebeleri arasında, özellikle Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar arasında, geçmişte “Biy” kelimesi isme bir ilaveydi, örneğin, Töle-biy, Aiteke-biy, Kazybek-biy vb. İsme böyle bir ekleme sadece yargıçlara verildi. Kazaklar arasında, biyeler yüksek kişisel niteliklere sahip olması gerekirdi. Biy, halkının tarihi, yaşam tarzları, gelenek ve göreneklere hakkında bilgiye sahipti ve aynı zamanda bilgeli ve belagatlı bir insan olmalıdır. Biyeler, komşu devletlere elçi görevlerini yerine getirdi ve ayrıca hanlarla ilişkilerde halkın iradesini dile getirdi. Halkı kurtuluş mücadelesine birleştirdiler ve yetiştirdiler. Kazakistan’ın Rusya İmparatorluğu’na girdiği dönemde, Kazak hükümetinin geleneksel kurumları kararname ve reformların baskısı altında ilkten zayıflatıldı ve sonra yok edildi. Bkz. Kabuldinov ve Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)*, 76.

⁶⁴ Abılay Han (ö. 1781) Kazak Türkleri önderi Orta Cüz Hanı. Asıl adı Abilmansur’dur. 1771 yılında Ebul Membet Hanın ölümü üzerine yerine Orta Cüz devletine büyük Kurultayca Han seçildi. Çin ve Rusya arasında denge siyaseti izledi. İki taraf da Orta Cüz Hanlığı’nı tehdit ediyordu. Birçok güçlkle karşılaştı. İki taraftan da devletine karşı tehditler oldu. Dirayetli yapısı güçlklere karşı gelmesinde önemli rol oynadı. Bkz. Kabuldinov ve Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)*, 53.

“Konkalağan köp jaman,

Sol jaksını köre almas.”⁶⁵

İyi insanın iyiliğini anlamayan,

Toplum hayırsızdır.

Ancak, geleneksel Kazak toplumunda, günümüzde de soylu bir kişiye öncülük tanınır, mesela özellikle toplum liderleri seçerken önemlidir. Kişilerin soylu olması, ahlaki tecrübeye eski düşüncelerin doğruluğu, vatana olan dürüstlük ve sorumluluk bakımından önemlidir. Ozan Şal bu konuda şöyle demektedir:

Atasızdan biy koysan

Aljastırar elindi,

Joldu sözi ayta almay,

Sındırar bir kün belindi

Atalı elden bi koysan,

Bir butağı senimdi.

Siylap - sipap kurmetter,

Betin burıp onğa elindi.”⁶⁶

Soysuzdan biyi seçersen, halkını yoldan çıkarır. Doğru yolu gösteremeyip günün birinde bel kemiğini kırar. Soylu kimseyi biy seçersen, halkına saygı gösterir. Halkının yüzünü doğru yola çevirir. Bu şekilde Kazak toplumunda soyluluk bireyin şahsi niteliklerini belirleyen bir özellik olarak algılanır. Soyluluk yüksek ahlaki bir kültürün oluşumuna katkıda bulunan kişisel niteliklerin değerlendirilmesine yol açar.

Kazakların ahlaki kültüründe sağlamlık çok önemlidir. Sağlamlık Kazakçada “Tözimdilik”⁶⁷ kavramı ile verilmektedir. Ayrıca “Tözimdilik” kavramı sabırlılık, dayanıklılık gibi anlamları da taşımaktadır. Bu kavram toplumun değişik alanlarında geniş anlamda kullanılır, örneğin: siyaset, ekonomi, din, kültür, ahlak vs. Eğer ekonomi

⁶⁵ Mağawin, *Qazaq xandıǵı daurindegi adebiet*, 83.

⁶⁶ Mağawin, 150-151.

⁶⁷ Tözimdilik – 1. sabırlık, dayanıklılık, metanet 2. sağlamlık, uzun ömürlü olmak. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 642.

alanında kullanılıyorsa, o zaman mali ürünlerin gelişmesinde dayanaklığını bildirir. Maddi kaynakları elde etme çalışmalarında ise sağlamlık, dayanaklığı bildirir. Eğer din, inanç alanında kullanılıyorsa, o zaman inançlı, diğer halkların dini kültürü, değerleri ile temsilcilerine sağlamlıkla bakmak vs. anlamına gelir.

Ahlaki kültürdeki sağlamlığın değeri, taşıyıcısının karakteristik ve anlamlı niteliklerini yansıtan ana kategorisi olarak anlaşılabilir. Ahlaki kültürün bir kategorisi olarak sağlamlık, bizim görüşümüze göre, zayıf ve dezavantajlı olanlara karşı asil bir duruş olarak, iyi ve kötünün algılanması için insanlar arası ilişkilerde sabır anlamına gelebilir; adalet mücadelesinde dayanıklılık olarak, her bireyin ilgi ve haklarının toplumun çıkarları ve hakları ile bilinçli bir şekilde birleştirilmesi ve insanların davranışlarının düzenlenmesidir. Sağlamlık kavramı, “şıdamdılık” ve “sabırlılık” kavramlarıyla anlam bakımından aynı içerik taşımaktadır.

Sağlamlık, geleneksel Kazak kültürünün başlangıcından bu yana, onların başlıca özelliklerinden biridir. Bu nitelik göçebe yaşam tarzında işlenmiştir. Kırsal iklim şartları altında göçebe yaşam tarzında, bozkır tabiatına has kuraklık ve az yağışlı ortamda, Avrasya’nın yarı çöllük yarı bozkır bölgesinde, dayanaklılık ve sabır olmadan canlı ve cansız varlıkları koruyabilmek, muhtemelen çok zordur. Bununla birlikte halkın tüm maddi ve manevi değerleri bu anlayış ve bilinçtedir.

Halk kendine has kültür özelliklerini bu nitelikleri neticesinde koruyabilmiştir. M. Orınbekov şöyle diyor: “Kazakların tabiatla iç içe olması, duygusal bir konumdan gözlemlenen, algılanan dünyaya olan yakınlık, onların manevi dünyasını, yaşamın ahlaki özünü anlamalarına yansımıştır.”⁶⁸

Ahlakın dikkate değer kategorilerinden biri “*nısap*”⁶⁹ ılımlılık, dürüstlük, adalet kavramlarını karşılar. Bu kavram, insanlara karşı kapsamlı insan davranışlarını içine alır: dürüstlük, başkaları ve kendi vicdanı karşısında dürüst olmak, doğruluk, adalet, başkalarına ve kendine saygı duymak.

Netlik, beceri ve sorumluluk gibi bu nitelikler insanların mesleki ilişkilerinde kendisini gösterir. “Nısap” insaflı, insanlık ve onun hukuki ve sorumluluk dengesine

⁶⁸ Muhanmadiyar Orynbekov, *Verovaniya drevnego Kazakhstana* (Almaty: Kazakhstan damu instituty, 1997), 87.

⁶⁹ Nısap – yetinme, kanaat. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 478.

göre insanın toplumdaki yeri ve sosyal durumuna göre değişir. Günlük davranışı ile vatandaşlık sorumluluğunu gösterir.

İnsan kendi çıkarlarına ulaşma sürecinde, birinin fırsatlarını, parasını, zararını, kötülüklerini, maddiyatını ve adaleti kendi çıkarına ihmal etmesine izin verildiğinde, başkalarının arkasından geçinmeye çalışıldığında, bu davranışlar toplum tarafından kınanır, “insafsız” ve “ılımsız (nankör)” olarak karşılanır. Burada onun vatan borcu veya vatanseverliği hakkında söz söylemek bile fazladır. Çünkü o, toplum karşısındaki ahlaki normlara uygun davranma gibi bir kaygıya sahip olmadığı gibi kendi yükümlülüklerini de yerine getirmiyor, ihmal ediyor ve sorumluluk almıyor. Sonuç olarak insafılık, bu insanlık değerlerini belirleyen insaniyet ölçütüdür.

Kazak değerlerinin içinde bizim daha incelemediğimiz ve çok önemli kavramlardan biri de “qanağat”tır.⁷⁰ Bu kavram, elinde olanla kanaat etmek, azla yetinmek, şükretmek anlamına gelir. Bu kavram, K. Jarıkbayev’in çalışmalarında: açgözlülüğük, insafsızlık ve iki yüzlülüğün karşıt görüşü (antipodu) olarak tanımlanır: “Qanağat – barğa riza bolu, mise tutu, nıaptan şıkpau, napsige ermey. Qanağat – açközdilikke jibermeydi, bireudin dñniye zatına suktandırmaydı, suğanaktık jasattırmaydı. Qanağatşıl kisi – barınşa kışipeyil, karapayım, iyi jumsak. Sondıktan ol köpşiliktin közine tüse bermeydi.”⁷¹ Yani, “Kanaat, elindekiyle yetinmek, sabretmek, insafli olmak, nefsin kesmek. Kanaat, açgözlü olmamak, birinin malına göz dikmemek, birinin malına el uzatmayı keser. Kanaat eden kişi, olabildikçe mümtaz, sıradan ve iyimserdir. Bu yüzden de o pek kimsenin gözüne girmez.” Bu kavram insan davranışlarının anlamını, çevreye olan ilişkilerini daha net bir şekilde tanımlayan ahlaki kültür ilkesi olarak kabul edilir.

Hayırsever insan aza kanaat eden, benlik arzularına hâkim olan ve elde olan azla yetinen kimseyi tanımlamaktadır. Bu tip insanın özelliği elde olanın değerini bilmek, alçakgönüllü ve nezaketli olmak, başkalar gibi kendi çıkarı için vicdan ve onurlarını feda eden, açgözlülük yapanlardan değildir. Kişi insani niteliklerini kaybederse hırsızlık ve haysiyetsizlik yollarıyla mal-varlık elde ettiyse bu, açgözlülüğün bir işaretidir. Bir kimsenin maddi varlığını çalmak mümkündür fakat, onun ahlaki değerlerini elde etmek

⁷⁰ Qanağat – kanaat, tatmin olma, azla yetinme. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, 338.

⁷¹ Jarıkbayev, Aldamuratov, ve Gabitov, *Ādep negizderi*, 81.

mümkün değildir. Her ne kadar manevi zenginlik olsa da, ruhani kültürün bir göstergesi, kişinin insanlığıdır.

Bu insani değerler her zaman gündemde olmuştur. Bu konuda Ortaçağ düşünürleri manzum eserlerinde yer verilmektedir. Özellikle Yusuf Has Hacib ve Hoca Ahmet Yesevi eserlerinde “qanağat” (kanaat) kavramın içinde yer alan bir kişinin haysiyetinin belirleyici rolünü ifade etmektedir.

Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig”⁷² eserindeki Odgurmuş karakteri hayırsever bir insanı temsil eder: sabırlı ve dürüst. Bu insan nitelikleri insanlar arasındaki ilişkilerde, ahlak oluşumunun kaynağı olmalıdır, ideal bir toplumun temelini oluşturmaktadır. Kazak topraklarında tarikat anlayışının temelini atan meşhur Hoca Ahmet Yesevi ise, eserlerine yansıtmakla kalmayıp kendisi İslam ilkelerine uygun bir insan örneği olabilmıştır.⁷³

Bu geleneğin örneklerini ozan ve sanatkarların eserlerinde görmekteyiz. Örneğin, ozan Ümbet, insanların hayatını büyük çapta etkileyen bu ahlaki değerleri eserlerinde işlemiştir:

“Din pusırmen balası

Adamdıktan jerimes,

Til pusırman, karaşı,

Adamdıktan şeginbes.

Danikkessin bul şirkin

Adal bir dam jegizbes!... ”⁷⁴

Dini Müslüman olan kimse, insanlığı kaybetmez. Sadece dili Müslüman olan kimse, haramdan uzak durmaz, helalden bir yemek yedirmez! Bu dizeler, açgözlülüklerine hâkim olamayanlar arasında yer alan insan davranışlarını anlatır. Hiçbir şeyden ders almamış, hatta insanların ölümü bile doyumsuzluklarına mâni olamamıştır. O dönem ağız edebiyatının anlamlı bir parçası olarak bu dizelerde, ahlak ve manevi değerlerin yitirildiği anlatılır.

⁷² Geniş bilgi için bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016).

⁷³ Geniş bilgi için bkz. Hoca Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, ed. Mustafa Tatçı (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2015).

⁷⁴ Mağawin ve Baydildayev, “Bes ğasır jırlaydı”, 1:82.

Böylece, bir kimsenin iş ve davranışlarındaki alçak gönüllülük, onu kaderinin hükümdarı olarak nitelendirilir. Şairlerin eserleri, bu tip kişileri, haysiyetini korumaya, yeteneklerini ve en iyi niteliklerini sadece dünyevi arzularını tatmin etmek için kaybetme konusunda uyarmaya, kendi benliğini, yeteneklerini korumaya çabalamaya çağırır. Kanaatlı olmak, diğer insanlara karşı alçakgönüllülük ve insanlık ilkesidir.

Geleneksel Kazak kültüründe, bir kişinin kaderini belirleyen genel kavramlar vardır. Bu tür kavramlar arasında “adalet” kavramı yer alır. İnsanlar ve iktidar arasındaki ilişkilerde adalet çok önemliydi, bu yüzden çoğu zaman hâkimin adaleti şairler ve sanatkarlar tarafından gerçekliğin kültürel, ahlaki ve yasal bir fenomeni olarak anlatılıyordu. Bu fenomenlerin senkretikliği, günlük yaşamda yasal ve ahlaki ilkelerin kullanımında ve halk düşünürlerinin çalışmalarında ifade edilen geleneksel Kazak kültürünün bir özelliğidir. Bu yüzden de her birinin ayrı ayrı ele alınması, ister hukuki ilişkilerde olsun, ister insanların ahlak ve kültürel ilişkilerde olsun, içeriklerinin tekrarlanmasına yol açabilir.

Kazak toplumunun sosyal-politik kültüründe, adalet kavramına özel bir yer verilmektedir. Adil bir kadı tarafından yönetilmekte olan idare, yalnızca kendi boy problemleri ile yetinmez aynı zamanda değişik sosyal yapılar ile demografik toplumların sorunlarını da çözebilir. Kazak birliği, senkretizmlerine dayanan ahlaki ve hukuki düzenlemelerle sağlanmıştır. Kazak edebiyatı tarihinde ozanlar ile sanatkarların daimî ilgi alanları halkın birliği konusu olmuştur. Ayrıca, toplumun birliğini olumsuz etkileyen olayları, insanı yolsuzluğa yönlendiren, toplumca yadırganan ve hukuken aykırı olan davranışları da gözlemlemişlerdir.

Tarihten bilindiği gibi, boylar arasındaki anlaşmazlık ve uyumsuzlukları gidermek için halkın da fiilen katıldığı durumlar olmuştur. Bu sorunları çözmek için, rüşvet, ikiyüzlülük ve yasadışılıktan uzak olan insanlar tarih sahnesine çıkmıştır. Bunlar aksakal otoritesine sahip, bilge ve dürüst, büyük bir yaşam deneyimine sahip insanlar ve en önemlisi adalet sahibidirler. Düşünürler, kalıcı ahlaki değerlerden bahsetmişlerdir; ozan Şalkiyiz:

“Şarğımak bult jay tastar,

Ağıtkan koy jol bastar,

Ak jelkendi jel bastar,

Ğadil töre el bastar,

Batır jigít jau bastar ...”⁷⁵

Koyu bulut yay atar, hadım edilmiş koç yol başlar, Ak yelkeni rüzgâr yönetir, adil kadı halkı yönetir, bahadır yiğít düşmana karşı çıkar.

Aktamberdi jırau şöyle der:

“Sarı ayazda kata ma,

Kaynardın akkan tunıǵı,

Kap tübinde jata ma,

Bolattın asıl sınıǵı,

Halkı tozıp kem bolmas,

Adil bolsa ulıǵı.”⁷⁶

Sert ayazda donar mı, derinden çıkan pınar su, çuval dibinde yatar mı polattan keskin kılıç, halkı dağılıp çile çekmez, adaletli olsa amiri.

Bu dizelerde ozanlar, şairler adalet taraftarı tutumunu bildirirler ve ancak adil hükümdar toplumun saadetli yaşamını sağlayabileceğini savunurlar. Tabiatından bu niteliklere sahip olan kimse böyle söyleyebilir; Doğanın verdiği gücü her türlü gelişmekte olan olayı değiştirebilir, bu yüzden de halk hiçbir şeyden korkmayan, halkın birliği ve geleceğini düşünen önderlere inanırlar. Halk hükümdarın dürüstlüğü ile adaletini ister.

Halk, ancak birlik ve beraberlikten güç doğacağına inanır. Kazak atasözünde: “Birlik bolsa, tirlik boladı” denir. Yani, “Birlik varsa, hayat vardır.”

Böylece, ahlaki kültürün bir kategorisi olarak adalet, insan ilişkilerinin iç tarafını yansıtır, çünkü vicdana göre ve başkalarına karşı adil davranmak, özünü, manevi niteliklerini ortaya çıkarır; insanların refahı, halkın iyiliği ve refahı için hizmet etme ana yapısıdır.

⁷⁵ Mağawın ve Baydildayev, “Bes ǵasır jırlaydı”, 2:154.

⁷⁶ Mağawın ve Baydildayev, “Bes ǵasır jırlaydı”, 1:76.

Kazak ahlak sisteminin sosyal-kültürel yapısını oluşturan başlıca özelliklerinden biri “murat”tır⁷⁷ yani, ideal ve gayedir. Bu kategori dünya ahlak sistemi ve toplum edebiyatında gerektiği kadar işlenmiştir. Fakat, Kazakların dünya görüşü açısından yeterli derecede değerlendirilmemiştir. “İdeal” onlara göre, insanı hayatta tutan bir nevi manevi güçtür. Gerçekler, hayallerimizin gerçekleşmesini sağlar, ideal ise ulaşılması zor bir mefhumdur: “Şındık – bu iske asırılğan arman bolsa, murat – alistağı kökjiyek.”⁷⁸ Yani, “Gerçek bir hayalin gerçekleşmesidir ve ideal uzak bir ufuktur.” İdeal kavramını tam olarak anlamak için, tarihte hanlıklar döneminde “akın-jırau” yani ozan ve şairlerin eserlerine bakmak lazımdır. Yani Kazakların yaşam tarzları ile ulusal özelliklerinin aynası olan etno-kültürel değerlerini incelemelidir.

Devlet yapısının oluşumunda ideal, onun birliği ve ebediyen yaşamasıdır. Bu ideal, göçebelerin yaşam tarzlarında bir ahlaki kahraman olarak zihinlerinde işlenmiştir. Bu kahramanları geniş bozkırları dolduran kültürel çevre (ormanlar, dağlar, nehirler, sulu bölgeler vs.) ile göçebeler pek ilgilendirmezler. Göçebelerin anlayışına göre bozkır, öncelikle yurttur. Kazak bozkırları Kazakların yurdudur. Bu kahramanların asıl gayesi rahatlıkla göç edebilecekleri ve yaşamlarını sürdürebilecekleri yurtlarını korumaktır.

Ozan Aktamberdi, halkı için kendi hayatını feda eden kahramanlar hakkındaki türküsünde şunları söyler:

*Jauğa şaptım tu baylap,
Şepti buzdım ayğaylap,
Duşpannan körge korlıktan
Jalındı jürek kan kaynap,
El jurtımdı korğaylap,*

Ölümge jürmiz bas baylap.⁷⁹ Bayrak tutup, düşmana karşı baş kaldıran. Düşman kahrına dayanamayıp kalbinde kanlar coşan. Milleti için kendini ateşe atarlar şeklinde izah etmektedir. Kazak dünya görüşünde ideal, tabiatı gereği kendisini gösterir. Batıda doğa zenginliklerini insan gereksinimi için kullanmak, bu zenginliklerden olabildikçe

⁷⁷ Murat – murat, maksat, dilek, amaç, emel. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 458.

⁷⁸ Jariqbayev, Aldamuratov, ve Gabitov, *Ädep negizderi*, 114.

⁷⁹ Mağawin ve Baydildayev, “Bes ğasır jırlaydı”, 1:69.

yararlanmak söz konusu ise bu, göçebeler için tersinedir, zira tabiat onların bir parçasıdır, bu yüzden de doğayı korumak bir bakıma kendilerini korumak demektir. Doğanın dengesini korumak, “tabiata zarar vermeden iç içe yaşamak”, onunla bir olmaktır.

Batı felsefesinin ahlaki sisteminde, özellikle de G. Moore teori çalışmalarında, ideal kavramına yeterince dikkat edilir. Onun din açısından ele aldığı konseptinde ahlak olarak sonsuz ideal fikri yatar, istisnasız mükemmeliyet, “cennet” ile aynı kümede bakılır; ideal, hayallerin ve arzuların nihai amacı, insanın kusursuzluğu ve en iyi toplumdur; ideal, iç değerlerin seviyesi ve dünyanın yeterli bir bütünlüğü ile bağlantılıdır. Bu aksiyolojik pozisyon, değer kavramının onaylanmasını gerektirir.⁸⁰ Bu pozisyonun başlıca eksikliği, ortak bir rasyonalist paradigmadan gelmesidir. Gerçek, varlık anlamında insan niteliklerinin soyutluğunda ise, ideal, bireyin bireyselliğine değil, daha çok genel sosyal bütünlüğe dayanır.

İdeal kavramı, Kazak şairlerinin ve hikayecilerin şiirinde, Batı düşüncesinin karakteristiği olan çok seviyeli teorilerin aksine, sezgisel bir düzeyde insanlıkla yakın bir ilişki içinde gelişir. Ozan ve şairlerin eserlerindeki ideal kavramının, Avrupa’nın bireyselleştirilmiş idealinden farklı olarak gerçekçi ve doğal ideal olma niteliğiyle ayrıldığını söylemeliyiz.

Kazak destanlarındaki anlatıcının aktardığı ideal, ulaşılması zor bir konudur. Burada bireyin kişiselleştirilmiş yapısında geleneksel toplum anlayışı yansıtılır: çoğu zaman adalet ve gerçek için mücadele veren bahadırlar ile yiğitler, mitolojik karakterler, masal kahramanlarında yansımaktadır.⁸¹

Kahraman kendi nitelikleriyle her ne kadar toplumdan sıyrılmışsa da o yine de esas ideal olarak kalacaktır. Bu bakımdan, Batılı idealleri, göçebe halkın idealleriyle açıklamak pek yerinde değildir. Son yüzyıllarda ise toplum ideali kökten değişmeye uğramaktadır.

Babalardan kalan değerler devlet ve toplumun sosyal yapısına dayalı bir gelişme göstermektedir. Kazak hanlık döneminde bahadırlar ne kadar önemli bir kültürel fenomen olurlarsa olsunlar, idealin habercileri şairler ile ozanlar olmuştur. Bu konuda Ahmet Baytursunoğlu şöyle der: “Elde bar ruhtı akın ıktimal dariptep, küşeytip,

⁸⁰ George Moore, *Printsipy etiki* (Moskva: Progress, 1973), 276.

⁸¹ Nısanbayev, *Qazaq dalasınıñ oyşıldarı*, 156.

köpürtüp, körkeytip ayту. Birak jurтта jok ruhtı akın özinen şığara almaydı. Akın sözine jurт ruhının saulesi түspey турmaydı. Halıktın batırları ketip, baskağa bağınp, ruhtı söngen uakıttağı Kazak akındarının sözi ali ayılmağandı sipattaydı.”⁸² Yani, “Halkın ruhunu şair mübalağalı, sanatkarane, edebi şekilde anlatabilir. Fakat, toplumda olmayan ruhu şair yanından çıkaramaz. Şairin sözüne toplum ruhunun ışığı her zaman yansımaktadır. Buna delil, halk kahramanları yok edilmiş, düşmana teslim olmuş, ruhları sönmüş durumlarda bile Kazak şairlerinin onları teşvik etmek için şiirlerini devam ettirdiği olabilir.” A. Baytursunoğlu, halkın ruhu ile şiirinin bozulmaz birliği gerçeğini doğru gözlemlemektedir. O, ozanların mübalağalı, sanatsal anlatılarıyla ülkenin ruhunu yücelttiğini ileri sürmektedir. Fakat halkın ruhu olmasaydı ozanlar kendilerinden bir şey ilave edemeyeceklerdi. Kahramanlarından ayrıldığı ve başkalarına boyun eğdiği durumunda bile, halkın ruhu solduğunda, Kazak şairleri anlatmayı bırakmamıştır.

Bu ozan ve şairlerin eserlerindeki ideal, halkın arzuladıkları yaşamlarının bir hayalidir, halkın özünün ruh gücü gerçek hayatların gerçek yüzüyle yüz yüze gelerek karıştığı yaşamıdır. Ozan Buhar’ın şu dizileri buna kanıttır:

“Alemdi tügel körse de,

Altın üyge kirse de,

Aspanda jumldız aralap,

Ay nurın ustap minse de,

*Kızıkka toymas adamzat!”*⁸³ Bütün dünyayı gezse de, Altından eve girse bile, Gökyüzünde yıldızları dolaşarak, Ay nurundan beygir binse dahi, İnsanoğlu yine bana az der!

Kazak ozan ve şairlerinin başlıca özelliklerinden biri, insanlık idealini vatan sevgisiyle, yurt ve cesaret ideallerini birlikte eserlerinde kullanmalarıdır. Onların eserlerinde bulunan sosyal politik idealler, destanlardan alınmaktadır. Destanların asıl maksadı toplumun onurunu ve idealini korumaktır. Özellikle bu, hanlık devrinde öncelikle devlet idealinin korunması gerektiği dönemde belirgindir.

⁸² Ahmet Baytursinov, *Şığarmaları* (Almatı: Jazuşı, 1989), 117.

⁸³ Mağawın, *Qazaq xandığı dauirindegi adebiet*, 131.

Bu şartlarda, birey ve insanların özgürlüğü, dış tehditlerden korunmakla sınırlıdır. Toplumun refahı ve çıkarları, yalnızca onları koruyan bahadır ya da hükümdarların şahsi nitelikleriyle ilgili değil, aynı zamanda halkın bütünlüğüyle de ilgilidir.

J. Artykbayev'e göre, toplumun sosyal-politik istikrarı, onu yöneten önderin halk tarafından sevilmesi, sayılması ve desteklenmesiyle de ilgilidir. Uzun süreli politik yönetimin esas prensibi yönetim başına yetenekli, bilgin kişilerin gelmesindedir. Her toplum, kendi yöneticilerinin kararlı ve istikrarlı önder olmasını isterler, bu yüzden de onların tayininde yeteneklerine dikkat etmişlerdir.⁸⁴

Ülkenin ideali ve toplum yönetimini aktarırken şairler, bir hakem gibi, olabildikçe seçici olmaya çalışmışlardır. Eğer yönetim başındakiler halkın ideallerine uymuyorlarsa, acımasızca eleştirmişlerdir.

Bunlardan biri olarak ozan Umbetay kendi devrindeki işleri ile sözleri ahlaki açıdan bir olmayan yöneticileri şu şekilde kınamıştır:

Ey, Aktamberdi, Kabanbay!

Sutpa boska tüşindi,

Kayrama onşa tisindi,

Sırt tazası ne kerek,

Tazart auel işindi.

Salmaktasan ayta g'oy,

Han aldında kuşindi,

Elimdi iyesiz demeysin,

Erimdi kiyesiz demeysin,

Altı arıska bildirmey,

Basıp jeymin demeysin?!

Batpan, batpan minin bar,

⁸⁴ Artykbayev, *Qazaq étnografiyası: Étnos jäne qoğam*, 226.

*Kabanbay bitim kılındar.*⁸⁵

Hey, Aktanberdi, Kabanbay! Boşuna dişlerin çiğneyip hiddetlenme, Öncelikle iç temizliği gerekir, dış temizliğini ne yapayım. Dediklerimi anladı isen hanın önünde kendini göster. Sen bu toplumun sahibi yok mu diyorsun. Sinsice halkın malını yemek mi istiyorsun? Eğer birlik beraberlik olursa, her şey bize yeter, bolluk içinde yaşarsın.

Bu şekilde Kazak ozan ve şairlerinin insanlık ideallerini arayış yolundaki çalışmaları, halkın ahlaki arzularını gösteren kendi içerikleriyle derin köklere sahiptirler. Onların eserlerinde, maksatlarının değerini içeren büyük toplum idealleri bulunmaktadır. Bu durumda hedeflenen amaç, sıradan arzuları yerine getirmek değildir, amaç ahlaki değerlere ulaşmaktır. Ozan ve şairlerin asıl gayesi ideali elde etmektir.

Ahlaki değerlerin biri de “borış”⁸⁶ yani borçtur. Bu kavram insanlık duyguları ile sorumluluklarının anlamını ortaya koyar. Yaşlı, saygıdeğer insanlara ve anne-babaya saygı göstermek insanların kendi sorumluluklarını yerine getirmek; emek karşılığı aldığı parayla yiyecek-içecekler getirme; eğitim almak ve başkalarına öğretmek; komşularına yardım etmek vb. Yaşlılar ve hasta insanlara yardım etmek ve onları ziyaret etmek her bir insanın borcudur. Kendisinden büyüklerin aklını dinlemek ve onlara saygı göstermek borçtur. Her bir eğitilmiş insan kendi iç ve dış görünüşü ile manevi sağlığına bakmakla borçludur. Vatan sevgisiyle yurdunu sevmek, vatan borcunu ödemek, istisnasız onu korumak ve gerekirse canını bile vermek. Vatan karşısında adalet için mücadele vermek, onur ve özgürlüğünü korumak gibi.

Bu kategori, bir açıdan seni eğiten ve yetiştiren kişiler karşısında ahlak bakımından borçlu olmaktır. İnsanın vatan ve anne-babaya karşı sorumluluk duygusu da ahlak açısından yerine getirilir. Ancak hayırsever, dürüst insanlardan sevgi ve saygı, kıymet vermek ve acıma duygusunu gösterme özellikleri beklenir. En büyük borç ödeme yöntemlerinden biri de çevresine kardeşçe davranmak ve onların ahlak kültürüne saygı duymaktır.

Böylece, Kazakların ahlaki kültürü ilke ve kategorileri, halkın kültürel-tarihsel deneyimi ve gelişilmesiyle elde edilen ahlaki ve etik özelliklerini belirlemede ana kriteridir. Kazakların ahlaki kültürü insanın ahlaki, manevi ruhani değerini geliştirmek,

⁸⁵ Mağawin ve Baydildayev, “Bes ğasır jırlaydı”, 1:84.

⁸⁶ Borış – 1. borç, verecek 2. vazife, görev. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 102.

eğitmek ve sorunları ortadan kaldırmaya yöneliktir. Bundan dolayı, dünya hümanizmine katkıda bulunan halkın kültür tarihindeki manevi ve ahlaki değerlerin önemini anlamak lazımdır.

1.1.2. Kazak Kültür Tarihindeki Manevi ve Ahlaki Değerler

1.1.2.1. Manevi ve Ahlaki Değerlerin Genel Özellikleri

Kazakların kültür tarihindeki manevi ve ahlaki değerler, kişinin çevresine karşı tutumunu, anlayışını, ruhsal ve pratik gelişme arzusunu yansıtan, halkın yüzyıllarca yaşadığı yaşam neticesidir. Kişisel niteliklere sahip olmadan, kendine özgün çekirdeği olmadan, insani katılım olmadan, manevi kültür ve onun manevi değerleri yaşanmaz ve varlığını uzun süre koruyamaz. Manevi kültürün hayatta kalma süresi, dış etkenlerden dolayı daha kısa sürede yıpranan, maddi değerlere göre daha uzun vadelidir. Manevi kültür, halkın iç kültürünü yansıtmışından dolayı daha uzun süre yaşar. Bunun sebebi dış etkenler öncelikle insanı zedeler daha sonra onun manevi kültürünü etkiler.

Manevi değerlerin sorunlarını hakkında, S. Nurmuratov'un çalışmaları dikkat çeker. S. Nurmuratov, “Ruhani kundılıqtar alemi: aleumettik filosofiyalıq tal dau” (Manevi değerler dünyası: sosyo-felsefi analiz) adlı ilmi çalışmasında,⁸⁷ kültürün manevi değerlerine ayrıca önem verir. O kendi çalışmalarında, manevi değerlerin ortaya konmasında totaliter toplumun mutlakçı ve tek taraflı görüşlerinden kurtulmaya çalışır. Araştırmalarının esas yöntemlerini benimser ve çağdaş toplum için manevi değerlerin önemi üzerinde durarak yapısının analizini sunar. Değerlerin felsefi analizinin teorik metodolojik problemleri üzerine gider. Temel yöntem ve teknikleri, ilkeler ve temellerini kullanır, bu yüzden de temel metodolojinin çok işlevselliği, evrensellik ilkesini ve çok boyutluluğun ana yöntem olarak tanınmasını seçer. Bunun yanı sıra, gerçeğe karşılık gelen manevi değerlerin, belirli tarihsel, etnik özelliklerin ve etnik entegrasyonun karşılaştırılmasının, ayrıcalıklarının araştırılmasının önemi konusunda uyarıda bulunur. Onun çalışmaları, son yılların teorik bilincin gelişiminde, epistemolojik sistemin yerine daha önemli sorunların ortaya çıktığını göstermektedir. Bu sorunların kökenleri; modernizmden postmodernizme geçiş ile Doğu ve Batı dünya görüşleri arasındaki derin ilişkiler süreci ve “tarihin sonu” (F. Fukuyama) gibi fikirlerin yaygınlaştırılmasını kapsamaktadır. Çalışmasını değerli kılan bir özelliği de felsefenin

⁸⁷ Serik Nurmuratov, *Ruxani qundılıqtar alemi: aleumettik filosofiyalıq tal dau* (Almatı: FSİ, 2000).

ana problemlerini ele almasıdır: S. Nurmuratov gibi önemli bilim adamlarının incelediği “insan ve dünya” konusunu incelemektedir.

S. Nurmuratov, değerlerin araştırılmasında ilke ve metodolojik temellerin belirlenmesinde, felsefe tarihinde kurulan Batı felsefesinin temel metodolojik yönlerini dikkate alır. Özellikle değerlerin incelenmesinde, Schopenhauer, Nietzsche, Hegel, Gadamer ve diğer bilim adamları rasyonalist ve irrasyonalist yaklaşımlar olarak kabul edilir. Batılı düşünürlerin fikir ve düşüncelerine dayanarak, manevi değerlerin incelenmesi için tarihi açıdan bakış yönteminin uygulanmasının doğru olmadığını ve gerçeğe uygunluk ilkesinin manevi değerleri inceleme açısından daha güvenilir yöntem olduğu sonucuna varır. Çünkü bu ilke, insanlık benliğini belirleyici, dünyanın manevi gelişmesini bireyler arası ilişkilerini esasa alan özel nitelikler ilkelerini başlığa alır. Ancak bunun için, her şeyden önce, özne ve nesne ile nesne ve nesne arasındaki ilişkinin belirli bir seviyesi ve kalitesi oluşmalıdır, ancak o zaman bir değerler sistemi oluşturmak mümkündür. Bu da öznenin benlik pozisyonundan ortaya çıkan fenomenlere yönelik tahmini tutumunu ima eder. Fakat ondan önce, bundan önceki her benlik, oluşum ve gelişme aşamalarından geçer, her bir nesnenin ve fenomenin niteliklerini aldığı kavramlar, düşünceler, ilkeler biçiminde aktarılan değerlere olan tutum düzeyini yükseltmeyi amaçlar.

Yazar, maddi zenginliğin günlük varoluşun temel taşı olduğuna ve medeniyetin geleceği, refahı ve uzun ömürlülüğü ruhsal değerlerin sayılması ve tanınmasına bağlıdır. Çünkü insan yaşamının anlamı esas olarak manevi servettedir: “ömindin adamdık manin aşatın, oğan gumanistik kelbet pen şınayı nar beretin dünyeler – ruhani baylıklar bolıp tabıladı.”⁸⁸ Yani, “hayatın insani değerini gösteren, ona insani güzellikler ile gerçek güç veren varlıklar, manevi değerlerdir.”

O, insan ruhunun doğal ve yaşamsal gücüne karşılık geldiği birçok araştırmacının zihninde kurulan yaklaşımın süre gelen bir yanlışlık olduğunu, insan vücudunun ruh tarafından doğal harekete değil, maddi varoluşun gücüne, uzay yasalarına uyduğunu belirtir. İnsan ruhu, bilinç ve eylemin işlevlerini kontrol eden özel bir manevi olgudur. Aşk, sempati, niyetler, adetler ve ilgi alanları insan duygularında kendini gösterir. Bir insanın maneviyatı ne kadar samimi ve safsa, ahlak düzeyi o kadar

⁸⁸ Nurmuratov, 49.

yüksek olur: “Jan taza bolğan sayın ruhanılık ta joğarı dengeyde boladı.”⁸⁹ Yani “Can temiz oldukça maneviyat dahi yüksek mevkilere çıkar.” Öznel ruh ve maddenin aykırılık göstermesi, “kirli ruh”un ihlallerini tetikleyen faktörler olarak görünüyor. Burada, sosyal statüsü veya toplumdaki konumu bir rol oynamadığı gibi soyluluğunun da herhangi bir etkisi yoktur. Fakat, soylu bir ortamdan çıkma ve eğitim, iyi bir insanın oluşumuna katkıda bulunabilir. Manevi gelişmenin kendi ilkeleri vardır. Bu yüzden de herkesin kendi çabalarıyla yükselmesi gerekmektedir. Bu konuya dikkat etmeyenler başarısızlıktan, kaderden şikâyet ederler, daha ziyade deneyimlerinin yaşam şartlarına göre ayarlayamadığını gösterirler, bu da karar almakta zorunluklar doğurur.⁹⁰

Tarih boyunca süre gelen manevi değerler, her halkın kesin tarihi zihninde yer alır. Kazak zihniyetinin manevi değerleri, bulunduğu ortamın her bir nesnesinin, algı ve analizinin, değişimlerinin ve gelişiminin yüzyıllarca süren deneyiminin, halkın yaşama ayak uydurabilmesi için bütün bir sistemi temsil ettiği ulusal kültürüne karşılık gelir. Yazara göre zihniyet, kültürün içeriğini ve yaşam aktivitelerini organize etme yeteneğini yansıtan gelenek ve görenekler, diğer alanların içinde yer alan, ataların bilinç arketipleri, tarihsel yolu ve yaşam tarzı olarak tanımlanır. İnsanların iç dünyasının (manevi, politik, dini, ulusal, cinsel, vb.) daimî olduğunu gösterir.⁹¹

Ulusal zihniyetin oluşumu, ulusal kültür, gelenekler görenekler, değerler ve diğerleri de dahil olmak üzere, zihniyetin yapısındaki görüntülerin dönüşüm durumunu etkileyen birçok sosyal-kültürel faktör tarafından kolaylaştırılmaktadır. Bir ulus, bütünlüğünü ve manevi birliğini, ortak amaçları olduğunda ya da sembollerin ortaklığıyla korur. Nurmuratov’a göre, Kazak halkının tarihinde, mevcut koşulların zihniyetin doğal ve tarihi açıdan gelişmesine izin verilmediği dönemler, zulüm ve totaliter rejimin destekleriyle, zihniyet nihilist ideoloji tarafından bastırıldı. Bu nedenle, bulunduğu dönemde meydana gelen çarpışma ve anlaşmazlığını, yazar, toplumun hafızasında bulunan sorunların yansıması olarak açıklar.⁹²

Genel olarak, Kazak halkının zihniyeti, yazarların, çeşitli dönemlerin düşünürlerinin görüşlerine göre, tarihte manevi ve ahlaki kültürün geliştiğini göstermektedir. Kazak halkının zihinsel doğasını etraflıca inceleyen D. Kşibekov,

⁸⁹ Nurmuratov, 36.

⁹⁰ Nurmuratov, 37.

⁹¹ Nurmuratov, 40.

⁹² Nurmuratov, 48.

iletişimde seçkin olduğu üzerinde durmaktadır: “Kazaklar, sıradan tavsiye verirken bile sanatsal yollarla, çeşitli benzetmeler, atasözleri, deyimlerle iletirlerdi. Akıl verirken söylediklerine kulak veren, idraklı kimseye söylemiş, sözlerini boşa harcamamışlardır. Kazaklar, söze kulak veren, dinlemesini bilen şahsa değer verirlerdi.”⁹³ Eski Doğu uygarlığının kültürel değerleri, Kazak topraklarında geleneksel Türk kültürünün manevi zenginliğiyle bağdaşarak ortaklığını göstermektedir. Bu insanı, kişiliğin soyut bir fenomen olarak değil, geleneksel yaşam tarzını benimseyen bir güç olarak kendini gösterir. Bundan dolayı, K. Seytakhmetov, mükemmel şahıs olarak, belirli bir toplumun bütünlüğünü saklamak için güç veren, geleneksel değerlere hâkim olan kişiler olduğunu savunmaktadır. Özellikle de gelenek göreneklerimizi canlandırmak açısından, toplumun birliğini sağlamak için büyükleri saymalı ve gelenek-göreneklere sahip çıkmalıdır.⁹⁴

S. Nurmuratov’a göre, kültürün manevi değerlerinin ahlaki kategorileri halkın zihninde işlenmiştir. Özellikle onun, Korkut Ata, Hoca Ahmet Yesevi gibi bilginlerin felsefelerine atıf yapması onun yalnızca yaşadığı dönemin sorunlarını ele aldığı için değil günümüz için de geçerliliğini korumaktadır. Eğer Hoca Ahmet Yesevi’nin eserlerinde ahlak, dini öğretilerle kendini gösteriyorsa, Dede Korkut’ta ise ahlak, onun yaşam tarzında yansımaktadır. Dede Korkut felsefesine yansıyan ebedi yaşam arayışının sorunları ve ölümle yüzleşme arzusu, yaşam sevgisini manevi değerleri tanımaya davet ederek kendinden sonraki nesli hayırsever olarak eğitmeye çalışır. Vicdan ve onur, çevresindeki dünyayı anlama ve derinden kavrama, yürekten sevmek, yaşama sevgisi onun soyundan gelmektedir. Etrafındaki insanları birleştirmeyi, iyilik yapmayı, çevre oluşturabilmeyi ve iyimser niyette olan bir kişi, doğuştan, ahlakın tüm belirtilerini birleştiren son derece ahlaklı bir kişidir.⁹⁵

Kazak zihniyetinin pek çok niteliklerinden biri ve bu özellikleriyle diğer halklardan farklı kılan da Abay’ın eserlerinde tanımlanan, “Kazak kardeşliği”, Kazakların şahsi yapısında noksanlarını yok eden karakteristik özelliği ve bir kural olarak uyum sağlar. Böylece yazar, Abay’ın yirmi üçüncü nesir yazısıyla varsayımını noktalar: “... jalğız biz be, eldin bari de süytıp-ak jür gıoy, köppen körgen ulı toy,

⁹³ Kşibekov, *Mentalnaya priroda kazahov*, 254.

⁹⁴ Kanat Seytakhmetov, *Sotsiokulturnyye problemy i razvitiye lichnosti. Obshcheniye i lichnost* (Almaty: Gylım, 1996), 96.

⁹⁵ Nurmuratov, *Ruxani qundılıqtar alemi: aleumettik filosofiyalıq talıau*, 112.

köppen birge bolsak, boldı-dağı degen sözdi jubanış kıladı.”⁹⁶ Yani “... bir tek biz miyiz, herkes öyle yapmaktadır, herkesle beraber görürüz ne görürsek te, halkla birlikte yaşarız, yeter ki birlik beraberliğimiz olsun şeklinde kendilerini avuturlar.”

S. Nurmuratov, manevi değerin yapısal analizinde, bağımsız ulusal kültürün gelişmesi için, devlet bağımsızlığı ve toplumun bütünlüğünün korunması, yaşam standardı ve çevredeki gerçekliğin birçok faktörü nedeniyle gerekli olduğu sonucuna varmıştır. Manevi değerlerin ilmi araştırmaları sonucuna göre, onların kökleri, insanın anlamlı yaşamının derinliklerinde, halkın kültüründe, zihniyetinde, ahlakın temellerinde aranmalıdır.⁹⁷

Kazak halkının manevi kültürü, manevi-ahlaki ve değerlerin tanımlanması açısından manevi-ahlaki alanda gelişmekte olan geleneksel kültürün önemli bir parçasıdır. Özellikleri, işleyişi, çok çeşitliliği göz önüne alındığında, insanların yaşam aktivitelerinin tüm alanlarının (ekonomik, politik, yasal, ahlaki) etkileşimi açısından anlamlı olan karmaşık bir sistemdir. Manevi kültür sisteminin karmaşıklığı, içeriğinde geleneksel sistematik bileşenleri içerir, kendi içinde bağlantılı olan alt sistemleri ve kendi içinde yürüten mekanizmlere sahiptir.

Sistematik yapısal yaklaşım, bize manevi kültürün manevi-ahlaki yapısını, değerlerini açmamıza yol açar.

1.1.2.2. Dini İnançlar

Din, kültürün manevi ve ahlaki değerlerinin ana kaynaklarından biridir. Burada insan kendi varlığının ve kaderinin temel ahlaki sorunlarına yönelik problemleri ve değerlerini anlamaya çalışmaktadır. Böylece insan yaşadığı dünyanın düzeni ile gizemlerini ve bağlantılarını anlamaya imkân bulmaktadır. Din, ahlak kültürünün önemli bir ideolojik bölümüdür. Dinin özü hakkında bir fikir birliği yoktur.

İnsanoğlunun gelişmesinde dinin manevi ve ahlaki bir temel olarak gelişmesi aşıkardır. Kazak kültür tarihinde manevi ve ahlaki değerlerin gelişmesinde bir dinin kabul edilmesinin büyük etkisi olmuştur. Dinin Kazak toplumunun gelişmesindeki rolü ve yeri hakkında pek çok çalışma yapılmıştır.

⁹⁶ Abay Kunanbayev, *Qara sözder. Poemalar* (Almatı: El, 1993), 48.

⁹⁷ Nurmuratov, *Ruxani qundılıqtar alemi: aleumettik filosofiyalıq tal dau*, 118.

G. Şalabayeva'nın çalışmalarında din, kültürün insani misyonu açısından sosyal-kültürel bir olgu olarak sunulmaktadır. Yazar, Sovyet rejimi sonrası bağımsız devletin oluşumunda siyasi-kültürel gelişmesini, maddi gelişmeyi sorgulayan ve manevi değerlere önem veren çağı aşan değişimine işaret eder. Bu, öncelikle eski ideallerin artık kamu yararını tatmin etmediği ve henüz yenilerinin oluşmadığı toplumun, geçiş döneminden kaynaklanmaktadır. Buradan milli duyguların bir mekanizması olarak, din ve milliyetçiliği birleştirme yoluyla din arayışına çıkar. G. Şalabayeva, dini bir birleştirici güç olarak tanımlar. Ona göre, bu durumda milliyetçiliğin “insanın iç dini durumuna doğru gittiği ve modern toplumun gücü olarak, toplulukları oluşturan dinin yerine geçtiğini”⁹⁸ savunur. Sovyetler Birliğinin dağılımından sonraki dönemde kültürel kimliğin kazanılması açısından din, sadece bir sosyal birleştirici araç değil, aynı zamanda dünyayı keşfetmenin özel bir yolu olmuştur. “O, düşünceyi besleyerek, göz önünde canlandırarak, insanın hayat üzerindeki sorularını belirleyerek, insanı dünyanın özel bir seviyesiyle birleştiriyor, yani manevilikle.”⁹⁹ Din, bilimden farkı olarak, insanın kendi diliyle, onun sorunlarına yakın bir dille, yürekten ve ahlaki-etik duygularıyla hitap eder.

Dinin rolü üzerine, M. Orynbekov kamu bilincinin biçimlerinden biri olarak, şöyle diyor: “(Din) sonsuzdur ve her toplumun vazgeçilmez bir niteliğini temsil eder, aynı zamanda haktır ve bu nedenle asla kaybolmaz.”¹⁰⁰

Prof. Dr. S. Ayazbekova, dinin Türk halklarının kültürü üzerindeki etkisi konusundaki görüşlerini şöyle özetler: “Birçok Türk halkının İslam’ı kabulü (özellikle bu, protokazaklarla ilgilidir) şartlı bir şekilde olmuştur, bu yüzden de İslam öncesi dönem yüzyıllar boyunca, XIX-XX yüzyılın sonuna kadar oldukça uzun süreli ve yaşamını sürdürebildi.”¹⁰¹ Prof. Dr. A. Kasabek ise, “İslam-Tasavvufi bilinç arketipi, Kazak düşünürlerinin dünya görüşünün temeli oldu”¹⁰² demektedir. Prof. Dr. A. Abuov için, Yesevi tarikatı temsilcileri, Tengricilik (şamanizm) ve İslam dininin sentezini yapmayı başarmıştır. Bu yüzden de Orta çağ Kazakistan İslam kültürünün kendine has

⁹⁸ Gülmira Şalabayeva, *Postizheniye kultury: mirovozzrencheskiye paradigmy i istoricheskiye realii Kazakhstana* (Almatı: Akıl kitabı, 2001), 174.

⁹⁹ Şalabayeva, 175.

¹⁰⁰ Orynbekov, *Verovaniya drevnego Kazakhstana*, 3.

¹⁰¹ Sabina Ayazbekova, *Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazakhov* (Almatı: FSI, 1999), 103.

¹⁰² Amanjol Kasabek ve Samat Kasabek, *Iskaniye istiny (o prirode natsionalnoy filosofii)* (Almatı: Gylym, 1998), 82.

özellikleri ve yapısı vardır. Bunlar kalıplaşmış İslam normlarına pek uymaz.¹⁰³ G. Esim'e göre ise: "İslam, Orta Asya ve Kazakistan topraklarına yayılmaya başladığında, askeri baskıcılık niteliğini kaybetmişti. Daha sonra din adamları İslam'ı barış içinde anlatmak yoluyla tanıttılar. İslam, Kazaklara tam olarak bu kişiler aracılığıyla, kan dökülmeden, Arap-Fars kültürüyle aynı anda yayıldı."¹⁰⁴ Böylece, İslam dininin Kazak halkının dünya görüşünün oluşumundaki rolü olumlu olarak değerlendirilir, çünkü bu sayede Arap-Müslüman kültürünün değerleri, ideolojik ve ahlaki temellere dayalıdır. Dinin manevi ve ideolojik yönüne ilgi giderek artar.

Kazakistan topraklarında İslam dininin önde gelen kurucularından biri Hoca Ahmet Yesevi'dir. Onun tasavvuf felsefesi, manevi değer sorunlarını gidermede katkıda bulunan dünya görüşlerinin birçok yönlerinden biri olarak anlaşılmıştır.

Tasavvuf, insan varlığının geçiciliğini ortaya koyar, insanın yeteneklerini yansıtan sosyal yaşamın biri olarak ortaya çıkar. Sufiler, refahı, dünyada varlığın gerçekliğini elde etmeyi, insanı doğru yola yönlendirmeye ve manevi değerleri: "vicdan", "haysiyet", "etik", "onur", "adalet" vs. gibi, korumaya gayret gösteren insanlardır. Din yolunda mücadelede her insanın görevi, günahlarından kurtulup, üstesinden gelmesi sosyal-kültürel dünyanın bilgisine katkıda bulunmasıdır. Fakat bunun için kişi sabırlı olmalı ve şariat, tarikat, marifet, hakikat aşamalarını geçmeli, yani tarikat felsefesini öğrenmeli ve maneviyat değerlerine uygun olarak yaşamalıdır. Bu insan topluma ilahi, manevi değişim getirmiştir. Fakat toplumda dinin yeri ve rolü yabancı bir inancın ideolojisi olarak algılanmaktaydı.

M. Orınbekov, iki asırdır devletin ateist anlayışla yönetildiğini ileri sürmekte ve şöyle ifade etmektedir: "Dinin derin bir şekilde zarar görmesine yol açtılar, bu da toplumun ahlaki çöküşüne yol açtı ve manevi gerilemeye, insanların ahlaki bozulmasına sebep oldu."¹⁰⁵ Bu, dinin toplumun ideolojik ve ahlaki gelişimindeki önemli rolünü, ahlakın önemini hafife aldıklarını, aynı zamanda kültürün biçimleyici fonksiyonunu ortaya çıkardığını göstermektedir. Kuran'ı bilme ve doğru anlama, toplumun doğru yaşam temellerinin, manevi ve ahlaki değerlerinin öğrenilmesini sağlamaktadır. Kuran'ın "yalan söyleme", "fakirlere yardım et" gibi talepleri, gençlere ahlaklı olmayı

¹⁰³ Aidar Abuov, *Mirovozzreniye Khodzha Akhmeta Yasavi* (Almatı: FSİ, 1997), 6.

¹⁰⁴ Garifolla Esim, *Hakim Abay* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016), 32.

¹⁰⁵ Orynbekov, *Verovaniya drevnego Kazakhstana*, 3.

öğretti, iyimser olmaya yönlendirdi. Dinin ahlaki fikirleri, genç nesli ahlaksızlıktan korudu, çevresiyle uyum içinde yaşamayı öğretti, çevrelerine saygıyla bakmaya katkıda bulundu, hayırseverliği aşıldı.

Dolayısıyla, toplumun ve kültürün oluşumunda önemli yeri olan manevi ve ahlaki bir temel olarak dinin rolü; dünyayı açıklarken, birbirine bağlı semboller sistemi aracılığıyla içeriğini sembolize etmek suretiyle insanoğluna günlük yaşamının gizemlerini aydınlatır, bir insanın dünyaya, ritimlerine girmesinin ve enerjisine bağlanmasının bir aracıdır. Din insanın dünyayı tanıma görüşünü zenginleştirir. Böylece din, yaşamın ana ideolojisine odaklandığından ahlaki değerlerin oluşumu için manevi bir araçtır, vicdana göre yaşamak, yeryüzündeki yaşam için mücadele vermek ve iyilik yapmak, insanın kader ve alın yazısına inanmak, insanın dünyaya geliş sebebini ve varlığını anlamaktır. Ancak, modern dinin dünya görüşünün kalbinde, insanların asırlardır deneyiminin yattığını belirtmek gerekir. İslamiyet ve İslam öncesi kültürün karışımıyla İslamiyet'in zaman içerisinde Orta Asya bölgesine yaygınlaşması, insanoğlunun değerlerinin rehberi olarak manevi-ahlaki değerlerin oluşumunu sağladı. Dolayısıyla insanoğlunun önce inancı oluşur, inancından dolayı başarıyı elde ettiği söylenebilir.¹⁰⁶

İnanç ve umut, kültürü oluşturan, özlemi ve umudu en iyi şekilde destekleyen güçtür ve onlara ulaşmaya yardımcı olur; genellikle insanı her zaman yükseltmesi ve canlandırması gereken kültürün parlaklığını oluşturur. Bu nedenle, inanç ve umut her zaman insan ve insanlığın daha iyi olmasına, varlığının yeni bir aşamasına geçmesine, daha güzel ve daha değerli hale gelmesine, kaliteli bir yaşam kurmasına ve bu akışlara daha fazla insanın dahil edilmesine yardımcı olan hedefler olarak seçilir. Tüm inançlar, özünde, inandıkları şeyin gerçekleşeceğine inanmak anlamına gelir. Bu arzuların gerçekten yerine geleceğinden emin olmak demektir. Bu durumda, kalite olarak inancın, kelimenin tam anlamıyla hayatımıza nüfuz ettiğini bilmek gerekir. Algıladığımız şeylerin çoğu tam olarak inanç yoluyla. Burada bir paradoks yoktur. Dünyayı açıklayan herhangi bir metafizik model, bize tanıdık gelen şeylerin çoğu, tam olarak inanca dayanır. Dünyanın bu şekilde oluştuğunu biz biliyoruz ve inanıyoruz. Dünya görüşümüzün büyük bir kısmı, kaliteyi ayırt etme, hünerlerimiz, varlığın yönleri ve görünümü, onları hiç görmediğimiz ve görmeyeceğimiz şeyler inançla algılanır. İnanç,

¹⁰⁶ Nurmuratov, *Ruxani qundılıqtar alemi: aleumettik filosofiylıq taldau*, 95.

enerji bakımından, insan sevgisi ve iradesi gibi zirveleri elde eden, bütün zorlukları aşmasına, biraz hazırlıkla çaba vererek vücudun moleküler seviyesini değiştirmesine yardımcı olan enerjidir. İslam dini, Tengri, Jer-Su, Umay, Şamanizm ve putperestliğin ibadet gibi kamusal yaşamın her alanında bulunan İslamiyet öncesi dini geleneklerin izlerini koruyarak gelişmiştir. Dini bilincin eklenmesi, erdemli güçlerin ibadetinden etkilenmiş, böylece evrenin döngüsü, yaşam olasılığı ve geçim kaynakları ortaya çıkmış gibidir.

İyiliklerin ve onun arkasındaki doğal güçlerin birincil kültünün ortaya çıkışı, diğer dünya güçlerine sonsuz şükran olgusunun ortaya çıkmasından önce her şeyin temeli, hayatta kalma mücadelelerinde insanları koruyan nimetlerdir. Göçebeler, doğanın ilahi güçlerine olan inançlarıyla dünya görüşlerini ifade eder. Gökyüzüne tapma merkezi yeri alır, orası dünya zirvesi (Han-Tengri) sayılır. Orta dünya (Yer), suyun (Su) aktığı yer, varlığın kaynağı olarak tanımlanırdı. Onlar soyun devamını sağlar, insanları kurtarır ve bundan dolayı da tanrı olarak algılanırdı, yani insanlara iyilik sağlayıcı yarı-tanrılar veya daha iyi bir ifadeyle melekler olarak tanımlanırdı.¹⁰⁷

M. Orunbekov, II. Ve VII. yy. aralığındaki Kazakistan'ın başlangıç dönemindeki din alimlerinin, eski Kazakların dünya görüşlerini oluşturduğunu öne sürmektedir. Tengri, Yer-Su, Umay, Şamanizm, Paganizm, mitolojik kültü, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Zerdüştçülük ve İslam dinlerine tapma konseptleri Orunbekov tarafından tanıtılmıştır.¹⁰⁸

Kazak halkının inanç anlayışında atalar kültünün rolü büyüktür. Tüm başarı ve şanslarını atalarının ruhlarından olduğuna inanırlar. Ataların ruhlarına çeşitli hayvanları kurban keserler, bazen onların mezarlarını ziyaret ederek adak adarlar ve dileklerde bulunurlar.¹⁰⁹

Kazak geleneklerinde ritüel törenlerde “arvaktarğa sıbağa ası (ervahlar aşısı) ya da “şeke beruv” geleneği vardır. “Şeke” at kafasının bir kısmıdır, “beruv” vermek, ikram etmek fiilidir. Bu gelenek hayvanları kış erzakı için kesildiği sırada (soğım) gerçekleştirilir. Bu merasime komşular ile yakın akrabalar davet edilir ve at etini ikram ederler. Bu ziyafetin en büyük ve saygın yemeği at kafası yani “şeke”dir. Anma

¹⁰⁷ Orynbekov, *Verovaniya drevnego Kazakhstana*, 5.

¹⁰⁸ Orynbekov, 24.

¹⁰⁹ Şokan Ualikhanov, *Qazaqtardağı şamandıqtıñ qaldığı. Tandamalı* (Almatı: Gılım, 1985), 255.

töreninin asıl ahlaki ve manevi değeri aile büyükleri, atalar ruhuna “ervahlara” saygı göstermek, onları hatırlamaktır. Buna delil olarak “kimse unutulmaz, herkese saygı” gibi kalıp sözler gösterilebilir. Bu konuda M.S. Orunbekov şöyle demektedir: “Kazakların eski çoktanrılık inancını imanla değiştiren İslam, bozkırların ruhlarından, özellikle de iyi ve kötü ruhlarla olan inancı hala tamamen silemedi.”¹¹⁰

Bu şekilde Kazakların kültür tarihindeki manevi-ahlaki değerleri geleneksel toplumun toplumsal-kültürel birliğini, her şeyden önce akraba ilişkilerini, doğa yapısını ve yaşama bağının oluşturmalarını sağladı. Dolu bir varlık ve gösterişli süsle sahip, çok yönlü yaşam organizasyonu, toplumun karakter yapısı ile ahlaki niteliğini gösterir. “Yaşayan ve sembolik ailevi ilişkiden oluşan çok yönlü bir sistem, yaşayanlar arasında ataların varlığı olarak algılanan, gelenekler vasıtasıyla ilişkilerin sağlanması, ferdin sosyal çevreye adaptasyon mekanizmasını belirledi.”¹¹¹ Kazak toplumundaki tüm geleneksel kültür törenlerinin özünü ve sosyokültürel önemini ortaya koyan sosyalleşme, bütünleştirici, düzenleyici, iletişimsel, aksiyolojik fonksiyonlar yerine getirdi.

Dolayısıyla, toplumun manevi değerleri, asırlardır yaşanmış ve yaratıcılık etkinliklerinin meyvesidir. Manevi kültür, her insanın iç dünyasını ve manevi değerlerin yaratılması konusundaki etkinliğini temsil eder. Onlara bilim adamları, yazarlar, sanatçılar, hukukçular vb. dahil etmek mümkündür. Manevi etkinlikler veya manevi değerlerin ürünleri ise kitaplar, el işleri sanatları, gelenek ve görenekler, sözlü şiirsel sanatlar ve diğerleridir. Manevi kültür, toplumun çeşitli bilinç biçimleriyle kendini gösterir ve sanatta, edebi, mimari ve diğer abidelerde, insan etkinliklerinin sonuçlarında somutlaşır.

1.1.2.3. Dil

Değerlerin iletilmesi ve insanlar üzerindeki etkisini aktarmanın en canlı şekillerinden biri de dildir. Dil kültürel bir fenomendir. Klasik dilbiliminde dil, toplumca kullanılan, sabit bir yapı olarak görülür. Her yeni nesil “kullanıcı”, dil bilimine yeni katkıda bulunur. Her bir kişinin manevi dünyasındaki kelimeler, değişimlere uğrar. Dil canlı bir varlıktır. O, bünyesindeki değişimlerde toplumda yaşanan olayları içerir.

¹¹⁰ Orynbekov, *Verovaniya drevnego Kazakhstana*, 16.

¹¹¹ Abdimalik Nisanbayev ve Zaure Sarsenbayeva, *O traditsionnoy etike kazakhov* (Almatı: FSİ, 1997), 16.

Her milletin dili, tarihini, yaşamını, günlük hayat ve kültürünü yansıtır ve bu yönüyle de değerlidir. İnsan ilişkilerinin bir aracı olarak dil sosyal bir varlıktır, toplumla ilişkilidir. O her zaman insanlar arası ilişkileri hedef alır. Onun içerik ve işaret gelişmesi ilişkiler ile iletişim esasında gelişir.

Tabii ki, halkın dili, halkın yaşamı ve gelişimi ile birlikte yaşar ve gelişir. Onun tüm yaşam tarihini, kültürünü çeşitliliğine yansıtır. Vatanı, halkı ve kültürel değerleri için sevgiyle hareket eden bir kişi, sözcüklerin ve sevginin gücünü ustaca kullanabilir. Aslında, sevginin manevi bir değer olarak gücü çok büyüktür. Abay, kendi yurdunu ve halkını olan sevgisini yalnızca eserlerine yansıtmakla kalmamış içten ve yürekten sevmiştir. İnsani duygularının en iyi tasviri ve onun yaratıcılığına ilham veren aşktır.

Abay hayatı boyunca, sanatıyla, halkının zihnini ve kalbini etkilemek, kelime kudretini ustalıkla kullanmak, imkanlarını yerinde kullanmak amacıyla kültürel fikirlerini hayata geçirdi. Bundan dolayı, eserlerinde ana dilin, şiirin, sözlü edebiyatın rol ve önemi üzerinde durur. Bununla birlikte, diğer dilleri de öğrenmeye çağırmıştır. “Bir yabancı dil ve kültür bilgisi, bir insanı bu toplumla eşit hale getirir, kendini rahat hisseder ve eğer bu halkın duyuları ve mücadelesi içten ise, o zaman sonsuz yaşar.”¹¹² Onun fikirleri günümüzün aktüel sorunlarını mükemmel bir şekilde aktarır.

Yüzyıllar boyunca Kazak halkının şiirsel sanatı sözlü olarak anlatıla geldi. Şiir, insan ruhuna huzur verir, onu yalnızca sıradan günlük ve acı verici gerçekleri unutturmak için değil, bir insanın yaşam dengesini sağlamak için güç, enerji ve cesaret aldığı rahatlığı ve kendi içinde barışık yaşaması için yüksek bir seviyeye yükseltir. Şiirin manevi ve ahlaki değeri de bu değil midir?! Abay, “Şiir, sözün padişahı, söz asili”¹¹³ demektedir. Şiirin yalnızca güzel kelimeler ve zarafetini anlatım değil, bununla birlikte insanların zihinlerini ve kalplerini etkileme niteliği, toplumun ahlaki eğitimindeki gücünü vurgulamaktadır.

K. Nurlanova, “Kazak Halkının Sanat Kültürü Estetiği” adlı araştırmasında, sözlü anlatım türüne halk sanatı türü olarak süslü sözlerin kullanılmasına özel önem vermektedir. “İrticali anlatım edebi ürün olarak her yerde ve geniş alanda yeteneklerine

¹¹² Abay Kunanbayev, *Şıǵarmalarınñ eki tomdıq tolıq jınaǵı. Ólender men awdarmalar* (Almatı: Jazuşı, 1995), 1:26.

¹¹³ Esim, *Hakim Abay*, 178.

ve hayal gücüne göre kullanılmaktadır.”¹¹⁴ Araştırmacı, bu tür anlatım şeklinin canlı olarak, anında cevaplama, kesin ve etkileyici anlatma gibi nitelikleri gerektirdiği üzerinde durmaktadır.

D. Rayev, “Kazak Şeşendik Söz Önerinin Alevmettik Filosofiyalık Negizderi”¹¹⁵ adlı eserinde ise, Kazak sözlü deyişi hakkında önemli sosyal-felsefi içerikli sözlü anlatım sanatıdır, demektedir. Araştırmacı deyiş sanatına büyük önem verir, Kazak felsefesindeki yerini tanımlar ve toplumsal yapısını açıklar, halkın sosyal yapısındaki görevini tanımlar. Araştırmacı, sözlü anlatım özelliklerini toplumsal ve sosyal oluşum olarak tasvir ederken onun ahlaki nitelikleri ile değerlerine dikkat etmiştir. Yazar, hitabet sanatını, ahlaki karakterize eden özelliklerini not eder, işlevlerini değer ilişkileri ve sosyal felsefe sisteminin ahlaki ilkeleri bakımından analiz eder. Araştırmacı, ahlak normları ile ulusal ilkeler arasındaki çelişkileri, çağdaştırmaya çalışarak, insan yapısına deyiş sanatının katkısı ve yaşam şartlarının ana çekirdeğini geliştirmede yararlarını ortaya koyar. Dolayısıyla bizim için önemli olan, söz sanatı aracılığıyla, ahlakın yapısına yansıyan etik ilkelerin belirginleşmesidir.

D. Rayev, bir kişinin ahlaki niteliklerini, sözlü anlatımın aksiyolojik olasılıkları açısından inceler. Sözcüğün gücü, bir kimsenin karakterini ahlaki değerler sistemini belirleyen etik kategoriler yoluyla olumlu ve olumsuz özelliklerini ifade etmesidir. Hatiplik sanatının olanaklarını, Kazak halkının geleneksel kültüründe ahlak ve değer rolünün yerine getirilmesi gerekmekte olduğuna düşünürün hak vermesi adildir. Bunlara örnek olarak, geçmişteki ve günümüzdeki ünlü şairler ile jıravların eserleri gösterilebilir. Jıravlar (destancılar, akıl verici, kahinler) genellikle hanların yanında bulunarak onlara askeri ve siyasi danışmanlık yapar, hanların ve bahadırların, soydaşlarının kahramanlıklarını şiirlerle, türkülerle anlatırlar. Onların en önemli özellikleri, yaratıcılıkları sayesinde halka, bilginlerin dünya görüşlerine dayanan değerli fikirleri aktarmalarıdır.¹¹⁶ G. Şalabekov’a göre, “Bozkır jıravlarının geleneksel epik, romantik-aşk ve tarihi eserleri, tarihi olayları, bahadırların düşmanlarla olan savaşlarda

¹¹⁴ Kanat Nurlanova, *Estetika khudozhestvennoy kultury kazakhskogo naroda* (Almatı: Nauka, 1993), 39-40.

¹¹⁵ Dauletbek Rayev, “Qazaq şeşendik söz öneriniñ alewmettik filosofiyalıq negizderi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kazak Milli Üniversitesi, 2003), 45.

¹¹⁶ Rayev, 23.

yaptıkları kahramanlıkları, günlük hayat sevinçleri ile kahramanlıkları; Kazakların etik görüşlerini, onların ahlaki değerlerini, yurdun güzel yerlerini sanatsal olarak anlatır.”¹¹⁷

A. Kodar, jırav’ın şiirlerini bozkır entelektüalizminin en zirve yükselişi olarak tanımlar. Safsatalar ve trajedi oyunlarının sahnesi büyük bozkır olan bir göçebe tiyatrosu gibidir. Jıravların çalışmalarına yüksek değer vererek onları Yunan anlatma sanatıyla mukayese etmektedir. Sindirme ve provokasyon stilindeki trajedi, kolay inananlara yöneliktir. Yazar, “eğer trajedi bireysel deneyimin aracı ise, jıravların eserleri başkalarını endişelendiren araçtır”¹¹⁸ demektedir.

Jırav sanatının başlıca özelliği, halkının yapısını dikkate alması, belirli davranış normlarını geliştirmesi, iyi ve kötü, asalet ve alçakgönüllülüğü tam olarak tasvir edebilmesidir. Bunun en çarpıcı örneği Asan Kaygı’nın çalışmasıdır. Su altında yatan değerli taşı rüzgârın yüzeyi çıkardığı gibi, en engin düşüncelerde yatan saf fikirlerin sanatlı sözlerle anlatıya döküldüğü gibi, doğanın yüce gücü şiirlere dökülür. Bu şekilde keder ve sıkıntıdan ayrılır insanoğlu diyor Asan Kaygı:

Taza minsiz asıl tas

Su tübinde jatadı,

Taza minsiz asıl söz

Oy tübinde jatadı.

Su tübinde jatkan tas -

Jel tolkıtsa şığadı,

Oy tübinde jatkan söz -

*Şer tolkıtsa şığadı.*¹¹⁹

Hiç noksansız değerli taş,

Su dibinde yatmaz,

Anlamca kıymetli söz,

¹¹⁷ Şalabayeva, *Postizheniye kultury: mirovozzrencheskiye paradigmy i istoricheskiye realii Kazakhstana*, 315.

¹¹⁸ Kodar, *Ocherki po istorii kazakhskoy literatury (s drevneyshikh vremen do rannego tvorchestva M.O. Auezova)*, 76.

¹¹⁹ Mağawin ve Baydildayev, “Bes ğasır jırlaydı”, 1:25.

Aklın derinliklerinde bulunur.

Su dibinde yatan taş,

Rüzgar esince ortaya çıkar;

Aklın derinliklerinde yatan söz,

İçten duygularla ortaya çıkar.

Kazak bozkırlarının tarihi kültürel değerlerinin ünlü jıravı Buhar-jırav, büyük bir manevi ve ahlaki değere sahiptir. Bilgeliğe çağıran ve insan ilişkilerinin güzelliğini ustaca anlatabilen ve yaşam değerlerini savunan düşünür ve şairler, yeni nesli düşünerek nasıl davranmaları gerektiğini sözleriyle uyarmış ve cehaletinin kötü sonuçlara yol açabileceğini söylemişlerdir. Bir arkadaş seçerken, kişi olumlu niteliklerine dikkat etmelidir, zira iyi bir kişi asla ihanet etmez ve başarısız olmaz; herhangi bir meslek edinmek her zaman olumludur, zira maddi zenginliğe katkıda bulunur. Nitekim eserlerinden birinde der ki:

Jar basına konbanız,

Davıl soksa üy keter.

Jatka tizgin bermeniz,

Jalamenen bas keter.

Jamanmen joldas bolsanız,

Körüngenge külki eter,

Jaksımen joldas bolsanız,

*Ayrılmaska sert eter.*¹²⁰

Zirve başına yerleşmeyin, fırtına alır evinizi.

Tanımadığınız kimsenin peşinden gitmeyin, iftira atar başın gider.

İyi adamla arkadaşlık edersen, sözünü tutar eminle.

B. Kazıhanov, kendisinin “Kazak Halkının Estetik Kültürü” adlı kitabında, “Kazaklar doğuştan güzel konuşmacılardır, düşüncelerini güzel ve yaratıcı bir biçimde

¹²⁰ Mağawin ve Baydildayev, 1:99.

ifade ettikleri gibi, başkalarının güzel ve kaideli konuşmalarını dinlemekten zevk alırlar” şeklinde yazmaktadır.¹²¹ Gerçekten de Kazak zihniyetinde dünya tanımı, yapısı, özellikleri, insanın çevredeki yeri, insan ve doğa arasındaki ilişki, insanlar arasındaki şiiire, atasözlerine ve deyimlere yansması bakımından asırların tecrübesi bulunmaktadır.

Atasözleri, bir yönüyle herhangi bir ulusun sanki bir etik kuralıdır. Onlar halkın ahlaki değerlerini güçlendirir, her şeyden önce bir kişide neye değer verildiğinden bahseder ve onun için var olur.

A. Kodar, deyim ve atasözlerinin maksadı, toplumdaki yeri ve kültürel nitelikleri hakkında şöyle demektedir: “Öncelikle bu, bağımsız düşünmeyi öğretir. Öyle etkiler ki, bir kelime yüzyıllarca kalıcı olabilir. Bir zamanlar biri tarafından ortaya atılan fikir, yüzyıllar geçince bir başkası tarafından hiçbir anlam ve güncelliğini kaybetmeden kullanılabilir.”¹²²

Kazakların atasözlerine ve deyimlere karşı tutumu, sanatlı ifadelerinden anlaşılabilir: “Suda balık yok, kalıp sözlerin yalanı yoktur”. Bu “halk kültürü abidesi”nin ahlaki değeri, atalarının bilge ve doğru örnekleriyle pek çok kuşağın yetiştirilmesi gerçeği bulunmaktadır. Sadece geçmiş yılların deneyimi değil, aynı zamanda Kazakların düşünce özgüllüğü ile birlikte zihniyeti de verilmektedir. Bunu örneklerle aktarmaya çalışalım: “Enbek etsen erinbey – toyadı karnın tilenbey”. Yani “Usanmadan emek verirsen dilenmeden yaşayabilirsin”, gençleri çalışmaya sevk eden bu atasözü günümüzde de kendi değerini kaybetmiş değildir. Ahlaki ilke ve normları aktarmak için kullanılan özlü atasözleri ile hayran bırakır: “Sabırdın tübi – sarı altın”, yani “Sabır sonu sarı altın” sabır eden maksadına ulaşır.”

“Jaksı adam” iyi adam hakkında pek çok halk atasözü bulunmaktadır. O, çalışkan, sevecin, yardımsever, misafirperver, samimi, dürüst ve adil, sıradan ve davranışlarına hesap veren kimse olmalıdır. Başı boş gezen, tembel, dedikoducu, geveze, yalancı ve hırsız kimse ise kötü adamdır. O iki yüzlüdür, hayırsız, cimri ve yalnızca kendini düşünen kimsedir: “İyi adamdan hayırlı söz, kötü kimseden kavg

¹²¹ Batiş Kazykhanova, *Esteticheskaya kultura kazakhskogo naroda* (Alma-Ata: Kazakhstan, 1967), 174.

¹²² Kodar, *Ocherki po istorii kazakhskoy literatury (s drevneyshikh vremen do rannego tvorchestva M.O. Auezova)*, 10.

duyarsın”, “İyi insan kin tutmaz, kötü kimse sözünü tutmaz”, “İyi insan hayır iş yapar, kötü kimse dilencilik yapar.”

Toplumun vatanseverlik duygusunu uyandıran dünya tanımı ve varoluş konularındaki atasözlerine şunlar örnek verebilir: “Baska eldin sultanı bolğaşa – öz elinin ultanı bol” (Yabancı yurttan sultan olmaktan, kendi vatanında sıradan kimse olmak iyidir.)

Kazak halkının hoşgörüsünün ayırt edici özelliklerinden biri, “Taspen urgandı aspen ur” yani, “sana kötülük edene, hayırla, sevgiyle bak” düşüncesidir. Bu kavramlar insanları hoşgörü ve sabra çağırmaktadır, kötülüğün iyilikle karşılanması gerektiği, kötülüğü kötülük yaparak değil, ancak iyilikle yenebileceğini öğretmektedir. “Ata körge – ok jonadı. Şeşe körge – ton pişedi” yani, “Baba terbiyesini alan oğlan onun yolunu tutar, ana terbiyesini alan kız yanlışlık yapmaz” demektir. Bundan babasından iyi terbiye alan kimse iyi yetişir, yiğit olarak yetişir; anne terbiyesini gören bir kız da elinin hüneri, ev işlerini iyi bilen, kendi başına ev işlerini yürütebilen kadın olarak yetişir.

Böylece, atasözleri ve deyimler, kalıp sözler ve halk bilgeliğinin başka da örnekleri, manevi kültürün ayrılmaz bir parçası olarak, yalnızca halkın eşsiz yeteneklerini ve bütünlüğünü tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda yaşamasını sağlayan büyük bir manevi ve ahlaki etkiye sahiptir. Bununla birlikte bir insanın gelişmesi ve algılama aracı olarak hizmet eder.

1.1.3. Kazak Halkının Ahlaki Kültürünün Özgünlüğü

1.1.3.1. Çalışma Alanı Olarak Özgünlükler

Kültürün özgünlüğü, tarihsel gelişimi sürecinde oluşur. Her halkın kendine özgü bir yolu ve özellikleri, eşsiz-benzersiz bir kültürel yapısı ile anlatım özellikleri ve bu değerleri koruma sistemleri vardır. Kazakların ahlak kültürünün özgünlüğünü tespit etmek için ulusal kültürü, yapı bakımından ayırt edici özellikleri ile gerekli ahlaki faktörleri tespit etmek lazımdır. Geleneksel kültüre olan ilginin artması halkın ulusal bilincinin yükselmesi ile insanoğlu uygarlığında aldığı yeri tespit etmekle ilgilidir. Bu, yerli ünlü düşünürlerin çalışmalarında “ulusal kültür” kavramların çok yönden tanımlama yapıldığında anlamak mümkündür. “Her kültür belirli bir ulusun özünden beslenir, toprağında gelişir ve dilde yaratılır. Onun özünde, yaratıcı gücü olan halkın

zekâsı ile doğal yapısı, gelenek ve görenekleri, isyankâr yapısı ile emeği bulunur.”¹²³ Ulusal kültürün ana yönü, belirli bir kültürün doğası ile özgünlüğünde ortaya çıkar. Onun değişmesini doğasında, faaliyetlerinde ve psikolojik niteliklerinde görülebilir.

D. Kışibekov’un “Kazakların zihinsel doğası / Kazakların anlayış tabiatı” adlı eseri, Kazak anlayışının tabiatının araştırarak etnik kültür gelişmesi ile etnik kodunun oluşmasını sağlayan ve önemli özelliklerinden birini ortaya koyan çalışmadır. Kazakların anlayış tabiatını incelerken yazar, göçebelerin eski kültür tarihleri ile ilgili teorik varsayımını ileri sürer. Yazar, kitabının bir bölümünü, inanç, ahlak ve güzellik alanlarını kapsayan insanların iç dünyasının maneviyat anlamını açıklayan, göçebe Kazakların manevi dünyasına ayırmıştır. İnsanların manevi kültürü onun insanlığına, ahlakına, asaletine, cömertliğine ve güzelliğe hayran kalma; kaba davranışı, ahlaksızlığı, alçaklığı yadırgamasında bulunmaktadır. Kazakları başkalarından ayıran başlıca özelliği gerçek dünyayı yansıtmasıdır. “Kazaklarda sıradan ahlaki kültür, bilinci ulaşılmaz zirveye çıkarmıştır.”¹²⁴ Yüksek ahlak düzeyi, insanların kurum içi ilişkilerinde kendini gösterir. D. Kışibekov şöyle demektedir: “işaret diliyle bile anlaşabilme, birbirini yarım sözden bile anlamak, büyüklere ve yaşlılara yol vermek, büyüklerin sözünü kesmemek, büyükleri nezaket gereği ismen çağırmadan saygın kelimelerle iletişim kurmak, kötü haberleri direkt değil, çeşitli örnekler vererek insanı önce bu habere hazırlayarak iletmektedir. Olumlu ve güzel haberleri ise zamanında iletmektedir. Hatta olumlu haberleri söylerken “Süyünşi” (ödül, hediye) istenmektedir.”¹²⁵

Bilim adamı J. Nevruzbay’a göre, ulusal kültür, bir etnik yapının fertleri tarafından oluşturulan ve onun doğası ile özelliklerini taşıyan maddi ve manevi değerlerdir. Ona göre etnosun/etnik köken kültürü, bu asimilasyona ve erimeye karşı koruyucu bir mekanizmadır. Bu her zaman etnik kültür giysisiyle ortaya çıkan anlaşma, başka etnik yapılarla iletişim kurma, insanoğlu değerlerinin aktarılmasıdır.¹²⁶

Kültür ve onun özellikleri sorunları konusunda yazılan eserlerden biri de G. Şalabayeva’nın çalışmasıdır. O eserinde, uygarlık ve kültür ilişkileri meselesi, insan toplumunun yapısı, kültür özgürlüğünün başarısı konuları üzerinde durmaktadır. Yazar kültürel faaliyetler ile yapısının oluşumuna katkıda buluna, kültür oluşumunu felsefi

¹²³ Nurımbet Dzhandildin, *Priroda natsionalnoy psikhologii* (Alma-Ata: Kazakistan, 1971), 284.

¹²⁴ Kışibekov, *Mentalnaya priroda kazahov*, 254.

¹²⁵ Kışibekov, 103.

¹²⁶ Jumağali Nauryzbay, *Etnokulturnoye obrazovaniye* (Almatı: Gılım, 1997), 142.

yaklaşım, kültür dünyasını tam anlamıyla anlamak ve devlet politikası düzeyinde çözümlemeye çalışmaktadır. Kültürün temel kavramlarının tanımlık anlamı, insan yaşamının temel yönlerine ve kültürel olayların doğasına odaklanan, belirli bir felsefi kavramı içeren, devlet kültür politikasının önemli bir temelini oluşturmaktadır.¹²⁷

G. Şalabayeva'nın "Etnos, Kültür. Kendi kendini tanıma" adlı kitabında ilginç bir yaklaşımı bulunmaktadır: "Günümüz ulusal toplumun karışık ve özgünlük derecesine bakmaksızın etno-kültürel gelişim ve ulusal kültürün gelişmesini tespit etmek imkansızdır." Bu çalışmada etno-sosyal toplumun kültür varlığını tespit etmede çok yönlü ve fonksiyonel yaklaşım yoluyla ulusal kültür araştırmasının bireysel yöntemine dikkat çekmektedir.¹²⁸ Biz yazarın, bu meseleyi kavramsal ve teorik yaklaşarak tarihi-kültürel ve sosyal-kültürel olgusunun oluşturulması gerektiği hakkındaki fikrini destekliyoruz.

Ulusal kültürde en önemli olanı, uyanışının neticesinde ulusun manevi bütünlüğü elde edilir. Bu da etnik bir toplumun oluşturulmasından önce ve değerler kültürel önceliklerini korumaya yardımcı olan ekonomik, politik, tarımsal, bölgesel birlik süreçlerine bağlıdır.

Yukarıda bahsedilen çalışmalardan yola çıkarak şu sonuçlar çıkarabilir: Ulusal kültür, halkın toplumsal anlayışının gelişmesinde belli bir yere sahip bulunmaktadır. Etnik kültür ise, ana temel, köken, özgünlük, halkının tüm yaşam tarzını içeren özelliğe sahiptir, kaybedilmesi veya unutulması durumunda, halk, diğer etnik gruplardan farklı olmasını sağlayan kendi kimliğini kaybedebilir.

Kültür, etnik kültür ve ulusal kültür kavramları bugün bilgi alanında, kültürel olgusunun çok yönlülüğü ve çok işlevliliği ile açıklanan değerler, faaliyetler, yaratıcılık, insanın temel güçleri aracılığıyla çeşitli şekillerde tanıtılmaktadır.

"Kültür" ve "etnokültür" kavramlarının ilişkisi, bir girişim olarak insan gelişiminin tarihi sürecinin tek bir temelini ortaya koymaktadır. Bu, bize Kazak halkı kültürü hakkında geniş bilgi edinmemizi sağlar. Etnokültür, belirli işlevleri yerine getiren ve kendine özgü bileşen içeriğine sahip bir kültürün temel bir parçasıdır. Etnokültürün tabiatında bulunan karakteristik özellikler: hem manevi hem de maddi

¹²⁷ Şalabayeva, *Postizheniye kultury: mirovozzrencheskiye paradigmy i istoricheskiye realii Kazakhstana*, 420.

¹²⁸ Gülmira Şalabayeva, *Etnos. Kultura. Samosoznaniye* (Almatı: FSI, 1997), 142.

olarak, genel kültürde de bulunur. Bu bileşenlerin içeriğinde önemli bir fark buluyoruz, yalnız dış yapısı bakımından aynı özelliklere sahiptirler. Örneğin, değişik dil, gelenek, görenek vb. yapılarda bulunurlar. Başka bir ifadeyle, kültür, ulusal ve etnik kültürün çeşitli bileşenlerinin karışımıdır. Yani biz daha önce konuştuğumuz yapının tüm işlevlerini belirli bir etnik gruba atfetme hakkına sahibiz.

Böylece, “kültür”, “etnokültür” ve “ulusal kültür” kavramları karışımı esasında zamanın genel doğal gelişimi ve bağlantısı ortaya çıkar. “Kültür” kavramı ortak bileşenler, yapı, formlar, fonksiyonlar, ilkeler ile karakterize edilmektedir. “Ulusal Kültür”, etnik entegre alanında sosyo-ekonomik özgünlüğü ile karakterize edilir. “Etnokültür” dil, gelenek, görenek, din vs. üretme özelliklerine sahip kendine has nitelikler içermektedir.

Böylece, bize göre, doğru olan, insan kültürünün ve ilişkilerinin gelişiminin tarihsel bir süreci olarak etnik kültürün rolünün, insanın toplumun bir faaliyet konusu olarak oluşmasının, yapısal ifadesini, insanların yarattığı değer gerçekliğinin tüm zenginliği ve çeşitliliğinde, sonuçların bütünlüğünde olmasıdır. İnsan emeği ve düşüncesine değer vermek, Kazak etnik grubunun karakteristik özelliğidir. Etnik kültürün yer ve rolünü ortaya çıkarmaya yönelik bu yaklaşım, Kazak ahlak kültürünün etnik kimliğine daha ayrıntılı bir şekilde yaklaşmamızı sağlar.

1.1.3.2. Ahlak Kültürünün Eşsizliğinde Önemli Bir Faktör Olarak Kültürün İşlevleri

Kültür, ulusun, devletin ve toplumun birliğini korur; bu yönüyle insan yaşamının tüm alanlarında değerlerin derece ve işlevlerinin uygulanması belirlenir. Yürürlükte bulunan kuramlara göre (Y. Lotman, T. Parsons, M. McLuhan, P. Gurevich, B. Yerasov, I. Savransky ve diğerleri) geleneksel olarak herhangi bir kültürün yaşamını sürdürebilmesinin, işlevlerinin yerine getirilmesine bağlı olduğuna inanılır. Kültür, çeşitli kültürel faaliyetler açısından değişik işlevler yapar. İnsan ırkı düzeyinde, kültür, insan toplumunu doğadan farklı, özel bir değer eğitici olarak güçlendirmek ve geliştirmek için bir araç görevi görür.

Kazakların kültürünün özellikleri ve temel işlevlerinin tanımlanması bize, insan etkinliklerindeki değerlerin içeriğini, bir bütün girişim olarak yansıtılan bir kişinin ahlaki eylemini, bir amaç birliği ve onun yerine getirilmesi, düşünce ve maksadına

ulaşmasını daha geniş ve derin bir şekilde yansıtmaya fırsatı verir. Bundan hareketle Kazakların geleneksel kültürünün yaşamını sürdürme işlevinin Kazak halkının uzun yıllar boyunca tarihi ve kültürel bir varlık olarak ortaya çıktığından bu yana, kültürel değerler yaratan bireylerin yaratıcılık güçlerine bağlı olduğu belirtilmelidir. Kazakların kültür özelliklerinin, özgünlüklerinin ve değerlerinin korunmasının, sosyal temeli ve işlevleri – biçimlendirici, geliştirici, bilgilendirici, iletişimsel, düzenleyici, sosyalleştirici ve yazar tarafından geliştirilen diğerleri sayesinde büyük ölçüde kolaylaştırıldığına şüphe yoktur.

Etnokültürün biçimlendirici işlevi, Kazakların genç neslin oluşumuna ve yetişmesine önem vermesi ve özel çaba göstermesi, böylece toplumun yaşam tarzlarının gereksinim ve ilkelerini benimseme ve yaşayarak gelişmesine katkıda bulunacağı gerçeğiyle belirlenir. Halkın bu gereksinim ve yaşam standartları her zaman aynı olup, toplumun dünya görüşünü yansıtmaktadır: halkın oğlu olmak demek vatani sevmek, yaşlılara saygı duymak, gençlere yardım etmek, çalışmak, yüksek ahlaka sahip olmak, yeteneklerini geliştirmek anlamına gelir. Eğitim sisteminin bu yönü, modern Kazak toplumunun ruhuna göre, bireyin eğitim gereksinimini karşılayabilir.

Etnokültürün geliştirici işlevi, halkının eğitimde manevi gereksinimlerini geliştirir, edebiyatta, gelenek göreneklerde ve sanatta başarılarını artırır, ana kültürün kökenlerini araştırma ilgisini geliştirir: ataları nasıl yaşadılar, nelerle ilgilendiler, onların ilgi alanı ile kültürel gereksinimleri nelerdir vs. bütün bunları ortaya koyar.

Etnokültürün bilgilendirici işlevi, insanların kültürel değerlerinin efsanelere, destanlara, şarkı ve müzik türlerine yansıyan manevi ve ideolojik mirasları hakkında bilgi taşır. Toplumun sosyal-kültürel gelişimi hakkında bilgi verir, nesiller arası iletişimi sağlar, ağızdan ağıza önemli bilgileri aktarır ve şiire olan büyük sevgisi, yaratıcılık ve bilgi sevgisini ortaya koyar.

Etnokültürün bilişsel/öğrenme işlevi, bilişsel zekanın gelişmesini sağlayan doğa şartlarını anlama, çevre gizemlerini keşfetme, yaşam deneyimi kazanma, geleneksel halk tedavi sistemini benimseme, astroloji ve çevreye ilgi gösterme, diğer önemli bilgileri düzenleme gibi alışkanlıkları kazandırarak insanların yaşam şansını arttırmada önemlidir.

Etnokültürün iletişimsel işlevi, bilgiyi, sözlü edebiyat ve müzik sanatı yoluyla nesilden nesile aktarmada önemli rol oynar. Örneğin, atalarının kahramanlıkları ile ilgili efsane veya destan dinleyen bir kimse, elinde olmadan o dönemi yaşar, kahramanlarıyla iletişim kurar, kültürün tarihini tanır, yiğitler ve atalarının hayatı hakkında değerli bilgiler öğrenir.

Sosyalleşme işlevi, sosyal katmanların sosyal deneyim normlarını, bilgi ve becerilerin asimilasyon sürecini, bir topluluk tarafından kabul edilen normları ve kuralları asimile etmesiyle belirlenir. Belirli bir topluluğa, boya, kabileye vb. sosyal topluluğu ait olma duygusu gelişir.

Aksiyolojik işlev, çağımız gereksinim ve imkanlarına uygun olarak onların geçerlilik ve görevlerinin onaylanması esasında insanların tarihi varlıkları ve gelişmeleri sürecinde ulaştıkları tüm kazanımların önemli olmasında ve değerlendirilmesinde rol oynar.

Bu şekilde, insan faaliyetinin bir teknolojisi olarak, kültürün işlevleri açısından çevremizdeki dünyayı dönüştürmenin, iletişim kurmanın, bilimselleştirmenin, değer sisteminin ve yönetimin değerlendirilmesinin bir aracı olarak hareket ettiğini ve bu nedenle toplum ve insan için büyük önem taşıdığını söyleyebiliriz. Kazakların kültürünün tüm bu işlevleri, birlikte yaşamın farklı alanlarında değerlendirici bir rol oynar, kültürün bir insanın konumunu ve insan ilişkilerini belirleyen iç tarafını ortaya çıkarır.

1.1.3.3. Ahlaki Kültürün Bir Örneği Olarak Göçebe Yaşam Tarzı

Kazaklar, XX. yüzyılın başına kadar, Avrasya kıtasının bozkır, yarı çöl ve çöl bölgelerinin geniş kısmında göçebe bir yaşam tarzını koruyan az sayıdaki uluslardan biridir. Bazı yazarların tarihi ve etnografik eserlerinde, uçsuz bucaksız Kazak topraklarında meydana gelen tarihi-kültürel olaylar yer almaktadır. Benzer doğa şartları ile ortak yaşam tarzı olan (göçebe, hayvancılık) yapılara sahip halklar, uzun süre zarfında bir araya gelmiştir. Kazakistan topraklarında yaşayan eski ve Orta çağ topluluklarının sosyal-kültürel gelişmesinin kültürel varisi olarak Kazaklar Avrasya bozkırı tarihinde kendi yerini almıştır.

Kazakistan'ın ünlü bilim adamları M. Kozıbayev, H. Arınbayev, M. Mukanov ve benzerlerinin fikirlerine göre, az yağış arazide ve başka da su kaynaklarının mümkün

olmadığı, kurak bir karasal iklimde, hayvancılık yegâne ekonomik gelir kaynağıydı ve insanların temel yaşam kaynağı olarak hizmet gördü. Toplumun alışmasını sağlayan hayat şartları temizlik, yaşam tarzı ve günlük yaşam ihtiyaçlarıyla ilgili insan psikolojisine uzun süre etkisini bıraktı, neticesinde etnik psikolojisinin temelini sağladı, sonuç olarak gelenek, görenekler ile değerlerin gelişmesini etkiledi.

Kazak halkının genel karakteristik niteliğinin, özellikle geleneksel kültürün yaşam alanında dil ve kültürüne bağlı bir toplum olduğu anlaşılmaktadır. Kazak etnosunun maddi ve manevi kültürünün temel unsurları, yaşamın, geleneklerin ve göreneklerin, anında hazır olma özellikleri vardır.

Kazak halkı, diğer göçebe halklar gibi, nesiller arası bilgi aktarma geleneğiyle kendini göstermektedir. Bundan dolayı, masallar, destanlar, efsaneler, şecereler vb. destan türünden pek çok efsanevi eserler önemli rol oynamaktadır.

Kazak etnik kültürü karakteristik özelliklerinin biri aile yapısında eksogami / exogamy olmasıdır. Yani akraba evliliği yasaktır.

Soyun devamı olan küçük yuva Kazak ailesi, aynı zamanda geleneklere saygı duyma, onun norm ve ilkelerini geliştirme öğretisiyle yeni nesli eğitime bakımından önemli sosyal görevi taşımaktadır.

Aile temeli, ataları onurlandırmak ve geleneklerini takip etmek yoluyla oluşturulur. Geleneksel olarak, manevi ve ahlaki değerlerin hem taşıyıcısı hem de koruyucusu olan bir aksakal olmadan Kazak ailesini hayal etmek mümkün değildir. O, aile ve boy fertlerine göre çok yaşamış, eski dünyaya ve atalara en yakın olandır, bu yüzden de çok yaşayan biri olarak ona herkesçe saygı gösterilir. Kazaklar, diğer doğu halkları gibi, en yaşlı olanı diğerlerine örnek olmuştur, çünkü genel olarak insanın idealini somutlaştırmıştır.

Soy, aynı zamanda geleneklerin ve ahlaki değerlerin korunması ve aktarılması için en önemli kurumdur. Bir bütün olarak boy, toplumun tüm üyelerinin hem kamu hem de kişisel çıkarlarını birleştiren herkesçe kabul edilmiş geleneklere uyulmasını sağlamıştır.

Günümüzde, yönetimin yürütme aşaması, yaşama aşaması, yargı aşaması ve kamuoyu olmak üzere dört aşaması bulunmaktadır. Böyle yönetim şekli eskiden de

bulunurdu, eğer kurultay (keneş) ve biyler kurulunu yasal kurum olarak alırsak; halkı yönetmede han ve sultanlar yürütme aşaması, biyler yaşama aşaması, jırav ve aksakalları kamuoyu olarak tanımlanabilir. Kazak toplumu Tauke Han'ın uyguladığı “Jeti Jarğı”¹²⁹ yasası tarafından yönetilmiştir. Onda, toplumun dini, eğitim, ahlaki nitelikteki çeşitli sorunları ile toplumun sosyo-kültürel yaşamıyla ilgili meselelerinin çözüm yolları içerilmektedir.

Boyunun tarihi bilmek, soyağacını bilmek ve yedi kuşak atalarını (jeti ata) bilmek, kendi halkının geleneklerini nesilden nesile aktarabilmek her Kazak için şarttır. Halk arasında boşuna: “Jeti atasın bilmegen ul jetesiz, jeti atasın bilgen er jeti eldin kamın jer” denmez. Yani “Yedi atasını tanıyan kimse yedi nesil akrabalarının geleceğini düşünür.” Bilginin önemini, toplum ve akraba birliğinin sağlanması ve genelojik bir dünya görüşünün oluşmasını yansıtır.

Her yeni nesil, eski gelenekleri ile ataların psikolojisini öğrenerek yaşadığı dönem ve tarihi kültürel ortamdan yeni bir şeyler katarlar.

Kazakların tarihi gelişmesinde komşularıyla olan etnokültürel ilişkileri önemli rol oynar: Yerleşik tarım işletmecileri ve göçebe yaşam tarzları olan Orta Asya, Merkezi Asya, Batı Sibirya ve Doğu Avrupa etnik yapılarla temasları vb. Sosyal-ekonomik, tarihsel, coğrafi yaşam şartları ve halkın özgünlüğü, göçebe yaşam tarzı, siyasi parçalanma, toprakların bölünmesi, bilgi akışı eksikliği, komşularla ticari ilişkilerin yeterli derecede olmaması gibi faktörler, Kazakların kültürünün gelişimi ve oluşumu üzerine kendi izlerini bırakmıştır.

1.1.3.4. Kazakların Ahlak Kültürünün Üzerinde Etkili Faktörler

Kazakların ahlaki kültürünün özgünlüğünün korunması ve değişmesine, onun gelecekte gelişmesini etkileyen tarihi olaylar ile faktörlerin katkısı olmuştur.

Kazak geleneksel ahlaki kültüründe ferdi ve topluluk faktörlerinin oranı göz önüne alındığında, bir topluluk veya insanlık ilişkilerinde göçebe yaşam tarzını tutunduğu söylenebilir. Hanlar döneminde bu düzen Kazak toplumunun yaşam tarzına uygundu. Fakat daha sonraki dönemde ayarlayıcı/dengeleyici özelliğini kaybetmiştir.

¹²⁹ Jeti Jarğı (Yedi Yargı) Tauke Khan döneminde (17-18. yy. boyunca) Kazak toplumu içindeki genel sosyo-siyasi münasebetleri hukuki bakımdan düzenleyen önemli bir kurallar derlemesidir. Bkz. Kabuldinov ve Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)*, 26.

Çünkü XVIII yüzyıldan başlayarak Kazak sosyal-kültürü yalnızca iç anlayış tarzının değişmesiyle değil aynı zamanda dış etkenlerin (Rus sömürgesi, Çin ve Orta Asya devletlerinin girmesi, Congarların istilası) etkisiyle Kazakların sosyal kültürel yaşamını sarstı.

Ataların toprağından ayrılma, halkı kökünden sarstı ve sömürgecilik, düşmanlığın etkisi altında birçok olumsuz durumlar ortaya çıktı. Baskıncıların psikolojik baskısı altında kölelik, güvensizlik, yalakalık, ulusal çıkarlara ihanet gibi olumsuz durumlar kendini göstermeye başladı. Bunlar, ahlaki ve manevi kültürden uzak olan “burjuvazi yanlı” günümüz “uyanıkları” ile yalnızca kendi çıkarlarını düşünen tüccarlarla karşılaştırılabilir. Ama yine de tüm bu olumsuz değişikliklerin nedenini dış faktörlere bağlamak doğru değildir.

Başka bir devletin vatandaşlığını alan insanların tipik özellikleri, XIX. yüzyılın Kazak şairleri tarafından sanatsal olarak tasvir edilmiştir. Bunlardan biri de Dulat Babatayoğlu’dur:

Mayırdan alsa buyrığın,

Borbayğa kısıp kuyrığın,

El pısığı jortadı – ay.

Özi eldi korkıtıp,

Onan özi korkadı –ay,

aldına tüsip topanday ...¹³⁰

“Subaylardan emir gelirse, kuyruğunu iki ayağının arısına sokarak, uyanıklar yola çıkar. Kendi ondan korkar ama millete ses gösterir, önüne düşer korkarak.” Hiciv içeren eserlerde, art niyeti olmayan sıradan insanları kullanarak, yalan ve iki yüzlülükle beladan çıkmaya çalışan tipleri göstermeye çalışır. Yazar, ahlak ilkelerini kolayca çiğneyen ve ikiyüzlü insan tipi karakterleri alay konusu eder. Bununla birlikte, insanların ve ulusun birliğine yönelen, ülkenin onur ve haysiyetini koruyan ve sömürgecilik altında insani karakterler gösteren tipleri konu eden eserler de vardır. Tarihçilere göre, Kazak kültürünü genetik soykırıma karşı mücadelesinde birkaç

¹³⁰ Batır Şu, *Eki miñ jıldıq dala jırı* (Almatı: Gılım, 2000), 176.

bireyselleştirilmiş insanlık tipi ortaya çıkmıştır. A. Seydimbek, sömürgeciliğe karşı 300 civarı halk ayaklanması yaşanmıştır, demektedir.¹³¹ Bu ağır kölelik zincirinden ve sıkıntılı günlerden çıkış yollarını arayan halk aydınlarını günümüz kültürel kahramanlar ve gururlu cesur adamlar olarak tanımlanmalıdır. A. Kodar, onlardan biri olarak efsane isim M. Monkeoğlu’nu anlatmaktadır. Dulat ve Şortanbay gibi, vatanın özgürlüğü için mücadeleyi üstlenir ve tek başına zafer bayrağını kaldırarak soydaşlarını kurtarır.

Sömürge baskısı ve Ruslaştırma politikası ile ortaya çıkan insanların ahlaki niteliklerinin yok olması ozana tesir eder ve bunlara dayanamayıp eleştirmeye başlar: “konsıdan tuıp bi bolğan”, “kara kisi han bolğan”, “asılızada balasının kul bolıp”, “asılsız balasının akşasına süyenip pul bolğan.” Yani komşudan nikahsız doğan, soysuz gelip han olmuş, soyludan çıkan köle olmuş, yalanla kazanç sağlayan oğluyla övünen demektedir. Bu, ozanın, soysuz, haysiyetsiz insanlar tarafından ülkenin yönetiminden endişe duyduğunu göstermektedir. Bu olumsuzluğun nedeni olarak ozan, ülke yönetiminin yabancılar tarafından yapılması, ahlaki değerlerden yoksun zamanı suçlamaktadır.

Ozan Murat, halka benzeri çağrıda bulunur: “keyingi tuğan bala üşin”, “keyingi urpaktın sauabı üşin”, “künderdin küni bolğanda, obalı mağan bolmas ünin, atka mininder.”¹³² Yani yeni doğan bebek için, yeni neslin sevabı için, günlerden bir gün geldiğinde, bize yazık olmasın, hadi atlanın yiğitler. Bu, insan kültürünün temellerinin korunmasına katkıda bulunması için insanların birliğini ve uyumunun korumasına yönelik bir çağrıdır.

Böylece, ahlaki kültürün temel değerlerinin oluşumu ve korunması, toplumun ahlaki temellerini ihlal eden ve insan topluluğunu ve kültürünü istikrarsızlaştıran tarihsel faktörlerden etkilenir ve gelecekte güvenilebilecek olumlu tarafları ortaya çıkarır.

Kazakistan’daki Rus İmparatorluğu’nun sömürgeci politikası, zihniyet ve dine, ahlakına ve normlarına, geleneklerine ve göreneklerine vb. zarar vererek manevi bir krize yol açtı. İnsanların kötü alışkanlıkları, kararsızlık ve güvensizlik gibi, “köleleştirilmiş psikolojisi”nin ortaya çıkardığı alışkanlıklar halkın bağımsızlığının

¹³¹ Seydimbekov, *Küñgir – küñgir kümbezder*, 25.

¹³² Marlen Muhamedov, Bahıtcan Saterşinov, ve Bolat Sırımbetuli, *Sayasi-quıqtıq ilimler tarixi* (Qızılorda: QMU, 2002), 222-223.

kaybolmasından kaynaklanan olumsuzluklardır. Zor şartlar altında, halk çıkış yolunu bulamadığında, Çokan, İbrahim ve Abay gibi toplum aydınları, ulusal etik sistemin karmaşık sorunlarını çözmeye çalıştılar ve böylece dönemin sosyo-felsefî düşüncesinin gelişmesine katkıda bulundular.

XX. yüzyılın başlarında, Kazakların geleneksel ahlaki kültürünü değiştirme ihtiyacını tanıyan taraftarlar oluştu. Osmanlı Devleti'nin "Tanzimat" dönemi ve Rusların milletçilik ve cedidcilik akımları tesiriyle M. Kopeev, Ğ. Karaş, G. Musagali, A. Adilbayoğlu, A. Kerderi vb. başlangıcıyla dini reformist hareket meydana gelir. Cedidcilik, Kazak diline aktarımında "canlanmak, devletçiliği korumak için yeniliklere açık olmak" demektir. Bu akımın temsilcisi Ğ. Karaş şöyle diyor:

*Nadan şeyh denin sorı, kunnin sorı,
Bir kaşpa, nadan şeyhtan mın kerı kaş.
Kuran-şam, akıl-başşı, ğılım-kural,
Kuralsız şekpe sapar, jolın bolmas!
Ayırılma jatsan tursan Kurandı usta,
Jol bastar karanğıda ol bir kompas.*¹³³

Bu şiirin içeriği şöyledir: bilgisiz şeyh dini mahveder, gününü mahveder, ondan olabildikçe uzak dur. Kuran yolunu gösterir, akıl yönetir, bilim aletidir. Aletin olmadan yola çıkma, kaybolursun! Yat kalk elinden Kuran'ı bırakma, karanlık yolda sana yol gösteren fenerindir. Böylelikle Kazak topraklarında, yeni yol "Müslüman-Kazak etiği"nin yeni bir içeriğini oluşturmaya çağrılmaktadır.

İkinci "Türkçülük akımı." Geleneksel Kazak ahlakını bir bütün olarak Türklük uygarlığında bakma fikrinde olan bu akım temsilcileri: ünlü M. Şokay, M. Jumabay, T. Riskulov, M. Hocaev vb. Bu akımın temel özellikleri, Türk bütünlüğü, Tengricilik, Batı ve Doğu'dan uzaklaşma ve Kazak halkının Türk kültürünün devamı olarak tanınması fikrine dayanan tarihi bilincin yeniden canlandırılmasıdır. Özellikle M. Jumabaev'in "Peygamber" adlı şiirinde bu niteliklere açıklık getirir:

"Erte künde ottı künnen Gun tuğan,

¹³³ Ğumar Karaş, *Zamana* (Almatı: Ğılım, 1994), 63-64.

*Ottı Gunnan ot bop oynap men tuğam,
Jüzimdi de, kısık kara közimdi
Tua sala jalınmenen men juğam.
Kayğılanba, sokır sorlı, şekpe zar,
Men-Kün ulı, közimde kün nırı bar.
Men kelemen, men kelemen, men kelemen -
Künnen tuğan, Gunnan tuğan payğambar.
Sokır sorlı, körmeyme alde közin kör?
Kün şığıstan tan keledi endi kör.
Jerdin jüzin karanğılık kaptağan,
Jer jüzine nur beremin, Kün berem!”¹³⁴*

Şiirde şöyle denilmektedir: Çok eski zamanlarda ateşli güneşten Hunlar doğmuştur, Ateşli Hunlardan alevlenerek ben doğdum, yüzümü ve kısık gözümü doğar doğmaz alevle ben yıkadım. Keder etme kör bıçare, ağlama, Ben güneşin oğlu gözümde ateş alevi var. Ben gelmekteyim, ben gelmekteyim, ben gelmekteyim, Güneşten doğan, Hunlardan çıkan peygamber. Ey kör zavallı, görmüyor musun? Doğudan yeni şafak sökmekte şimdi bak. Yer yüzünü karanlık kaplamış, Yer yüzüne güneş olarak nur dökeceğim!

Kazak toplumunda kurulan üçüncü akım, kurucuları A. Baytursynov, A. Bokeykhanov, M. Dulatov, J. Aymautov ve diğerleri olan ulusal Alaş hareketinden ilham alan reformcu liberal-demokratik akımdır. A. Kodar’a göre, Alaş hareketinde Manevi kültürün üç eğilimi vardı: birinci aydınlanma (A. Bokeykhanov, A. Baytursynov, M. Dulatov); ikincisi göçebe yaşam tarzından nostaljik bir ayrılma (J. Aymautov, M. Avezov); üçüncü – yeni bir ulusal efsanevi yaratıcılık (M. Jumabaev).¹³⁵

Alaş hareketi temsilcileri etik ve kültürü ulusal çıkar açısından değerlendirdiler. Önce Bolşevikler tarafından teklif edilen sınıflandırma ilkesini kabul etmediler ve Kazaklar arasında sınıf ayırımının olmadığını söylediler. Bunun bir örneği olarak, A.

¹³⁴ Şu, *Eki mñ jıldıq dala jırı*, 331.

¹³⁵ Dihan Qamzabekulı, *Alaş jane adebiet* (Astana: Foliant, 2002), 142.

Baytursynov'un 1919 yılında Moskova'da yayınlanan "Devrim ve Kazaklar" adlı makalesinde, Kazak toplumunun çıkarlarını savunan bir yazarın ne olması gerektiği sorusunu gündeme getirir.

Alaş yazarının esas talepleri arasında, Kazakların, Kazakçılık ve milliyetçiliği vardır. Çünkü eşit haklara sahip olmayan halklara bu nitelikler gereklidir. Kazaklar, kültür ayrımcılığını ortadan kaldırmak için yılmadan mücadele vermelidir. Günün birinde halk iyi yaşam şartlarında yaşayacak, kültürler ayırımı kalkacak, o zaman ağlamalar kesilecektir. Kültürün gelişmesi ve kendi ayağı üzerinde durması için sürekli okumalı, bilim öğrenmeli ve tecrübe kazanmalıdır. Özellikle öğretim ve edebiyat davasında devamlılık sağlanmalıdır. Bu, kültüre enerji veren edebiyatın değerini bilen yazarların görevidir. Özgürlüğün anahtarı kültürdedir, kültürün güçlendirilmesini oluşturan mekanizmalar öğretim ve edebiyattır. Yazarlar verimli sonuçlar elde etmek için bir uyum örneği göstermelidir.¹³⁶

Kazak sosyal kültürünün reformu için Alaş akımının önerdiği projeler totaliter ideoloji rejimin süzgecinden geçemediği için Kazakların ahlaki kültürünün gelişmesine katkı sağlayamadığı bilinmektedir.

Totaliter rejimin yetmiş yıldır uyguladığı çok etnik yapıli ulusal kültür yönetimine, Kazaklar başta olmak üzere, uluslar olumsuz tepkisi göstermiştir. Ulusal kültürün sağlanması için besin kaynağı ulusal kültür olmalı, ahlakın temel kaynaklarına değeri verilmeli, soyluluk, gelenekler ve dünya görüşünün değerlerine önem verilmesi gerektiği talebinde bulunmuşlardır.

1.2. İslam Ahlak Düşüncesinin Temel Kavramları

1.2.1. İyi ve kötü

İslam düşüncesinde ahlakın ve değerlerin kaynağı konusunda görüş belirten ilk düşünürler kelamcılardır. Bu çerçevede onların ilgilendikleri temel konu iyilik ve kötülük olmuştur. Kelam ahlak düşüncesinde temel tartışma konusu, iyilik ve kötülüğün akılla mı yoksa vahiyle mi bilindiği, belirlendiği ve zorunlu olduğu meselesidir.

Eş'arilere göre iyilik ve kötülük din ile belirlenir. İnsanın fiilinde bizatihi iyilik ve kötülük yoktur. İnsan aklı eylemlerin iyilik veya kötülüğünü vahiy gelmeden önce

¹³⁶ Kodar, *Ocherki po istorii kazakhskoy literatury (s drevneyshikh vremen do rannego tvorchestva M.O. Auezova)*, 152.

tek başına kavrayamaz. Emredilen eylemler Allah tarafından emredildiği için iyi, nehyedilen eylemler ise O'nun tarafından nehyedildiği için kötüdür.¹³⁷

Ahmet Kamil Cihan “Cüveynî’de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi” makalesinde: bu konu hakkında şunları belirtir “Mutezileye göre iyilik ve kötülük aklî bir konudur. Onlara göre, şeriattan sarf-ı nazar edilse bile, fiillerin, faile övgü ve sevap veyahut yergi ve cezayı gerektirecek iyi ve kötü yönü vardır. Bu yön; 1. Bazen zarurî olarak bilinir. Doğruluğun iyi oluşu, yalanın kötü oluşu böyledir. 2. Bazen de araştırma/nazar yoluyla bilinir. Mesela yarar da içerse bir yalanın kötü olması nazar yoluyla bilinir. 3. Bazen de şeriatın bildirimi ile bilinir” diye izah etmektedir.¹³⁸

Devamında Maturidiler hakkında şu tespitler yer almaktadır: “Hüsün kubuh meselesinde bazı Hanefî büyüklerine göre başka bir ihtimal daha vardır: Kulların bazı fiillerinin iyi veya kötü olduğu akıl tarafından da bilinebilir. Mesela Hz. Peygamberi tasdik etmenin vacip oluşu buna örnektir. Çünkü bunun şeriata bağlı olması durumunda devir/totoloji söz konusu olur. Bazı Hanefîlere ait bu görüş, Eş’arîler ile Mutezile arasında yer alan, fakat ikisine de muhalif bir görüştür.”¹³⁹

Ahmet Kamil Cihan, Maturidîlerin Eş’arîlerden farkını da şu şekilde dile getirmektedir: “Eş’arîlere göre iyi ve kötü, şeriata vaz edenin belirlemesi ile olur. Bunlar kitap ve nebiden sonra bilinir. Maturidîlere göre ise 1. Bazen akıl, kesb olmadan onları bilir, peygamberin tasdik edilmesinin iyi olması böyledir veya kesb ile beraber olur, delil ve nazardan çıkarılan iyi ve kötü böyledir. 2. Bazen akıl onları kitap ve peygamberden sonra bilir, şer’î hükümlerin çoğu böyledir.”¹⁴⁰

1.2.2. Adalet

Ahlaki düşüncenin bir sonraki önemli kavramı ise adalettir. Düşünce tarihinde baktığımızda adalet kavramının İslam filozofları tarafından temel erdemlerin başında zikredilmiş olduğunu görürüz. Bu bağlamda, Farabi ve İbn Miskeveyh’in adalet kavramına ilişkin görüşleri çok ilgi çekicidir.

¹³⁷ Murat Demirkol, “İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Perspektifler”, içinde *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi El Kitabı*, ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafiker yayınları, 2020), 131.

¹³⁸ Ahmet Kamil Cihan, “Cüveynî’de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi”, *İlahiyat Akademisi*, 9/12 (2019): 56.

¹³⁹ Cihan, “Cüveynî’de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi”, 56.

¹⁴⁰ Cihan, “Cüveynî’de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi”, 57.

Farabi'nin felsefi düşüncesinde adalet kavramı iki açıdan ele alınmıştır. Birincisi insanın iradesi dışında cereyan eden, âlemdeki denge ve düzene işaret eden (tabii) adalet;¹⁴¹ ikincisi ise insanın irade ve ihtiyarıyla ilişkili olan ahlaki ve siyasi adalet.¹⁴² Farabi, *tabii adaleti* “her şeyin liyakatinin gereğini yapmasıdır” şeklinde tanımlar. Bu doğrultuda Farabi madde ve suretten mürekkep varlıkların ya çokluk yahut azlık ya da eşitlik üzere var olduklarını belirtir. Ayrıca var olan cisimlerden her birisinin hem madde hem de sureti bakımından bir hakkı ve liyakati olduğunu vurgular. Cisimlerin sureti itibariyle hakkı; olduğu gibi kalarak yok olmaması, maddesi itibariyle hakkı ise; varlığına aykırı olan başka bir varlık almamasıdır. Farabi *adaleti*, cisimleri oluşturan madde ve suretten her birinin kendisinin hak ettiği ve layık olduğu şeyi alması şeklinde izah eder. Bu anlamda adalet, her bir varlığın olması gerektiği gibi var olmasıdır.¹⁴³ İkincisi ahlaki ve siyasi adalettir. Farabi ilimlerin tasnifini yaparken ahlaki, siyaset bilimi içinde ele alır ve ona göre siyaset; şehir yönetimini, ahlak ilmini, fıkıh ve kelâmı konu edinir.¹⁴⁴ Dolayısıyla adalet konusu hem şehir yönetiminin hem ahlakın hem de Fıkıh'ın ortak konusudur.

Farabi en başta erdemleri insanın, kendisiyle iyi ve güzel fiiller yaptığı nefsi durumlar olarak; erdemlerin tam karşıtı olan kötülükleri (rezilet) ise insanın çirkin ve noksan fiiller yaptığı nefsi durumlar olarak tanımlar.¹⁴⁵ Buna ilaveten Farabi erdemleri ahlaki (hulkî) ve akli (nutkî) olmak üzere ikiye ayırır. Farabi'ye göre akli erdemler: hikmet, akıl, akıllılık (keys), zekâ ve anlayış mükemmelliğidir. Ahlaki erdemler ise iffet, şecaat, cömertlik ve adalet gibi arzuyla alakalı erdemlerdir.¹⁴⁶ Dolayısıyla adalet ahlaki bir erdemdir ve seçimle ortaya çıkar.

İbn Miskeveyh'e göre adalet kavramı “gerekeni gerekli kimseye gerektiği şekliyle vermektir” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁴⁷ Buna ilaveten İbn Miskeveyh'e göre *adalet* kelimesi Arapça olan “ıdl” kökünden gelen bir mastardır. “Idl” ise devenin her

¹⁴¹ Ebu Nasr El-Farabi, *Arâu Ehli' l-Medineti' l-Fadıla* (Beyrut: Daru'l-Hilal, 1995), 79.

¹⁴² Ebu Nasr El-Farabi, *İlimlerin sayımı*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 49.

¹⁴³ El-Farabi, *Arâu Ehli' l-Medineti' l-Fadıla*, 79.

¹⁴⁴ El-Farabi, *İlimlerin sayımı*, 49.

¹⁴⁵ Ebu Nasr El-Farabi, *Fusulü'n Münteza 'a* (Beyrut: Darul Meşrik, 1993), 24.

¹⁴⁶ El-Farabi, 30.

¹⁴⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l Ahlak* (Beyrut: Dar Sader, 2006), 82.

iki tarafındaki yükün eşit olmasıdır.¹⁴⁸ Ayrıca “ıdl” kelimesi taşımada denk olmak, ağırlıkta eşit olmak, birçok eşyanın seviyesini eşitlemek anlamına gelir.¹⁴⁹ Adalet kelimesinin türetildiği sözcük denge (itidal) ve eşitlik (müsavat) manasını içerir.¹⁵⁰ İbn Miskeveyh’in adaletin özellikle eşitlik ve denge ile olan ilişkisine dikkat çektiği görülür.¹⁵¹

İbn Miskeveyh er-Risâle fî Mâhiyeti’l Adl eserinde, adaleti dört kısma ayırır: Tabii Adalet;¹⁵² Vaz’i (Örfi) Adalet;¹⁵³ İhtiyari (Seçimli) Adalet;¹⁵⁴ İlâhi (Tanrısal) Adalet.¹⁵⁵

Ramazan Turan’ın İbn Miskeveyh’den naklettiğine göre “gerçekten adaletli kişi, ahlaki güçlerini, davranışlarını ve diğer bütün durumlarını dengede tutan ve her durumda başka bir amaç gütmeksizin, yalnızca ve doğruya adalet erdemini amaçlayan kişidir.”¹⁵⁶ Adalet bütün aşırılıkların ortası ve bütün erdemlerin en tam olana ve adeta odak noktasıdır.¹⁵⁷

1.2.3. Mutluluk

Ahlaki düşüncede en önemli kavramlardan biri ise mutluluktur. Mutluluk, sözlükte genellikle kut, iyi şans, talih uğur, kurtuluş vesilesi, baht gibi anlamlara gelmektedir. Müslüman filozoflar mutluluk terimini ahlak felsefelerinin en önemli kavramı hatta gayesi olarak görmüşlerdir. Mutluluk kavramını ilk defa sistemli bir şekilde ele alan İslam filozofu Farabi’dir.

Farabi’ye göre mutluluk “insan ruhunun varlık bakımından kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine

¹⁴⁸ İbn Miskeveyh, *el-Havami’l ve’ş-Şevamil*, eds. Ahmet Emin ve Seyyid Ahmed Saqr (Frankfurt: Institute for The History of Arabic Islamic Science At The Johann Wolfgang Goethe University, 2000), 89.

¹⁴⁹ İbn Miskeveyh, 84.

¹⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzibü’l Ahlak*, 78.

¹⁵¹ Ramazan Turan, “İbn Miskeveyh’in Adalet Anlayışı” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014), 73.

¹⁵² İbn Miskeveyh, *Risale fî Mâhiyeti’l-Adl, An Unpublished Treatise of Miskawaih on Justice or Risala fî Mahiyat al-Adl li Miskawaih*, eds. Khan ve Brill (Leiden: 1964), 14-18.

¹⁵³ İbn Miskeveyh, 18, 19.

¹⁵⁴ İbn Miskeveyh, 19.

¹⁵⁵ İbn Miskeveyh, 20.

¹⁵⁶ Turan, “İbn Miskeveyh’in Adalet Anlayışı”, 74.

¹⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, çev. Şener, Tunç, ve Kayaoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), 23.

ulaşmasıdır.”¹⁵⁸ Yine Farabi için mutluluk, bir amaçtır ve bunun neden amaç olduğunun araştırılmasına gerek bile yoktur çünkü mutluluk öyle bir yetkinliktir ki bütün insanlar ona ulaşmayı ister ve bunun için ayrıca delil getirmeye gerek yoktur. Bu yüzden o, en çok tercih edilendir ve herkesin bildiği şeylerdir. Öte yandan mutluluk, başka bir şey için değil, sadece kendisi için tercih edilen ve istenen ve elde edildiğinde de başka bir şeye ihtiyaç duyulmayandır.¹⁵⁹ Öyleyse mutluluk Farabi’ye göre en yüce iyidir ve ona ulaşan kişi ondan başka bir gayesinin olmadığını anlayacaktır. Farabi mutluluğu şu dört erdemin meydana gelmesiyle ortaya çıkacağını söyler: Nazari, fikri, ahlaki ve sanatsal erdemler. Ona göre nazari erdem mutluluğu amaç olarak gören ve buna ulaştıran felsefi ilimlere ait bir erdemdir. Fikri erdem ise mutluluğa ulaştıran vasıtaları belirleyen araç bilgisine ait bir erdemdir. Ahlaki erdem ise mutluluğa götüren vasıfların meydana gelmesine dönük bir erdemdir. Sanatsal erdem ise ahlaki erdemin sürekli hale gelmesiyle oluşan bir erdemdir.¹⁶⁰

1.2.4. Vicdan

İslâm felsefesi geleneğinde, Meşşâî anlayışa uygun biçimde insanî nefsin iki yeteneğinden biri olan amelî aklın bedende gerçekleşen bütün hareketlerin ilkesini oluşturduğu, bu yeteneğin nefsin nazarî akıl denilen diğer yeteneğiyle irtibat kurarak ahlâkî hükümler verdiği, bu hükümlerin ilkelerini nazarî akıldan aldığı, bu sayede insanın hayır-şer, fazilet-rezilet gibi değerler arasındaki farkı kavradığı belirtilir. Müslüman düşünürlere göre insanî nefsin bilme ve yapmayla ilgili yetenekleri arasındaki bu bağlantı arttıkça amelî aklın bedene bağımlılığı azalır, dolayısıyla ahlâkî yetkinliği gelişir.¹⁶¹

Gazali’nin yaptığı tanımlardan biri bu yeteneğin vicdanî boyutuyla ilişkisini yansıtmaktadır. Buna göre insanın duygularına hâkim olma gücüne akıl denir. Canlılar arasında yalnız insanda bulunan bu anlamdaki akıl onun en yetkin vasfıdır.¹⁶² Gazali iradeyle aynı şey saydığı bu aklı “insanın, davranışlarından doğacak sonuçları ve doğru yolu önceden görme yeteneği, iyi olanı yapma ve bunun için gerekli yollara başvurma

¹⁵⁸ Ebu Nasr El-Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, çev. Ahmet Arslan (Ankara, 1990), 59-60.

¹⁵⁹ Ebu Nasr El-Farabi, *Tenbih ala Sebili's-Saade*, çev. Hanefi Özcan (İzmir, 1993), 26-27.

¹⁶⁰ Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri* (Ankara: İlahiyat, 2000), 91.

¹⁶¹ Örneğin bkz. Ya'küb b. İshak el-Kindî, *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye* (Kahire, 1953), 273-275; Ebu Nasr El-Farabi, *Fuşûlü'l-medenî* (Cambridge, 1961), 103.

¹⁶² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (Kahire, 1302), 73.

yönünde içinde uyanan şevk ve istek” biçiminde tanımlamıştır¹⁶³ ve bu tanımın günümüzde vicdana yüklenen başlıca fonksiyonları içerdiği görülmektedir. Benzer görüşler Gazali sonrasında Fahreddin er-Râzî,¹⁶⁴ Nasîrüddîn-i Tûsî¹⁶⁵ v Kınalızâde Ali Çelebi’nin¹⁶⁶ eserlerinde de devam etmiştir.

İslam ahlak düşüncesinde vicdan kavramı daha çok 19. yüzyıldan sonra kendisini gösterir. İslam Ansiklopedisi’ne göre, vicdan “insanın içinde bulunan ahlâkî otorite, ahlâkî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneğini ifade eder”.¹⁶⁷ Modern dönemden A. Hamdi Akseki vicdanı şöyle açıklar: İnsan nefsinde açığa çıkan vicdan hadisesi iki şekildedir. Biri hüküm, diğeri duygu şeklindedir. Bir şey iyi veya kötü larak görmek yahut ta saygıdeğer veya saygısız olarak görmek hükümle ilgilidir. Bu yönüyle vicdan ile akıl arasında ilişki vardır. Bu hükümlerin konusu, hem bizim hem de başkalarının fiilleridir. Duygu ise sevinç duyma, sevgi veya nefret duymak gibi hükümden meydana gelen yaşantıdır. Vicdanın verdiği hükümler, eğer fiilden önce ise bu niyete dönük olur. Fiil yapıldığında iyi veya kötü olacağı tayin edilir. Bu suretle niyet hakkında hüküm verilmiş olur. Vicdanın verdiği hüküm eğer fiilden sonra ise bu fiilin iyi veya kötü olduğu belirlenmiş olur ve vicdan insanı takdir veya tenkit eder. Mesela kötü fiil geldi ise tenkit eder. İlaveten vicdan bu hükümleri verdikten sonra insanda bir takım ahlaki duygular meydana gelir. Vicdanın niyet hakkında verdiği hüküm iyi ise insanda muhabbet duygusu, kötü ise nefret duygusu meydana gelir. Akseki vicdan, yaptırım yönüyle de ele alır. O, filozofların vicdan hakkındaki verdiği izahları kabul etmekle birlikte ahlaki ilkelerin dine dayanması gerektiğini düşünür. Ona göre vicdanı ve vicdani sorumluluğu en açık şekilde peygamber tarif etmiştir.¹⁶⁸

1.2.5. Merhamet

Merhamet kavramı sözlüklerde, acımak, şefkat göstermek, acıma duygusunun etkisiyle yapılan iyilik ve lütuf gibi anlamlara gelmektedir. Hem Allah’ın bütün

¹⁶³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmî’ d-dîn III* (Kahire, 1332), 8.

¹⁶⁴ Fahreddin er-Râzî, *en-Nefs ve’r-rûh* (Tahran, 1392), 81-83.

¹⁶⁵ Nasîrüddîn-i Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov (İstanbul, 2007), 36-37.

¹⁶⁶ Ali Çelebi Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî* (İstanbul, 2007), 75-76.

¹⁶⁷ Osman Demir, “Vicdan”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 06.06.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan>

¹⁶⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968), 78-79, 81.

yaratılmışlara yönelik lütuf ve ihsanını, hem de insanları hemcinslerinin ve diğer varlıkların sıkıntıları karşısında duyarlı olmaya ve yardım etmeye sevk eden acıma duygusunu ifade etmektedir.

İslam filozofları içinde Ebu Bekir Razi (Ö. 925) felsefenin, insanın gücü ölçüsünce Allah’a benzemek şeklindeki tanımına bağlı kalarak merhameti temellendirmeye çalışır. Ona göre Allah alim, adil ve merhametli olduğuna göre, insanın da gücü ölçüsünce ona benzemeye çalışması gerektiğine göre bu durumda insanın ilim, adalet ve merhamet bakımından ona en yakın olması gerekir.¹⁶⁹

Cürcani Tarifat adlı sözlüğünde rahmet/merhamet kavramını ele alır ve onu şöyle tarif eder: Rahmet, bir başkasına iyiliğin ulaştırılmasıdır.”¹⁷⁰ İslam Ansiklopedisi’ne göre, “rahmet / merhamet kavramına insanlara nisbet edildiğinde duygusal bir anlam yüklenirken Allah’a nisbet edildiğinde O’nun fiilî sıfatı olarak kabul edilmesi, dolayısıyla Allah hakkında duygusal manada değil O’nun yarattıklarına in‘am ve ihsanı, af ve mağfireti olarak anlaşılması gerektiğine dikkat çekilmekte, buna gerekçe olarak da duyguların değişkenliği ve bu yönüyle beşerî birer kusur sayılması gösterilmektedir. Esasen şefkat ve merhamet gibi duygular Allah’ın insanların içine koyduğu birer iyilik aracı olup asıl amaç muhtaç ve çaresizlere yardım edip sıkıntılarını gidermektir. Bu açıdan bakıldığında bir kimseye acıyan kişi, eğer bu acımanın verdiği elemenden kendisini kurtarmak ve rahatlamak için ona yardım ederse merhamette kemale ulaşmış sayılmaz; çünkü merhamette kemal, kişinin kendisini değil muhtaç ve çaresiz olanı rahata kavuşturmayı amaçlamasıdır.”¹⁷¹ Karaman’ın Gazali’den naklettiğine göre, “bir kimseye gerçek anlamda merhametli denilebilmesi, diğer bir ifadeyle acıma duygusunun ahlaki bir değer taşıması için onun acıdığı kişinin ihtiyacını gücü ölçüsünde karşılaması, bunu da hür iradesiyle yapması gerekir.”¹⁷²

¹⁶⁹ Ebu Bekir Razi, “Filozofça Yaşama” *Felsefe Risaleleri* içinde, çev. Mahmut kaya, (İstanbul, 2016), 210

¹⁷⁰ Seyyid Şerif Cürcani, *Kitabu’t-Ta’rifat*, (Dersaadet, 1318), 74.

¹⁷¹ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, içinde TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim Tarihi 20.09.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/merhamet>

¹⁷² Hüseyin Karaman, “İslam ahlakında temel erdemler”, içinde *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi El Kitabı*, ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafikler yayınları, 2020), 200.

1.2.6. Kâmil İnsan

Kâmil insan veya insan-ı kâmil tasavvuf tarihinin en önemli kavramlarından biridir. İslam Ansiklopedisi'nde insan-ı kâmil kavramı şöyle ifade edilir: “İnsan-ı kâmil kavramı tasavvuf literatürüne Muhyiddin İbnü'l-Arabî tarafından yerleştirilmiştir. Ancak felsefe tarihinde kökleri çok gerilere giden mikrokozmos ve makrokozmos düşüncesiyle bağlantılı olarak eski kültürlerde insanla âlem arasında bir münasebet görülmüş, birinde bulunan özelliklerin en azından bir kısmının diğesinde de bulunduğuna inanılmıştır.”¹⁷³

İbnü'l-Arabî çizgisinde gelişen tasavvufî gelenekteki muhtevasıyla insan-ı kâmil düşüncesini doğrudan Kur'an'dan çıkarmak mümkün olmasa da bazı âyetlerin insan-ı kâmil düşüncesi istikametinde yorumlanabileceği ve yorumlanageldiği görülmektedir.

Mikrokozmos-makrokozmos fikrine yabancı olmayan İslâm felsefesinin de insan-ı kâmil düşüncesine tesir ettiğine kesin gözüyle bakılabilir. Meselâ Farabi âlemin tek bir şahıs gibi düşünülebileceğini söyler.¹⁷⁴ Farabi - İbn Sina geleneğine çok şey borçlu olan İbn Meymûn da insanın bir âlem-i sagîr, âlemin de bir bütün olarak tek bir şahıs gibi tasavvur edilebileceğine işaret eder.¹⁷⁵ İhvân-ı Safâ'nın faziletli ve ruhanî sitedeki insan-ı fâzılı ile İbnü'l-Arabî'nin insan-ı kâmilî arasında benzerlik vardır.

İnsan-ı kâmil konusu, ontolojik açıdan İbnü'l-Arabî'nin temellendirdiği varlık mertebeleri bağlamında ele alındığında anlaşılabilir. Aydın'ın İbnü'l-Arabî'den naklettiğine göre, “mutlak vücûd, ilk mertebede (taayyün-i evvel) ahadiyyetini vâhidiyyete dönüştürerek taayyünata başlamıştır. Asıl yaratma fiili, İbnü'l-Arabî'nin *hakikat-i Muhammediyye* adını da verdiği mertebeden sonra gerçekleşmekte, bütün mahlûkat ondan yaratılmaktadır. Lâ taayyün (ahadiyyet) hakikat-i Muhammediyye'nin bîatını, o da lâ taayyünün zâhiridir. Allah insan-ı kâmilî yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Onun mertebesini meleklerle tarif etmiş ve onlara insanın âlemde kendisinin halifesi olduğunu bildirmiş, göklerde ve yerde bulunanların hepsini onun emrine amade kılmış, böylece Allah'ın âlemdeki hükmü insan-ı kâmil ile zâhir olmuştur. Âlemin varlığının sebebi ve

¹⁷³ Mehmet S. Aydın, “İnsân-ı Kâmil”, içinde TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim Tarihi 20.09.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan-i-kamil>

¹⁷⁴ Ebu Nasr El-Farabi, *Kitâbü'l-Mille* (Beyrut, 1965), 65.

¹⁷⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâ'irîn* (nşr. Hüseyin Atay) (Ankara, 1974).

koruyucusu bu insan-ı kâmilidir. Allah'ı ancak insan-ı kâmil bilebilir. Çünkü o Allah isminin mazharıdır. Öte yandan varlık mertebelerinin sonuncusu da mertebe-i insan-ı kâmilidir. Bu mertebe lâ taayyün dışındaki bütün mertebelerin hakikatlerini kapsar. Bu sebeple ona *kevn-i câmi* ve *âlem-i ekber* denilmiştir. Bu mertebede insan-ı kâmil, bir kavramın yahut mecazi ve izâfî anlamda var olan bir şeyin değil hakiki manada var olan bir insanın adı ve sıfatıdır. Bu anlamda insan-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. Bu makama erişen evliyaullah ise onun vârisidir.”¹⁷⁶

¹⁷⁶ Mehmet S. Aydın, “İnsân-ı Kâmil”, içinde TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim Tarihi 20.09.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan-i-kamil>

İKİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA KAZAK AHLAKİ DÜŞÜNCESİNİN ANA FİKİRLERİ

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Kazak ahlak düşüncesinin en önemli temsilcileri Abay, Şakarım ve Meşhur Jusup Kopeev'dir. Bu düşünürlerin felsefi görüşlerinin özelliklerini incelemenin uygun olduğunu düşünüyoruz. Düşünürlerin etik görüşlerinin analizi XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Kazak felsefi düşüncesinin özelliklerini ortaya çıkaracaktır.

Bilge, filozof ve şair Abay'ın manevi mirası, gerçekten Kazakların felsefi düşüncesi ile tarihini yansıtan ansiklopedi gibidir. Çünkü, Kazak düşünürün mirasına baktığımızda yaşadığı zaman ve zemindeki Kazak toplumunun siyasi, tarihi, ekonomik, kültürel, ailevi, ahlaki vaziyetlere ilişkin geniş ve objektif bilgi verdiğini görürüz.

Abay'ın dünyaya geldiği devri, Kazak felsefi tarihinde Aydınlanma Devri olarak biliriz. Bu, Kazak Rönesansı'dır. Bu, Türk yazılı kültür düsturunun Kazak topraklarında yeniden canlanması demektir. Türk dili konuşan Kazak halkı kendi soylu, asaletli, yazılı kültüre tekrar döndü.¹⁷⁷

Kazak halkı, tarihe “göçebeler” adıyla girmiş halktır. Göçebe kültürünün kolay şekli, folkloru ayrıca geliştirdi. Alfabeti ile ayrılrsa da, halkın güven bilinci şiir oldu. Şarkı, jır, destanlar ağızdan ağıza geçmiş, böylece nesilden nesile devam etmiş. Gökemi tasvir etmenin, dünya görüşünün bu yöntemi insanların anlamsız düşünme kabiliyetini çok geliştirdi. Jır destanları, ezbere söylemek normal hadiseydi. Ağız edebiyatı, onun seçkin eylemcilerinin eserleri ile sosyal gelişmesi, büyük soruna dönüştü. Bu yüzden Abay sadece biy sanatı eleştirmesi değil; sözlü edebiyat geleneğindeki şairleri eleştirmesi normaldir.

¹⁷⁷ Esim, *Hakim Abay*, 48.

Abay'ın felsefi dünya görüşü derken, ilk önce söylememiz gereken şey, o felsefi sistem oluşturmayan, hatta özel felsefi antlaşma yazmayan düşünürdür. Bu yüzden onun dünya görüşünden sisteme yönlendirilmiş epistemoloji ilkeleri ile kâinata dair bir temele kurulmuş felsefi düşünceleri araştırmaya lüzum yoktur. Abay, tam felsefi eserler yazmadığından, onu materyalizm ve idealizm açısından araştırmak da gereksiz iştir. Abay'ı araştıran bilim adamları, onun felsefi dünya görüşünü bazen deizme (Yaradancılık) bazen de teizme (Tanrıcilik) yaklaştırarak incelemekte.¹⁷⁸

Abay'ın dünya görüşünü felsefi sistemi eserlerinden hareketle incelemek daha olumludur. Bunun nedeni, Abay ilk önce şairdir. Onun eserlerinde dünyayı özümlemenin iki yöntemi vardır. Biri, görkemli üslup yöntemi şairlik, ikincisi, felsefi yöntemdir. Abay'ı şair olarak kabul ediyorsak bile, onun dünya görüşünde hangi bilincin (şiir veya felsefe) üstün olduğunu ayırt etmek zordur. Abay hayata bazen şair gözüyle, bazen de düşünür gözüyle bakmıştır.

Abay, Kazak felsefe ve edebiyatının klasiği olarak Kazaklarının manevi hayatının bütünlüğünün dayanağı, ayrıca bütün eserlerinde tüm insanoğlunun amaçlarını ve arzularını dile getiren bir ulusun dünya çapındaki büyük düşünür ve şairdir.

Şakarım Abay'ın yeğenidir. Çocukluğundan beri, anne Dametken Şakarım'e Arapça ve Farsça öğretti. Şakarım sistematik bir eğitim almadı, ama kendini eğitmek için yoğun bir şekilde çalıştı. Şakarım'in babası Kudayberdi vefat ettikten sonra dedesi Kunanbay ve amcası Abay tarafından yetiştirildi. Kunanbay ve Abay, Şakarım'e iyi eğitim vermek istedi. Bunun için edebiyat ve felsefe üzerine kitaplar satın aldılar. Abay, yeğenini yurtdışında eğitimine devam etmeye çağırdı. Abay amcanın vefatından sonra verdiği sözüne sadık kaldı. 1906 yılında Paris ve İstanbul kütüphanelerine gitti. Orada Dünya edebiyatının ve felsefesinin en iyi eserleriyle tanıştı.

Felsefeyi ilkel anlamda, yani bilgelik sevgisi, kendini tanıma ve hayatı anlama olarak anlarsak, o zaman Şakarım'i Kazak felsefesini benzeri görülmemiş bir yüksekliğe yükselten bir filozof ve düşünür olarak adlandırılabiliriz.¹⁷⁹ Eserlerinde Kazak halkının düşüncelerini ve özlemlerini somutlaştırabildi, yaşadığı zamanının insan

¹⁷⁸ Esim, 50.

¹⁷⁹ Gauhar Barlıbayeva, *Evolutsiya eticheskikh idey v kazakhskoy filosofii* (Almatı: FSI, 2011), 109.

hayatının felsefesini ifade edebildi. Şakarım Kazak felsefesi tarihinde ilk felsefî risale olarak “Üş Anıq” (Üç gerçek) adlı eserini yazdı.

Şakarım’ın mirası çok çeşitlidir ve aynı zamanda yorumlanması oldukça zordur. Bu, büyük ölçüde, onun felsefî görüşleri ile ilgilidir. Bu alanda, kendisi tarafından bilinen görüşlerin hiçbirinin doğruluğunu kabul etmedi. Tüm fikir ve görüşlere karşı hoşgörülüydü. Okültizm ve spiritüalizm, medyumlar ve sihirbazların tam saçmalıklarından hiç utanmadı. Ve aynı zamanda, doğa biliminin en yeni keşiflerinin, özellikle de atomik fiziğin önemini ciddi olarak düşündü.

Şakarım’ın felsefesinin merkezi nesnesi insandır. İnsanın özünün, doğasının ve amacının, her şeyden önce, gerçeğin bilgisinde, bilgi içinde olduğuna inanıyordu.

Meşhur Jusup Kopeev şair, filozof, etnograf, tarihçidir. Şiirsel düşüncenin derinliği ve fenomenlerin özüne ilişkin felsefî iç görü açısından Meşhur Jusup Kopeev, Doğu’nun en iyi şairleri ve düşünürleriyle aynı seviyededir. Meşhur Jusup Kopeev’in önceki düşünürlerden ayırt edici özelliği, dini dünya görüşünün baskın olmasıdır. İslam’ın akıl ve bilimin gelişimine katkıda bulunduğuna inanıyordu.

Meşhur Jusup, ahlakın dini bir temel üzerine inşa edildiği tezini ortaya koydu. Dinin dengeleyici bir fenomen ve etik için uyumlu bir temel olduğuna inanıyordu. Kopeev’in İslam algısının temel özelliklerinden biri, “Allah” kavramının yeni bir içerikle doldurulmasıydı. Meşhur Jusup, Allah’ın ibadetlerde değil, her şeyden önce, Allah’a, insanlığa ve tüm canlılara olan sevgisinde bulunduğunu açıkladı. Bozkır altın kartalının imajını kullanarak, bir inananın tam teşekküllü yaşamının ayrılmaz bir özelliği olarak ruhun özgürlüğü hakkında yazdı. Allah, düşünür için sadece doğaüstü bir güç değil, bilen ve hareket eden öznenin düşüncesini karakterize eden bir kavramdı.¹⁸⁰

Yukarıda belirtildiği gibi, düşünürlerin her biri benzersiz bir dünya görüşüne sahipti. Bu bağlamda, Abay, Şakarım, Meşhur Jusup Kopeev’in ahlaki görüşlerinin incelenmesi özellikle ilgi çekicidir. Onların fikirleri ve eleştirileri kendilerinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiştir.

¹⁸⁰ Saule Mamıtova, “İstoricheskiy protsess v interpretatsii M.J. Kopeeva: dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo”, *Izvestiya NAN RK*, 2/12 (2009): 19.

2.1. Abay Kunanbayev'in Ahlak Düşüncesi

2.1.1. Ahlaki Görüşlerinin Kaynakları

Abay, Kazak düşünce geleneğinde yüksek felsefi anlayış seviyesini temsil eder. Abay'dan önceki dönemlerin en büyük temsilcileri Buhar-jırav, Dulat, Şortanbay ve diğerleri, etkinliklerinde halkın zamanlarını, düşüncelerini ve isteklerini ifade eden, dünyayı sadece Doğu kültürü çerçevesinde düşündü. Sadece Doğu kültürünün etkisi altında bir düşünür olan ve dünya görüşünde Doğu ve Batı fikirlerinin sentezini gerçekleştiren Abay'da tamamen farklı bir dünya anlayışı bulunmaktadır. Kazak felsefi düşüncesinde ilk kez dünyaya gelişme ve değişim fikri açısından bakmaya çalışılmakta, kendine has dünya görüşü yürütülmektedir.

Abay'ın dünya görüşü bir bakıma tamamen incelmış gibi görense de, modern bir yaklaşım gerektiren bazı yönleri de vardır. Şakarım, 1911'de yayınladığı “Türkler, Kırgızlar, Kazaklar ve Han Hanedanları Şeceresi” adlı eserinde fikirlerinin besin kaynağını bildirir. Nitekim bunu biz, bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak ele alacağız. M. Avezov,¹⁸¹ bu fikirleri yaratıcı bir şekilde geliştirir ve teorik olarak Abay'ın dünya görüşünün doğuşuyla ilgili olarak geliştirir. O, Abay'ın dünya görüşü ile yaratıcılığını besleyen üç kaynak kavramı, 30'lu yıllarda ileri sürdü. “Bunlardan biri, M. Avezov'a yazdığı, eski sözlü ve yazılı edebiyatlarında halk tarafından yaratılan eski Kazak kültürüdür. Bir başka kaynak, bu doğu kültürünün en iyi örneğidir: Tacik, Azerbaycan, Özbek klasik şiiridir... Üçüncü kaynak ta, Rus kaynağıdır ve onun aracılığıyla dünya kültürü.”¹⁸² Günümüzde bu görüşün herkesçe kabul edildiği söylenebilir. Bununla birlikte yukarıda saydığımız kaynaklar tüm Kazakların aydınlatılması için ifade edilmektedir.

2.1.1.1. Eski Kazak Kültürü

Halkın tecrübesi, nesillerin engin dünya görüşü, kesinlikle Abay'ın dünya görüşünün en önemli kaynaklarından biriydi. Küçük yaştan Kazak folkloru ve destanlarıyla büyüdü. Abay, ninesi Zere, annesi Uljan, babası Kunanbay ve halk sanatkarlarından masallar, destanlar, şiirler, deyimler ve atasözlerini öğrenerek yetişti.

¹⁸¹ Muhtar Omarhan oğlu Avezov (ö. 1961), Kazak eğitimci, yazar, çevirmen, eleştirmen, siyasetçi, düşünür. Tüm hayatı boyunca en çok etkilendiği kişi Abay Kunanbayoğlu'dur. En ünlü eseri, onun hakkındaki “Abay Yolu” adlı dört ciltlik destansı romanıdır. Bkz. Nisanbayev, *Qazaq dalasınıñ oyşıldarı*, 76.

¹⁸² Abay Kunanbayev, *Sobraniye soçineniyei v odnom tome*, ed. Muhtar Avezov (Moskva: Politizdat, 1954), 23.

Abay, söz sanatı, Kazak geleneksel yasaları ile Rus kanunlarını ilk önce babası Kunanbay'dan öğrendi. Kazakistan tarihinde olumlu izler bırakan A. Mitskeviç'in arkadaşı Polonyalı sürgün A. Yanuşkeviç,¹⁸³ Kunanbay hakkında, insan olarakengin bilgi sahibi, yöneticilik tabiatına sahip olan “adil hakem ve örnek bir Müslüman”, dürüstlüğüne peygamber kadar inanan halk, en uzak köylerden dahi akıl ve bilgi almak için genci, yaşlısı, fakiri, zengini herkesin başvuruda bulunduğu “bozkırın Cicero'sudur” diye yazmaktadır. Bununla kalmayıp, Kazak bozkırında ne kadar “bay” (zengin) varsa hiçbirisi onun ayakkabı bağını bile bağlamaya değmez”¹⁸⁴ şeklinde bir karşılaştırmada bulunmuştur. Yanuşkeviç şöyle yazıyor: “Kunanbay, o, yani konuşma makinesidir... Uyanır uyanmaz başlar konuşmasına ta uykuya gidene kadar durmadan konuşur. Ona, her dakikada bir danışmak için Kırgızlar¹⁸⁵ (Kazaklar) gelirler. O da, genellikle iki kolunu beline dayayarak sanki geleceğe dair tahmin yapan bir kahin gibi; her üç kelimenin biri şeriattan aktarmadır, acayip bir hafıza sahibidir ki kitaptan okur gibi hükümetin yasa ve yönetimlerini aktarır durur.”¹⁸⁶

Abay, 10-12 yaş aralığında okuma yazmayı kendi köyünde öğrenir. 12 yaşından başlayıp Semey şehrinde Molla Ahmet Rıza medresesinde¹⁸⁷ 4 yıl eğitim alır. 14 yaşında medresede okurken 3 ay yerli Rus okuluna gider. Bununla Abay'ın eğitim hayatı biter. Abay'ın bundan sonra elde ettiği başarılar, onun çok yönlü, derin bilgi sahibi olması, kendini yetiştirmesi, büyük hedefler koyabilmesinin neticesidir. A. Bökeyhanov,¹⁸⁸ Abay'ın eserleri hakkında yazdığı makalesinde: “Abay, ilk defa 20 yaşındayken, halk gelenek görenekleri, yasaların bilgisi ve ustaca konuşmasıyla ün

¹⁸³ Adolf Mihayloviç Yanushkevich (ö. 1857) - Polonyalı, Belaruslu şair, etnograf, devrimci lider. Kazaklarla ilgili tarihi ve etnografik kayıtlarla tanınır. “Kırgız Bozkırlarında Gezilerden Günlük ve Mektuplar” kitabını yazdı. Bkz. Mağawin, *Qazaq xandığı dauirindegi adebiet*, 215.

¹⁸⁴ Adolf Yanushkevich, *Dnevnik i pisma* (Alma-Ata: Gılım, 1966), 62-63.

¹⁸⁵ Çarlık Rusya'sında ve Sovyet döneminde, 1734'ten 1925'e kadar Kazakları Kırgız-Kaysak veya Kırgız olarak adlandırılıyordu. Bkz. Kabuldinov ve Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)*, 265.

¹⁸⁶ Yanushkevich, *Dnevnik i pisma*, 184.

¹⁸⁷ Akhmet-Rıza Medresesi, din filozofu ve doğu edebiyatı uzmanı Akhmet-Rıza tarafından XIX. yüzyılda Semipalatinsk şehrinde kurulmuş bir Müslüman eğitim kurumudur. Medresede Doğu edebiyatı ve kültürü öğretilirdi ve cedidcilik fikirlerini destekledi. Bkz. Kabuldinov ve Kayypbayeva, *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)*, 481.

¹⁸⁸ Alihan Nurmuhamedoğlu Bökeyhan (ö. 1937) – Kazak siyasetçi, XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında Kazak Türkleri aydınlarının, milliyetçi önderi. Ulusal bağımsızlık ve Alaş Hareketinin üyesi. Alaş orda Otonomiyalı Hükümetinin başkanı, Alaş orda Özerk Cumhuriyetinin önderi. Siyasetçi, bilim insanı. Bkz. Nisanbayev, *Qazaq dalasınıñ oyşıldarı*, 266.

kazandı. Kazak bozkırlarında biyeler tarafından çözümü bulunan pek çok olayları, örf-adetleri, atasözü-deyimleri, masallar ile ünlü kişilerin aktarmalarını ezbere bilirdi.”¹⁸⁹

O, halkın ruhunu, tarihini, şiirlerde felsefi açıdan düşünme gibi özelliklerini Kazak destanlarından öğrenmiştir. Tabi ki, halkın sözlü geleneksel zengin abidelerinin içinde destanların yeri özeldir. Tarihler boyunca eşsiz ustalarca geliştirilmiş sayısızca sanat eserleri, destanlarda süslenmiş halkın asırlardır biriktirdiği tecrübesi, şiirsel üslupta anlatılan tarih bilgileri içeren destanları halkın sözlü tarihidir, diyebiliriz.

“Er Tarğın”, “Alpamıs Batır”, “Koblandı Batır”, “Kambar Batır” gibi kahramanlık destanları Kazak halkını baskıncılara karşı bir bütün olarak karşı durmak, vatanseverlik gibi ruhu aşılarken, geleneksel erlik düsturu ihmal edenlere “Kozi-Körpeş Bayan-Sulu”, “Kız-Jibek” gibi lirik destanların kahramanları, Kazakların şiirsel felsefi dünya görüşünün oluşmasını sağlamada kuşkusuz katkıda bulunmuştur. A. Bökeyhanov, haklı olarak şöyle demiştir: “Abay kadar halkın manevi yaratıcılığını yükselten şair olmamıştır.”¹⁹⁰

2.1.1.2. Doğu Kültürü

Abay’ın felsefi görüşlerinin oluşmasını etkileyen bir başka önemli ideolojik kaynağı, Doğu’nun manevi kültürüdür. Abay, Firdevsî, Nizami, Sadi, Hafız, Nevai, Fuzuli klasikleri ile Tabari, Rabghuzi, Reşîdüddîn, Babur, Ebu’l-Gazi Bahadır Han ve benzeri tarihi eserler ile Doğunun büyük klasik eserleri ile Arap-fars kahramanlık destanları asli nüshalarından okuyup öğrendiği gibi, aynı zamanda İslam fihhına da hakimdir.

Onun “Nasihatler”de (Kara Sözler) Doğu düşünürleri, özellikle Arap aydınlarının izleri, Arapça ve Farsça dillerinden alıntılara sık sık rastlanması, onun bu kaynaktan genişçe yararlandığını bildirmektedir. A. Bökeyhanov, haklı olarak şöyle diyor: “İslamiyet’in kararlı ve emin bir şekilde bozkırlara hâkim olmaya başlaması Abay’ı etkiledi ve bilgi arayışı için Arap, Fars ve Türk dillerindeki kaynaklara yöneldi. Boş zamanlarını değerlendirebilmesi ve yeteneği sayesinde, kendi başına Arap ve Fars dillerini öğrendi. Akıcı bir şekilde okuduğundan, onu hafız olarak tanımışlardır.”¹⁹¹

¹⁸⁹ Alihan Bukeykhanov, *Abay (Ibragim) Kunanbayev. (Nekrolog)* (Semey: Semipalatinskiy listok, 1905), 2.

¹⁹⁰ Bukeykhanov, *Abay (Ibragim) Kunanbayev. (Nekrolog)*, 8.

¹⁹¹ Bukeykhanov, *Abay (Ibragim) Kunanbayev. (Nekrolog)*, 2.

Abay felsefesindeki Doğu etkisi meselesi Abay-tanım (Abay'ı öğrenme)¹⁹² tarihinde değişik fikirler ortaya atılmış ve uzun süre tartışılmıştır. Araştırmacılar biri “Abay Dünya görüşünün oluşumunda Doğu manzumesi (Arap, İran ve Türk edebiyatları) etkisinin kesin olarak bulunduğu”¹⁹³ başkaları da Abay'ın ilk çalışmalarında Doğu etkisinin hiç olmadığı şeklinde iddialarda bulunurlar.¹⁹⁴

Günümüzde bu mesele geniş olarak araştırılmaktadır. Meşhur Abay araştırmacısı, M. Mirzahmetov çalışmasında Abay'ın felsefi görüşlerinin kökü, Doğu'ya dayandırılır. Abay'ın görüşlerinin insani açıdan oluşumu, onun Doğu düşünür ve şairlerinin eserlerini tanımasından kaynaklanmaktadır. Araştırmacıya göre, Abay'ın pek çok felsefi, öğretici ve psikolojik terimlerini doğuş ve yapısının oluşumunu, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da yaşayan Yusuf al-Karabağ'ın eserlerinin bazı bölümleriyle mukayese edecek olursak, anlayabiliriz. Örneğin, Abay'ın 38. nasihatinde¹⁹⁵ kullanılan “jannın tamağı” (yani can besini) kavramını Yusuf al-Karabağ'ın eserlerinden aramalıdır; bu sözcüğün iki zıt anlamı vardır: zararlı (cimrilik, kıskançlık, yalan inanç vs.) ve yararlı (cömertlik, inanç) ve benzeri.¹⁹⁶

Daha medresede okurken, çocuk yaşında Abay, Doğu'nun ünlü klasik şairlerinin eserleriyle tanışır. O, Abulkasım Firdevsî'nin “Şah-name”si, “Leyla ve Mecnun”, “İskender-name” Nizami Gencevi, ve Sadi, Şemsi Tebrizi, Hafız, Sayhali'nin eserlerini heyecanla okur. Onun gençlik şiirlerinde bu durum şöyle yansımıştır:

“Şemsi, Sadi, Fuzuli,

Hafız, Nevai, Sayhali,

Firdevsî – genç şaire,

Hayran kaldıklarım, siz yardım ettiniz!”¹⁹⁷

Doğunun ünlü şairleri Abay'ın hayatında her zaman birlikte olmuştur. O, onların şiirleriyle eğitilmiş ve o şiirlerin ruhunu benimsemiştir.

¹⁹² Abay tanım (Kazakça Abaytanu), Abai Kunanbayev'in hayatını ve eserlerini, felsefi ve sosyal görüşlerini inceleyen Kazak edebiyatının bir bölümüdür.

¹⁹³ Azamat Qonıratbayev, *Abaydın filosofiyalıq közqarastarı* (Alma-Ata: Socialistik Qazaqstan, 1945), 23.

¹⁹⁴ Sanat Nurişev, *Abay şıǵarmaşılıǵınıń alǵaşıq kezeńi turalı* (Alma-Ata: Lenińsil jas, 1951), 15.

¹⁹⁵ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 98.

¹⁹⁶ Marat Mirzahmetov, *Muhtar Avezov jane abaytanu maseleleri* (Almatı: Ğılım, 1982), 232.

¹⁹⁷ Kunanbayev, *Sobraniye soçineniyei v odnom tome*, 270.

Doğu klasik manzum eserlerinin etkisi Abay şiirlerinin tümünde kendisini göstermektedir. Onun eserlerinde Doğu manzum çalışmalarının bazı motifleri bulunmaktadır. Bazen de geleneksel “nazire” türüne de başvurduğunu görüyoruz. Yani Doğunun ünlü şairlerinin seçkin eserlerine, konu ve kalıp bakımından sabit kalarak, kendince yeni yaklaşımlarla, değişik benzetme, teşbih sanatlarını kullanarak yeni bir şekilde ortaya koyarak sanat anlayışını tanıtmaktadır. Örneğin, “İskender” manzumesi, adını eski Doğu efsanesi ile Kuran’dan; “Azim Destanı” ise destanın girişinde kendisinin de söylediği gibi “1001 gece”den almıştır.

Abay, eserlerinin lirik konularının çoğunu, Doğunun aşk destanlarından almıştır. Molla Câmi şöyle demiştir: “Aşksız hayatın, kum taneciği kadar değer yoktur...” Abay ise şöyle demektedir: “Aşksız hayat boştur.”¹⁹⁸ Firdevsî ise: “Aşkların yolculuğu ebedi yolculuktur!”. Bu Abay’a kendini şöyle göstermektedir: “Aşıklık yolu, çileli yoldur.”¹⁹⁹ Hafız şöyle der: “Evet, ben anladım: Aşkın kendine özgü dili vardır”, “Aşkın dili, konuşmadan anlaşılır.”²⁰⁰ Bu tür örnekleri sayısızca göstermek mümkündür. Bu yüzden de Abay eserlerinde Doğu geleneği, dünya görüşü ve felsefesi çok belirgin olarak kendini gösterir.

Eserlerinden de anlaşıldığı gibi, Abay’ın eserlerinde Doğu’nun tasavvuf şairlerinin geleneğinin değişik karakterleri iz bırakmıştır. O, eserlerinde, samimiyet, ahlak, sevgi, dindarlık, nezaket, merhamet gibi kavramları işlemiştir.

Abay, 14. nasihatinde²⁰¹ şöyle demektedir: “İnsanda en kıymetli olan, onun yüreğidir.” Kazaklarda “yiğitlik” ve “korkaklık” anlamı “yürek” sözünden çıkmıştır. Halk arasında kahramanlara “Yürekli” denmekte, yani gerçekten yürekli yiğit, korkaklık da “yüreksiz”, yani yüreği olmayan adam olarak tanımlanmaktadır.

İnsanın en iyi yönleri olan yardımseverlik, insan kaygısına ve aşk üzüntüsüne kederlenmek gibi duygular yürekte doğar. Acelecilik dahi kalpten doğar. Eğer dil kalbi dinleseydi yalan söylemezdi, demek ki dil yalan söylüyorsa, kalbi kandırması demektir.”²⁰²

¹⁹⁸ Gerold Belger, *Gete i Abay. Esse* (Almatı: Zhaly, 1989), 66.

¹⁹⁹ Belger, 67.

²⁰⁰ Belger, *Gete i Abay. Esse*, 67.

²⁰¹ Kunanbayev, *Nasihatter (Kara sözler)*, 46.

²⁰² Kunanbayev, 44.

17. nasihatinde²⁰³ ise Abay “Güç, Akıl ve Yürek” anlamlarını ortaya koyabilmek için aralarında tartışma yaratır. Yürek şöyle diyor: “Ben hayatın padişahıyım! Ben vücuda kan verme yoluyla can veririm, bensiz hayat yoktur!...”

Ben, adaletim, memnuniyet, vicdan, şükran ve merhametim... Yalnız insanlar beni bu şekilde saklayamazlar ve bu yüzden de onlar değişirler.”²⁰⁴

Abay, tüm gerçeklerin, bütün asıl ve hakikatlerin kalpten doğduğunu söyler. Aynı fikirler Molla Cami’de açık olarak görülmektedir:

“Dil – tercüman, sözcükler-köle,

Onlar kalbe itaat ederler,

Bizim söylediklerimiz sözcükler,

Kalbin derinliklerinden çıkar.

Bizi çeviren tüm dünya:

Yeryüzü, üstümüzdeki gökyüzü –

Kalbin küçücük,

Bir köşesinde yer alır.

Varlığın tüm oluşumu

Senin özlemin, aşkın

Kalemle yazdıkların her şey -

Heyecanla, kalbinden doğdu.

O, oku kırar,

Yaydan çıkmış olan,

Kol yalnızca bize yardım etti,

Menzile kesin ulaştıran kalptir.”²⁰⁵

²⁰³ Kunanbayev, 50.

²⁰⁴ Kunanbayev, 52.

²⁰⁵ Abdurahman Dzhami, *Izbrannyye proizvedeniya* (Moskva: Nauka, 1978), 97.

Tasavvufi semboller, usuller ile motifler tüm Doğu klasik manzumelerini özellikle fars dilli olan ve bir kısım da Arap dilli eserlerde bulunmaktadır.

Abay'ın etik ve dünya görüşünü en çok etkileyenlerden biri Celaleddin Devvani (ö. 1502) olmuştur. Felsefe, etik, mantık, astronomi, cebir gibi bilim dallarında önemli eserler bırakan ünlü filozof, “Ahlak-ı Celali” eseri ile sonraki etik düşüncüyü etkilemiştir. Abay'ın da bu eseri tanıdığını görmekteyiz. Kazak felsefecisinin “Gılım tappay maktanba” (İlim bulmadan övünme) adlı eserinde:

“Şın söz kaysı bile amay,

Her natseden kur kalma.

Munı jazgan bilgen kul,

Gulamahi Dauani,

Solay depti ol şınşıl,

sezin okı jane oyla...”

“Doğru sözü ayıramadan,

Her şeyden ayrılma,

Bunu yazan bilen kimse

Gulamahi Davani

Öyle demiş o doğrusu”,

38. nasihatinde²⁰⁶ ise Celaleddin Devvani'nin ruh ve beden, iç ve dış duyular, ılımlılık, tembellik, cehalet vb. fikirlerine yüksek değer vermektedir.

Bize göre, Doğu şair düşünürlerinin bir kişi hakkındaki fikri, toplumun gelişiminin bir şahsın ahlaki gelişimiyle elde edilebileceğine dair düşünceleri, Abay'ın bir düşünür ve filozof olarak manevi gelişmesi üzerinde kesin etkisi olmuştur.

2.1.1.3. Rus ve Avrupa Kültürü

Abay eserlerinde Rus felsefesinin etkilerini analiz ederek onun birkaç yolla oluştuğunu görebiliriz: Ağabeyi Halilulla Öskenbay²⁰⁷ vasıtasıyla, Semey'de bulunan

²⁰⁶ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 98.

siyasi sürgünlerle iletişim kurması neticesinde Rus edebiyatı ve sosyal-felsefi düşünce klasiklerini kendi başına incelemesi suretiyle öğrenmiştir.

Abay'ın ilk Rus aydınları Lermontov, Turgenyev, Tolstoy ve diğerleriyle tanışması ağabeyi Halilulla vasıtasıyla olmuştur. Bunun hakkında ilginç öyküleri G. Potanin, kendi hatıratında anlatmaktadır: “Kırgızların son hanının çadırındayız: Bana, Ombı Kadet eğitimini tamamlamış ve daha sonra Semey yakınlarında kendi köyüne dönerek hizmet veren, bir Kırgız Sultanı (o zaman vefat etmiş Öskenbay) hakkında anlattılar. O, akşamları köy sakinlerine Rus klasiklerinin şiir ve romanlarını anlatırmış. Büyük ilgi duyulan bu sohbetler neticesinde, hemşirelerinin çok arzusu üzere Tolstoy, Turgenev, Lermontov ve diğerlerinin Kırgız dilinde ilk çevrileri defterlere dökülmüştür. Bazen böyle edebi sohbetlerden sonra münakaşalar yapılmış, böyle durumlarda Öskenbay, ünlü Rus aydınlarına atıf yaparak: “Bakınız, bu durumda meşhur Rus eleştirmeni Belinski şöyle demiş ya da bu konuda Dobrolyubov şöyle demektedir”, gibi aktarmalar yaptığını bu toplantıya katılanlar söylemektedir.”²⁰⁸

Sibiriya Kadet okulunu başarıyla tamamlayan Halilulla, kendi yurttaşlarından eğitim almış olanları arasında bile sıra dışı bilgisiyile farklıydı. Halkının öz oğlu olarak Halilulla onların eğitimine bütün gücünü verdi: “O yurttaşlarını eğiterek, Kazak varlığının dışında başka dünyaların da bulunduğunu, bilgi ve eğitim yardımıyla varlığı tanıma imkânı olduğunu, dünya görüşünü genişletmeye çalıştı... Halilulla da Abay'ın dünya görüşünün oluşmasına büyük etki göstermiştir. Onun yardımıyla Abay, Rus edebiyatının fikir ve görüşleriyle tanışmıştır” şeklinde A. Margulan haklı olarak yazmaktadır.²⁰⁹

XIX. yüzyılın 80. yılları (1880) başlarında Abay, Semey merkez kütüphanesini sık sık giderek E. Mihaelis, S. Gross, N. Dolgoplov, A. Leontev, A. Blek gibi siyasi sürgünlerle tanışır. Abay'ın E. Mihaelis ve S. Gross'tan çok etkilendiğini anlatan A. Bokeyhanov şöyle demekte: “Abay, eğer 80 yılları devrimi olmasaydı, belki de kendi

²⁰⁷ Halilulla Öskenbay – Abay'ın ağabeyiydi, soyadlarının farklı olmasının sebebi, Abay baba adını soyadı olarak alırken Öskenbay dede adını soy adı olarak almıştır. Bkz. Marat Mirzahmetov, *Abaytanı tarihi* (Almatı: Bilim, 1995), 16.

²⁰⁸ Grigoriy Potanin, *V yurte poslednego kirgizskogo tsarevicha* (Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985), 331.

²⁰⁹ Amir Margulan, “Zhizn, proydennaya trudom”, *Zhuldyz dergisi*, 1/12 (1986): 66.

şairlik kudretini ortaya koyamadan bu dünyadan giderdi.”²¹⁰ Bu fikirlerinin devamında A. Baytursunov şöyle diyor: “Abay, gelişmiş halkların manzum ve felsefi eserlerinde önemli bir konu bulunduğunu anladı.”²¹¹ Eğer halkın manzum eserlerine gereken saygı gösterilmese ondan sorumlu olanın toplum değil, sanatı kendi çıkarlarına kullanan, dilenen, değersiz eden şairler olduğunu anladı. E. Mihaelis, S. Gross, N. Dolgoplov ve diğerlerinin Abay üzerindeki en büyük etkisi, o dönemde şairliğin yüksek tabaka bir toplumda hor görülmesinin doğru olmadığını aşılmasındadır. Abay bundan sonra şair olduğundan utanç duymamıştır. Abay kendini sanata adanmış, sanatını zenginlere satarak para ve mal kazanarak şiirin altın değerini bakıra çeviren sözde şairleri kınayan satırları ortaya çıkmıştır.

Abay’ın Rus kültürünü incelemesi ve tanınması, manzum sanatının toplumdaki yeri ve önemini anlamasını sağladı, “bundan sonra o, manzum sanatına saygıyla, yüksek bir mevki ile bakmaya başladı.”²¹²

Abay, Rus dilini tüm incelikleriyle öğrendi ve onun zarif tellerini konuşturabildi. Abay, Puşkin’in “Evgeni Onegin” destanını, Krılov’un hicivlerini ve pek çok şairlerin eserlerini Kazak diline başarıyla aktardı. Onun Lermontov’tan çevirdiği “Duma”, “Kinjal”, “Parus”, “Molitva” çevirileri günümüzde bile tercüme bilimi bakımından paha biçilmez eserler arasında bulunmaktadır. A. Margulan Saint Petersburg Üniversitesi, Tarih ve Filoloji Fakültesi öğrencisiyken üniversite Profesörü V. Sipkovski’ye Abay’ın kitabında bulunan “Evgeni Onegin” çevirisini gösterdiğini ve profesör hayranlıkla “Bu çok enteresan. Diğer Doğu edebiyatlarında bu tür eserleri göremeyiz, demiştir.”²¹³

Abay, gençliğinde okuma imkânı olmadığına çok üzülmüştür. Bu eksiklikleri gidermek için kendi çocuklarını Rus okullarında okutmuştur. Aynı zamanda diğer Kazaklar çocuklarını Rus okullarına vererek kendi çıkarlarını düşünürken, Abay, çocuklarının kendi gelecekleri için eğitim alması gerektiği üzerine durmuştur.²¹⁴ Bu görüşü şiirlerine de yansımıştır:

“Adamnın bir kızığı bala degen,

²¹⁰ Bukeykhanov, *Abay (Ibragim) Kunanbayev. (Nekrolog)*, 4.

²¹¹ Baytursinov, *Şiğarmaları*, 300.

²¹² Baytursinov, 301.

²¹³ Amir Margulan, *V nachale tvorcheskogo puti. Mukhtar Auezov – klassik sovetskoy literatury* (Alma-Ata: Nauka, 1980), 64.

²¹⁴ Bukeykhanov, *Abay (Ibragim) Kunanbayev. (Nekrolog)*, 5.

Balanı okıtuğı jek k rmedim.

Balamdı medresege bil dep verdim,

Kızmet kıl, şen alsın dep bermedim.”²¹⁵

“İnsan mutluluğu evladıdır

Çocukları eğitmekten nefret etmedim

Oğlumu medreseye oğrensini diye verdim

Memur olsun, amir olsun diye vermedim.”

Abay ve iki oğlu Akılbay ve Margulan, Semey ilköğretimi destekleme Derneği üyesi olmuş ve her sene üyelik harçlarını ödemişlerdir. Abay ise kendi çocuklarının eğitimi için büyük yatırımlar yapan ilk Kazaklardan biri olmuştur.

Abay, E. Mihaelis tarafından 1878 senesi temeli atılan Ekonomi, Tarih, Halk mali geçimi ve bölge tabiatını Araştırma Merkezi’nin Semey Bölgesi istatistik komitesinin üyesi olarak seçilmiştir. İmparatorluk Rus Coğrafi Derneği’nin Batı Sibirya bölümünün bir alt bölümü olarak Semey İstatistik Komitesi seçildi. Semey Derneği araştırma çalışmaları yeterince başarılıydı: dernek tarafından 30 cildi aşkın ilmi araştırma hazırlanmış ve onlardan da 15 tanesinin yayını yapılmıştır. Derneğin araştırma çalışmalarına G. Patanin, akademisyenler V. Obruçev, P. Semenov-Tiyan-Şanskiy gibi ünlü bilim adamları katılmıştır. Derneğin onur üyeleri olarak akademisyenler A. Karpinskiy, S. Oldenburg, Yu. Şokalskiy bulunmuşsa yerel bilim adamlarından E. Mihaelis, N. Konşin, B. Gerasimov ve Abay Kunanbayev bulunmuşlardır. Dernek çeşitli tarihi günler ile yıl dönümlerini anmıştır, onlardan biri olarak değerli üyelerinden biri olan Abay Kunanbayev’in ölümünün onuncu yıl dönümü olan 26.01.1914 tarihini anmıştır.

Abay, kendisinden öncekiler tarafından elde edilen değerleri benimseme ve özetleme yeteneğine sahipti ve diğer kültürel gelenekleri ve etkileri derinden özümseyebildi. Rus kültürü onun manevi gücünün kuvvetlenmesini büyük ölçüde etkiledi ve onun düşünce ve duygusunda derin izler bıraktı. Kazak halkının birliğini savunan düşünür, şöyle yazar: “Rus halkının...bilimi gelişmiş ve yüksek kültür

²¹⁵ Kunanbayev, *Şığarmalarınñ eki tomdıq tolıq jınağı. Ölender men awdarmalar*, 47.

sahibidir... Rus bilimi ve kültürü dünyaya açılmanın bir anahtarıdır ve ona sahip olmak yoluyla bizim ulusun hayatı çok kolaylaştırılabilir.”²¹⁶

Abay maneviyatının gelişme sürecinin bir dalı, başlangıcını çok eskilerden alan Batı Avrupa kültürü oluşturmaktadır. Abay’ın eski Yunan felsefesini, özellikle de Arap kaynaklarından öğrendiğini tahmin edebileceğimiz Aristoteles’i öğrenmiştir. Buna delil, Aristoteles’in dâhilerin dâhisi olarak tanımladığı Makedonski İskender’i anlattığı “İskender” destanıdır.²¹⁷ Abay, Ksenafon tarafından bize ulaşan Platon ve Sokrates felsefesini öğrenmiştir. “Ksenofon eseri 1876-1887 yılları Rusya’da iki defa basılmıştır. Abay, bu yayınların birini okumuş ve Sokrates’in felsefesini tanımıştır” şeklinde Abay araştırmacısı B. Gabdulin yazmaktadır.²¹⁸

Bundan sonra araştırmacı haklı olarak dördüncü bölüm Ksenofon’un “Sokrates Anıları”, “Tanrı’nın insanla ilişkisi hakkında Aristodemus ile konuşma” bölümleri Abay’ın 27. nasihat²¹⁹ ile düşünce bakımından iç içedir. Sokrates’te olduğu gibi Abay’da da Tanrı’nın insanlarla olan ilişkisi konuşulmaktadır. Konuşmada aynı isimler geçmektedir. B. Gabdulin, haklı olarak (bu öneri Abay dünya görüşünün analiziyle onaylanır) şöyle diyor: “Abay’ın “Sokrates Anıları”nın dördüncü bölümüne özel ilgisinin bu bölümün konusu ile ilgili olduğunu, yani Tanrı’nın insanla ilişkisi. Bu mesele, Tanrı’nın insanla olan ilişkisiyle ilgilidir. Abay’ın yaşadığı dönemde, devrin ana görüşlerinden biriydi.”²²⁰

2.1.2. Abay Felsefesinde Etik Kategoriler

2.1.2.1. İyi ve kötü

Abay, iyi ve kötü kavramlarının net tanımlarını vermez. Ancak, “Kara sözler”de ve şiirlerde Kazak düşünürü iyi ve kötü sorununu ele almaktadır. Şiirlerde ve nasihatlerde iyilik sorunu, insanın olumlu niteliklerini ortaya koyarak ele alınır. Kazak düşünürü, dürüstlük, doğruluk, adalet, arkadaşlık, mantık, çalışkanlık, insanlık, vicdan, onur, bilgi arzusu vb. kavramları değerlendirir. Bu kavramları analiz ederek, Abay her şeyin “Adam olma” kavramı için yapılması gereken olduğunu öğretir.

²¹⁶ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 64.

²¹⁷ Abay Kunanbayev, *Şiirler*, çev. Zafer Kibar (Ankara: SFN, 2014), 432.

²¹⁸ Baqıt Gabdullin, *Eticheskiye vozzreniya Abaya* (Alma-Ata: Kazakhstan, 1970), 26.

²¹⁹ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 70.

²²⁰ Gabdullin, *Eticheskiye vozzreniya Abaya*, 27.

Aksine, kötülük, olumsuz kavramların prizmasından görülmektedir. Abay bu bağlamda övünme, aldatma, haksızlık, düşmanlık, iftira, tembellik, hırsızlık, dilencilik, açgözlülük, cimrilik, bencillik vb. kavramları değerlendirir. Bu kavramları analiz ederek, Abay her şeyin “Adam olma” kavramı için yapılmaması gereken olduğunu öğretir.²²¹

Abay için, iyi ve kötü kavramları ele almanın temel amacı, Kâmil insanın oluşumuna yansımaktadır. Bu konuyu, çalışmanın sonraki alt bölümlerinde ele alınacaktır.

2.1.2.2. Vicdan Kategorisi

Abay’a göre vicdan, eylemlerin ve davranışların ahlaki düzenleyicisidir. Vicdan, davranışlarının öz değerlendirmesidir çünkü vicdanlı bir kişi, çevresindeki insanlara karşı ahlaki sorumluluğunu hisseder. Filozofa göre, kendisini ahlaksız davranışlardan uzak tutmak için vicdanına sürekli kişisel raporlar sunar.²²²

Vicdan, her bireyin davranışında büyük ahlaki öneme sahiptir. Ancak vicdan, ahlak için evrensel bir ölçüt olarak hizmet edemez. Vicdan bireysel ve öznel yönleri temsil eder.²²³

Abay’a göre vicdanın temel mahiyeti, ılımlılığı korumaktır. Kazak düşünürü eylemlerde ılımlı olmaya önem verir.²²⁴

Abay’ın vicdan kategorisi ile “ar-ojdan”²²⁵ kategorisi arasında içerik bakımından ortaklık bulunmaktadır. Şeref, haysiyet kategorisinin bireyin ahlaki davranışlarında önemli yeri vardır. Ahlaklı insan hiçbir zaman, kendisinin insan olduğunu ve ona uygun davranması gerektiğini, unutmamalıdır. İnsan, yüce yaratıcının sevgiyle yarattığı varlıktır, şeref ve haysiyetine layık yaşamalıdır, hayvana dönüşmemelidir. Asıl insan kendi yaşamında İslam dininin temel ilkelerini oluşturan ahlaki ilkelere uygun davranmalıdır.²²⁶

²²¹ Gabdullin, 85.

²²² Botagöz Asankulova ve Nursaule Kalymbetova, “Pedagogicheskoye nasledie kazakhskikh prosvetiteley XIX veka”, *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, 1/12 (2014): 128.

²²³ Gabdullin, *Eticheskiye vozzreniya Abaya*, 85.

²²⁴ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 140.

²²⁵ Ar-ujdan – vicdan, ar, namus, şeref. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 52.

²²⁶ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 152.

Yalnızca şeref ve haysiyet, insanı yoldan çıkaran, aşağılayıcı bedeni arzu ve zevkler mahkûm etmeden insanı ahlaksızlıktan koruyan önemli ahlaki kaidelerdir.

2.1.2.3. Merhamet Kategorisi

Kazak düşünürünün etik öğretilerinde “raqım”²²⁷ (merhamet) kavramı önemli yer almaktadır. İnsan merhametli olmalı, iyilik yapmalıdır; iyilik yapmayı bilmeyen insan, insanlık kategorisine aykırı davranmaktadır; “Merhametli ol, diğerlerine kendi kardeşin gibi bak, kendine nasıl iyilik dilerse onlara da onu dilemeye çalış. İşte kalp için iyi bir yöntem, kalbinin iyilik için atmasını sağlayan bir terbiye.”²²⁸ Kazak düşünürüne göre kalp, akıl ve irade kendi aralarında münakaşa ettiklerinde kalbe öncülük tanınmalıdır: “İnsan kalbinin sesini dinlesin. Eğer kalp adil ve dayanıklı ise insanlar arasında anlaşmazlık doğmaz. Tüm iyilik, mütevazilik, adalet, merhamet ve hayırseverlik kalpten doğar.

Doğrusu da, eğer yüce yaradan insanı sevgiyle yarattı ise onun yarattığı tüm insanlar bir birine kardeştir ve birbirlerine sevgiyle bakmalıdır. Kazak filozofa göre, eğer bu, gerçekten böyle ise o zaman toplumdaki zengin, fakir, geçimsiz, hasta, özürlü, dilenci vs. herkes için ahlaklı insan, onların sosyal durumuna, fiziksel yapısına ve manevi farklılıklarını bakmaksızın sevgiyle bakmalıdır. Buradan da her Müslüman olanın fakire, hastaya, yaşlılara muhtaç olan herkese yardım etmesi ortaya çıkar. Bununla birlikte İslamî inançlara göre insanın dünyadaki yapmış olduğu günahlarını öbür dünyaya vardığında fakirlere, muhtaçlara yapmış olduğu yardımları, hayırsever işleri sayesinde günahları affedilir.

Abay’a göre gerçek Müslüman, kibirden, kötü huylardan, kendisine ve çevresine zarar verecek alışkanlıklardan uzak olmalıdır. Bir iman sahibi olarak filozof, kendi soydaşlarını Kuran kaidelerine sadık kalmaya davet etmiştir.²²⁹

Kazak filozof, “Nasihatler” adlı eserinde din temsilcilerini, bilgisiz imamları vs. din adına geçinenleri eleştirmiştir.²³⁰ Düşünüre göre bu tip şahısların en büyük eksiklikleri İslam şartlarının temellerini etraflıca incelemiyorlar, bazıları da Arap dilini bilmediği için Kuran’ı okuyamıyorlar, bundan dolayı bilgisizlerdir. Bu tür bilgisiz

²²⁷ Raqım - merhamet, acıma, şefkat, şefaet. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 532.

²²⁸ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 50.

²²⁹ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 147.

²³⁰ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 44.

imamlar İslam'ın ahlaki fikirleri ile derin dünya görüşünü soyut, sıradan ezberlemiş anlatılarla vermeye çalışırlar. Bu yüzden de filozof, bu tür imamları ayıklamaya ve İslam'ın temel ilkelerini öğrenmeye davet eder.

İslam, insanı kendi hayatından daha fazla Yaratıcısını sevmeyi öğretir. Abay şöyle tembih ediyor: “Eğer bunları yerine getirmiyorsa, İslam dininin temel taşları olan oruç tutmak, beş vakit namaz kılmaz, zekât vermek, Hacca gitmek gibi değerlerin hiç önemi yoktur.”²³¹

Bu ilkeler kendi başlarına önemlidirler fakat onlardan da önemi olanı bu değerlerin temeli olan aşkın üç tanımındadır.²³² Abay'a göre yalnızca o zaman İslam dininin ilkeleri sevginin üç konumuyla yakından ilgili olarak incelenebilir.

2.1.2.4. Adalet Kategorisi

Abay, adalet kategorisinin net bir tanımını yapmamıştır ancak onun eserlerinden yola çıkarak bu kategoriyi tanımlamaya çalışabiliriz. Kazak düşünürü için, her bir halkın ve ferdin gelişmesinde adalet ve adil yaklaşım önemli rol alır. Abay'ın adalet kategorisi bu yüzden de insanlık kavramıyla iç içedir.

Adalet kavramı ve onun anlamı Abay'ın da ilgi alanına girmektedir. Kazak düşünürün adalet anlayışı da insan anlayışı ile ilişkilidir.

Düşünür çalışmalarında felsefi fikrini her zaman şöyle vurgulamıştır: insan bir tek kendi babasının değil aynı zamanda halkın da oğlu olabilmelidir. Bu çok şeyi anlatmaktadır ve Abay'ın ne demek istediği çoğu tarafından anlaşılmamaktadır.

Kazak düşünürü adaleti bireysel bir kişi ya da devlet açısından değil, insan ve insanoğlu açısından ele almaktadır. Abay şöyle demektedir: “Akenin balası bolma,

²³¹ Kunanbayev, 90.

²³² Kazak filozofa göre – sevmeyin üç yolu var: Abay eserlerinde dini inanç, yüksek ahlakın özü insanlıktır. Abay Kunanbayev'in “Allah'ın kendisi de sözü de vardır” başlıklı şiirinde: “İnsanoğlunu sevgiyle yaratmıştır, sen de sev Allah'ını canından öte. Tüm insanlığı sev kardeşin gibi, doğru olan Hak yolu budur diye. Bu üç sevgidir imanlı olanın, İmanın temeli üç esastır diye emin ol” şeklinde anlattığı dörtlüğünde Din: iman, sabır, ibadet asıl üç temelidir şeklinde gösterir. Aşk Abay eserlerinde önemli yer aldığı gibi güncel önemli meselleri konu eder “Aşksız dünya boş”, “Gece-gündüz aklımda bir tek Tanrı, Kendine aşık eden onun emri” gibi dizilerinden görmek mümkündür. Aşk konusu Abay eserlerinin ana konusu olmakla birlikte “üç sevgi: İman gülü” kavramına pek çok şiirlerinde etraflıca açıklık getirilmiştir. Bu yüzden de “üç sevgi” kâmil insan, ahlaki kurallar, manevi olgunluğun ifadesi, insan tabiatında bulunması gereken iyi özellikler olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Abdimalik Nısanbayev, “Qazaqstan”: *Ultıq enciklopediyası* (Almatı: Qazaq enciklopediyası, 1998), 562.

adamın balası bol”²³³, yani bir tek babanın değil insanoğlunun oğlu olmaya bak. Mesele, ahlakın, adaletin bir birey ya da insan açısından, hatta onun soydaşları, halkı açısından değil genel anlamda insanoğlu açısından bakılması gerektiğini ileri sürmektedir. Düşünür, ahlak ve adaleti insaniyet ve insanoğlu açısından değerlendirmenin ve anlamanın mümkün olduğunu ileri sürmektedir.

Kazak düşünürüne göre, adil ve ahlaki davranmak ya da insani davranmak demek, insanoğlu davranışlarına uygun hareket etmek demektir, ancak o zaman onun doğru ve ahlaki olduğunu söyleyebiliriz.²³⁴

Daha önce de belirtildiği gibi, Abay’ın ahlaki görüşleri Celaleddin ed-Devvani’nin etkisini taşır. Bu nedenle, Devvani’nin erdemle ilgili görüşlerini tanımak faydalı olacaktır.

Devvani’ye göre adalet erdemi, hikmet, cesaret ve iffetin bir araya gelmesi, birbiriyle uzlaşması ve böylelikle diğer kuvvetlerin akıl kuvvetine bağlanıp boyun eğmesiyle ortaya çıkar. Bu üç kuvvetin bir araya gelmesiyle oluşan adalet sayesinde, kişide insaf ve intisaf, başka bir ifadeyle hakkını alma duygusu meydana gelir.²³⁵ Celaleddin Devvani’ye göre adil kişi, güçlerini adalet, denge üzere ortaya koyan ve bütün hareketlerini aklın hükmüyle denge yolunu takip ederek meydana getiren insandır. Adil kişi kendisi gibi insan olan varlıklarla muamelesinde ve toplumsal ilişkilerinde adalet tutumuna uygun hareket edendir.²³⁶

Abay ve Devvani’nin düşüncelerini karşılaştırdığımızda adalet kategorisine ilişkin ortak görüşler bulabiliriz. Her iki düşünür için de adalet kategorisinin temel amacı toplumsal boyutta kendini göstermesidir.

Bu nedenle, Abay, felsefi çalışmalarında, yukarıda gördüğümüz gibi, bir tek babasının oğlu değil insanlık evladı olmaya – aslında doğal olanı da budur – davet eder.

2.1.2.5. Mutluluk Kategorisi

Abay için önemli kategorilerden biri mutluluktur. Düşünür, adalet kategorisinin net bir tanımını yapmamıştır ancak onun eserlerinden yola çıkarak bu kategoriye

²³³ Kunanbayev, *Nasihatlər (Kara sözler)*, 95.

²³⁴ Jabayhan Abdildin ve Rauşan Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist* (Astana: Foliant, 2015), 142.

²³⁵ Celaleddin Devvani, *Ahlâk-ı Celâlî*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 53.

²³⁶ Devvani, 73-74.

tanımlamaya çalışabiliriz. Abay, bir kişinin mutluluk için çabalaması gerektiğine inanıyordu. Düşünre göre mutluluğa ulaşma arzusu, insanların yaşamlarını belirleyen en önemli faktördür. Hayatın ve mutluluğun anlamını, bilgide, işte, iyi amellerde görür.²³⁷ Sadece bu işler insana gerçek mutluluğu sağlarlar. Düşünre göre, gerçek mutluluk insanlara hizmet etmektir. İnsanlardan kopmuş, kendi içine kapanmış insan hiçbir şeye yakışmaz.²³⁸ Abay'a göre bencil kişilik ancak hayvanla karşılaştırılır. "Kendin için çalışırsan, kendi için otlayan hayvanlardan biri olursun. İnsanlık için çalışırsan, Allah'ın sevdiği kullardan biri olursun."²³⁹

Dolayısıyla Abay düşünce sisteminde mutluluğun mahiyeti, bilgi ve iyi işler yapmak suretiyle topluma fayda sağlama arzusu olup, bunun ardından kişide meydana gelen bir haldir.

2.1.3. Abay Felsefesinde Kâmil İnsan kavramı

Abay, büyük bir ahlakçı olarak gerçek bir kişiliğin oluşumuyla ilgilenmiştir. Onun felsefesinde bu sorun, gelişmiş ve eğitilmiş bir Kazak oluşumu, Kazak halkında gelişmiş bir kişilik oluşumu sorunu ile bağlantılıdır. Kazak felsefecisinin geleneksel Kazak tanımında Kâmil insanın kimlik oluşumu eleştirel biçimde yapılmaktadır.

Abay, bu meseleyi analiz ettikten sonra çözüm arayarak, kendisine kadarki felsefi görüşleri yakından tanımaya çalışır. Abay felsefesinin besin kaynağı Kazak halkının manevi kültürüdür. J. Abdildin'e göre, felsefeci Kazak manevi kültürünü çok iyi tanımıştır. O, on beş yaşından itibaren Kazak kültürü, folkloru, destanı, adetleri ile halk kültürüne hizmet eden ünlü kadıların sözlerini ezbere biliyordu.

Kazak filozofunu kâmil insan, yani bireyin kimliğinin oluşumu ilgilendiriyordu. Bu konuda Abay, eski kültüre bağlı kalarak, kendi görüşünü, düşüncesini ileri sürerek kavrayışını ortaya atmıştır. Bununla birlikte Kazak düşünürünün ortaya atmış olduğu kavrayış yalnızca bir fikir, düşünce olmayıp kendi içinde bağlantılı bir bütün olarak doğmuştur.²⁴⁰

²³⁷ Abdildin ve Abdildina, 156.

²³⁸ Gabdullin, *Eticheskiye vozzreniya Abaya*, 83.

²³⁹ Kunanbayev, *Nasihatter (Kara sözler)*, 94.

²⁴⁰ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 160.

2.1.3.1. Kâmil İnsan Oluşturmanın Başlangıcı Olarak Bilgi Kategorisi

Kâmil insan kimliğinin oluşumunu geniş çaplı tanımlamaya çalışan Abay, onurlu ve gerçek bir insanın varlığının oluşumunun evrensel koşulunun, eğitim ve aydınlanma yoluyla sağlanabileceği sonucuna varır. Düşünürü göre bilgi, bilim ve öğretim, ahlaki bir kişinin oluşumunun ana şartlarıdır. Ancak onlara dayanarak, bir kişi onurlu bir şekilde yaşam şartlarına dayanabilir ve doğru kararlar alabilir. Filozofa göre bilgi, hem halkın gelişimini hem de bireyin kişisel gelişimini sağlar.

Doğu kültüründe bilgi hakkında onun elzemliği, eğitimin cehaleti yok ettiği, bilgi ve eğitimsizlik hakkında birçok düşünce bulunmaktadır. Ama Kazak filozofunun kategori anlayışında, bilgi fikri tüm etik felsefesinin temel başlangıcıdır ve önemli bir yere sahiptir.

Abay'a göre, bilgi tüm insanlık manevi kültürünün başlangıç noktasıdır. Bununla birlikte bilgi, bir insanın doğumu ile ortaya çıkmaz; bir insanın bilgi edinebilen bir ruhu vardır. Başka bir deyişle, sadece aktif faaliyet sürecinde, bir kişi bilgi kazanır ve manevi kültüre katılır, akıllı ve erdemli hale gelir. Filozofun görüşüne göre insanın zekası ve becerileri bilgi, öğrenme ve işle alakalıdır Deha sahibi, akıllı, yetenekli insanlar, kendi yeteneklerini emekleriyle geliştirmekte olan, eğitim arayan, her şeyden önce eğitilmiş ve çalışkan insanlardır.

Kazak düşünürü Kara Sözler'de şöyle der: “İşte ruhun asıl arzusu, her şeyi görme ihtiyacı, her şeyi bilmek, her şeyi öğrenmektir. Bu arzu kaybolursa, her şeyi tam olarak bilmek ya da en azından bir kısmını öğrenmek istemiyorsanız, o zaman artık bir insan değilsiniz demektir. Eğer bilgi edinme arzusu yok olursa, o zaman ruhumuz artık bir insanın ruhu değil, bir hayvanın ruhudur”²⁴¹; Bir başka yerde de şöyle der: “Oğlunun adam olmasını istiyorsan, onu eğit ve bu şekilde ona ve halkına hizmet etmiş olursun.”²⁴²

Abay için bilgi, kendi çıkarını elde etmek için bir araç değildir, ulaşılması gereken amaçtır, insan gelişiminin temelidir. Filozofa göre bilgi, insanın ruhunu aydınlatır, manevi doğasını zenginleştirir; çok bilen, sıradan bir adamın dar dünyasını aşar, farklı, zengin bir yaşam tarzı kazanır.

²⁴¹ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 34.

²⁴² Kunanbayev, 64.

Abay anlayışında, bilgi cehaletin zıttı basit bir kavram değildir. Bilgi, eğitim halkın gelişimi, insanın gelişimi ve ayrı bir kişiliğin oluşumu için gerçek bir temel unsurdur. Filozofa göre, ancak gerçek eğitim ve bilgiye sahip olmak suretiyle, insanoğlu gelişir, kemale erer ve gerçeğe kavuşur.

Abay'a göre, Avrupalılar derin bilgiye sahip olmaları, bilimi desteklemeleri ve takdir etmeleri sayesinde, kültürel olarak gelişmişlerdir. Bilgi sahibi olması neticesinde Avrupa ekonomisi, üretimi, kültürü vb. gelişmiştir.²⁴³

Kazak düşünürü eserlerinde halka hitap eder, eğer Kazaklar günümüz gelişmiş ulusların derecesine ve çağdaş kültür derecesine ulaşmak isterlerse her şeyden önce modern bilgi, kültür ve bilime kavuşması lazımdır, demektedir. Filozofa göre bir tek bilgi, bilim, herhangi bir insanın, herhangi bir milletin modern uygarlık seviyesine ulaşmasını, gelişmiş halklarla eşit şartlarda olmasını sağlayacaktır. Kazak düşünürünün eserlerinde, insan kişiliğinin gelişmesini sağlayacak çok sayıda çağrı, açıklama ve bilgi bulabiliriz.

Abay için bilginin evrensel bir öneme sahip olduğu, bilginin sadece üretimin, insan gelişiminin, toplumun, bilimin, kültürün gelişiminin kaynağı değil, aynı zamanda insanın ahlak gibi en önemli özelliği olduğu da vurgulanmalıdır.

Kazak filozofunun kalbi ahlak ve ahlaki davranışın ilk örneğidir. Bilgi ve bilim de insanın üç asıl değerini değerlendirerek, birinciliği kalbe vermektedir. İnsanın kalbi varsa, kalbinde ahlak varsa ancak o sırada enerji ve zeka iyiliğe çalışır. Eğer kalp, ahlak ve etik davranışlar yoksa, o zaman güç, enerji ve zeka doğru yoldan kayabilir ve kötü sonuçlara getiren büyük hatalar yapabilir.

Abay felsefesinde geçtiği gibi, insan ahlakının en önemli temeli bilgidir. Kazak düşünürünün felsefi ana fikrini yakından incelediğimizde tüm eserlerinde toplumun kötü düşüncelerini, Kazakların davranışındaki birçok kusur ve noksanları, temel hükümleri ve klişeleri genel olarak geleneksel Kazak bilincinin geri kaldığını eleştirmektedir.

Kazak filozofu, eserlerinde, Kazakların bazı eski geleneksel dünya görüşlerinin, gelişmeyi engelleyici ve sınırlı anlayışı sebebiyle bilinçlerinin gelişmediğini ileri

²⁴³ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 126.

sürmektedir. Dönemin modern Kazak toplumunu analiz ederken, yersiz değerleri hedef alarak, aynı zamanda modern yaşamın ilkelerine aykırı sayısız anlayış ve düşünceleri ortaya çıkarır ve açıklık getirir. Kazak bilincinde, medeni kültürel değerlerle bağdaşmayan geriye dönük fikir ve kavramları eleştirir ve onları cehalet olarak açıklar.²⁴⁴

Abay'a göre, eğitimsiz bir Kazak cehaletinden dolayı, iyi ve kötüyü, zulüm ve mazlumu ayırt edemez; insan gelişimi için gerçekten önemli olan değerleri boş ve değersizden ayırt etmekte güçsüzdür. Bu konuda filozof, Kazakların gerçek, kültürel, medeni insanlar olmasını engelleyen eski adetleri ve fikirleri, atasözü ve deyimlerini eleştirir ve açıklık getirir. Kazak aydını, Kazakların yaşamında ve davranışında bulunan pek çok eksiklikleri ortaya koyar. Ona göre, bu köhnemiş gerici anlayışlar sadece bilgi, eğitim ve aydınlanma yoluyla giderilebilir. Kazak düşünürüne göre, bilgi, eğitim, aydınlanma hem toplumun hem de bireyin gelişimini sağlayan temel kaynaktır.²⁴⁵

Abay, Kazak halkının diğer gelişmiş ülkelerle eşit olabilmesi için, her şeyden önce bilgi sahibi olması gerektiğine inanmaktadır. Bu şekilde, her bir fert, her Kazak, yalnızca derin bir eğitim almak suretiyle, gerçek kimliğine kavuşur, kâmil insan derecesine çıkabilir. Bu yüzden de filozof, dil öğrenmeye önem vermektedir. Kazak filozofuna göre, her gelişmiş kişi, kendi dilini ve kültürünü, yani kendi halkının tüm manevi değerlerini bilmelidir. Bu Abay için, ayrıca kanıtlanması gerekmeyen kesin çizgidir. Bununla birlikte düşünür, halkı Rus dilini öğrenmeye davet eder. Ona göre Rus dilini bilmek bilgili olmada çok önemlidir. Abay'ın inancına göre, gelişmiş Avrupa halkları derecesine yükselebilmek için eğitime, bilime kendini adanmalıdır. İstenen bilgiye hâkim olmak için, yalnızca Kazak, Arapça, Fars dillerini bilmek yeterli değildir, aynı zamanda modern Avrupa kültürüne yol açan Rus dilini de bilmek gerekir. O dönemlerde Kazak filozofu toplumu için pek de mümkün olmayan Fransız, Alman ve İngiliz dillerini öğrenme çağırısında bulunmamış, onun yerine kendilerine daha yakın olan Rus dilini öğrenme vasıtasıyla Rus kültürünü öğrenmekle kalmayıp Avrupa kültürünü de öğrenme imkanını ileri sürmüştür.²⁴⁶

²⁴⁴ Arman Maşanov, *Al-Farabi jâne Abay* (Almatı: Qazaqstan, 1994), 85.

²⁴⁵ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 126.

²⁴⁶ Abdildin ve Abdildina, 126.

Bu yüzden de Abay'ın Rus dilini öğrenme çağrısına daha geniş çapta bakmak lazımdır. Düşünür halkına görmek istediği gelişmiş halkların dillerini öğrenmek için Rus dilini bilme çağrısında bulunmaktadır. Filozofa göre, gelişmiş ulusların dillerini öğrenme, Kazaklara modern kültürün en iyi örneklerini öğrenme fırsatı verecektir.

Bu yüzden de Abay için Kazak dili ve diğer dilleri bilmek kesinlikle gereklidir, fakat her şeyden önce modern bilim, kültür ve teknolojinin yaratıldığı dili bilmek elzemdir. Bundan dolayı Kazak düşünürünün felsefesinin ve etik kavramının ilk prensibi bilgidir.²⁴⁷ Bu bilginin kimin tarafından üretildiği önemli değildir.

Abay öğrenmenin en yüksek mevkiinin bilgi olduğunu vurgulamıştır. Bilim üretmek ve bilimsel bilgiye sahip olmak için, her şeyden önce bilim ve bilgiyi bir araç olarak değil bir amaç olarak anlamak gerekir. Eğer bilimi ve bilgiyi, dünyayı tanıma fırsatı olarak seviyorsanız, dünyayı tanıma ve bilişsel yeteneklerinizi geliştirme sürecine tamamen ve candan teslim olursanız işte bu takdirde bilimin öğrenileceğinden filozof emindir. Neticesinde bilim, insanı kesinlikle ödüllendirecek, insan da onun gizemine derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde anlama fırsatına sahip olacaktır. Bilim sadece zorlukları aşmayı seven, varlıkları ve kâinatın özünü bilme arzusunda olanlara ödünç verilir. Eğer bilime, herhangi bir hedefe ulaşmak için sadece bir araç olarak bakarsanız, gerekli ve önemli olmalarına rağmen, bilimin sizinle olan ilişkisi ve bilime karşı tutumunuz dışsal ve yüzeysel olacaktır.²⁴⁸

Abay'a göre, insan, bilim yaptığı zaman her şeyden önce aslına ulaşmaya çalışmalıdır. Eğer o içten bütün varlığıyla bilimin özünü tanımaya çalışırsa, muhakkak başarır. İnsan ve çevresi ile varlıkların gizemini çözümleme imkânı tanır.²⁴⁹

Bununla birlikte Kazak filozofu, bilime girmenin, insanın çevresini hayran bırakmak ya da kendini başkalarından üstün tutmak, kibirlenmek için olmadığını söylemektedir. Eğer bir insanın böyle bir hırsı varsa o zaman bu kişi bilimin asıl gayesinin dışına çıkar ve bilim yalnızca onun hırsına dönüşür. Filozofa göre, bilim ve bilgiyi başkalarını hayran bırakma maksadıyla kullanmak, o bilime olan bir saygısızlıktır.²⁵⁰

²⁴⁷ Abdildin ve Abdildina, 127.

²⁴⁸ Gabdullin, *Eticheskiye vozzreniya Abaya*, 80.

²⁴⁹ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 128.

²⁵⁰ Abdildin ve Abdildina, 129.

Abay'a göre bilimi öğrenmek ve geliştirmek, gerçeğe ulaşmakla kalmayıp onun aslına ulaşmak için araştırma yöntem ve yollarını da bilmelidir. Bunun için daima bilim geliştirmeli, fikir alışverişinde bulunmalı, istişare etmeli, gerçekler tartışılmalı ve ancak bu şekilde bilimin aslına ulaşmak mümkündür. Abay'a göre, bilim başka şekilde gelişmez, yalnızca daha önce insanoğlunun elde ettiği bilimi korumakla yetinilebilir. Kazak düşünürü, çalışmalarında mevcut bilgiye eleştirel bir tutum ihtiyacını değil, aynı zamanda gerçeği içeren bilginin unsurlarını koruma yeteneğini de yansıtıyordu. Abay, diyalektiklerde gelenek ve yeni bilgi ilişkisini de ele alır.

Abay, her zaman yeni şeyler ve bilimi yaratmak yeterli değil aynı zamanda onları korumasını da bilmelidir, demiştir.²⁵¹ Bunun için filozof, bilim adamı çetin ve kararlı tabiata sahip olmalıdır.²⁵² Bilimin gelişmesi sırasında bazen öyle şeyler olabilmektedir ki bilim dışındaki etkenler olumsuz etkileyebilir, örnekle din adamları, yöneticiler, bilimsel yeniliklere değil genel olarak yeni düşüncelere karşı olan eski düşünce sahipleri gibi. Onlar her zaman yenilikleri ve ilmi buluşları, insanlığa zararlı görür, dini esaslara ters bulur, değerlerine aykırı gelir ve devletin temeline zarar getirir gibi bahaneler bulurlar. Bu şekilde eski görüşlü topluluklar, bilime ve bilim adamlarına ağır baskılarda bulunabilirler.²⁵³

Kazak filozofu ayrıca nesirlerinde gerçeğin anlaşılması ve yeni bir bilimsel bilginin edinilmesini engelleyen kötü alışkanlıklar üzerinde de durur. Abay'a göre bu kötü alışkanlıklar (Örn. yalan söylemek), her şeyden önce, bilime karşı durmak, konuya yüzeysel tutumla yaklaşmak, sonuçlara eleştirel gözle bakmamak, diğer bilim adamlarının fikirlerine değer vermemek, tanınmış kimselerin etkisinde kalmak şeklinde tanımlar.²⁵⁴

Kazak filozofu için, bilime yüzeysel olarak bakmak ilmi araştırmanın esas düşmanıdır. Bu yüzden de Abay'a göre gerçeğe gerçek olarak bakan herkes asıl bilim adamıdır, kötü alışkanlıklardan uzak durmalıdır. Bilgiyi, bilimi seven herkes, en baştan, gerçek bilimsel gerçeğin ciddi bir tutum, azim, özveri gerektirdiğini bilmelidir. Gerçeği kavramak isteyen herkes, bilimsel yaratıcılıkta kolay bir yol olmadığını bilmelidir,

²⁵¹ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 84.

²⁵² Kunanbayev, 82.

²⁵³ Esim, *Hakim Abay*, 326.

²⁵⁴ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 29.

yalnızca zorluklardan korkmayan, gerçeği seven, enerjiyi nasıl harekete geçireceğini bilen, bilimde ve araştırmasında gerçeğin keşfi ile ödüllendirilebilecektir.²⁵⁵

Abay ayrıca bilime, bilimsel bilgiye olan tutumunu gerçek inanç alanında da sürdürür. Ona göre, yarım bilgili, yüzeysel bilgiye sahip kimseler inanca da zarar getirir. Düşünür, İslam dininin ana kaynaklarını incelemeyen, Arap dilini bilmeden, inancın temel içeriğini vaaz eden cahil mollaları, Müslüman dinin zayıf eğitilmiş temsilcilerini şiddetle eleştirir. Filozofa göre bu tür din temsilcileri dinin temellerini bilmeden, anlamadan yüzeysel olarak algılamaya çalışmaktadırlar.²⁵⁶

Abay çalışmalarında, ayrıca iktidar için çabalayan insanların bilime olan yüzeysel tavırlarını eleştirir. Düşünürü göre, bu tür insanlar bu konuya her zaman sorumsuzca yaklaşmaktadır. Onlar her ne kadar halka hizmet ediyor ve idari güce sahip olsalar da bilim alanında pek bilgi sahibi değillerdir. Halkı yönetebilmek için onların talep arzularını bilmeli ve sevmelidir. Filozofa göre halkı sevmek, onlar için yararlı şeyler yapmak, gelişimine, refahına katkıda bulunmak anlamına gelir. Fakat pek çok kimse, halkın refahını sağlama konusunda hiçbir fikri olmadan onu yönetmeye çalışmaktadırlar.

Abay, “Yirmi beşinci” nasihatinde çocuk eğitimi gereksinimi üzerinde durur. Düşünür, bu mesele hakkında, çocuk eğitiminde maksadı net olmalıdır, demektedir.²⁵⁷ Bizler çocuklara eğitim verirken, her şeyden önce onların geçimlerini sağlayabilmeleri, iyi hayat sürmeleri ve varlıklı olmalarını amaçlarız. Şu bir gerçek ki, aç olan, maddi sıkıntı yaşayan, fakir olan kimseden bilim aramasını bekleyemezsiniz.²⁵⁸

Bundan sonra Abay, herkesin kendisi için eğitim almaya çaba göstermesi gerektiğini ele alır. Eğer insan eğitimliyse hayatı kolaylaşır. Yalnız sanat, bilim ve bilgi çevreni hayran bırakmak için değil eğitimli, bilgili ve akıllı olmak için öğrenmelidir, der.²⁵⁹

Abay felsefesinde eğitimli, bilgili ve akıllı olmak demek, insanın ve toplumun yetişmiş olması demektir. Filozof bilgiyi en iyi, en yüksek fikir olarak algılar.

²⁵⁵ Esim, *Hakim Abay*, 327.

²⁵⁶ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 98.

²⁵⁷ Kunanbayev, 66.

²⁵⁸ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 133.

²⁵⁹ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 82.

Böyle önemli, hayati bir fikrin yok yerden ortaya çıkmadığı anlaşılmalıdır, çünkü fikir, doğası gereği hayatta var olan çelişkiler ile sorunların çözümü maksadıyla doğar. Eğer bu yaklaşımla ele alacak olursak, Abay'ın eğitim, bilim ve bilgiye yönelme fikri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak toplumunda oluşan sorunları çözmek için ortaya çıkmıştır, diyebiliriz. Kazaklar, Rusların etkin olarak karışımından sonra eski geleneksel yaşam tarzlarıyla hayatlarını sürdüremezdi, değişimleri ve yeni şeyler yaratmaları gerekirdi ki, bu da eğitim, bilim ve bilgi yoluyla mümkündü.

Abay, eğer Kazaklar varlıklarını sürdürmek ve gelişmiş halklar gibi yaşamak istiyorlarsa kökten değişimleri gerektiğini düşünmüştür. Bu yüzden de eğitim ve bilimi öğrenme yolunu seçerek yeni dünya görüşüne sahip olmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Bundan dolayı Kazak filozofu yeni insan konseptini ileri sürer. Bu konsept çalışkan, hareketli, gelişmeye açık ve yalnızca kendi gücüne, bilgisine güvenen bireydir.

2.1.3.2. Kâmil İnsanın Oluşumunda Emeğin Rolü

Abay yalnızca eğitimin önemi üzerinde durmakla kalmamış, aynı zamanda değerler sistemi, ahlaki fikirler sistemi hakkında da fikir yürütmüş ve bunlar bir araya getirildiğinde insanın gelişmesinin, bütünsel bir kişiliğin oluşmasının sağlanacağını anlatmıştır. Bu sistemde, bilgiyle birlikte, düşünürün felsefi kavramının bir sonraki kategorisi olan “eñbek”²⁶⁰ yani “emek” önemli yer alır.

Tabii ki, Kazak kültüründe bir emek fikri vardı, ama daha önce de belirttiğimiz gibi, geleneksel düşüncede emek, büyük bir gereklilik, zor bir kader olarak anlaşıldı. Geleneksel Kazak kültüründe emek, bir zorunluluk, olumsuz bir etken olarak tanımlanır. Abay, kendi etik kavramında emek meselesini yeniden ortaya koyar ve çözüm bulmaya çalışır. Kazak düşünürünün felsefesinde bilgi ile birlikte çalışma/emek kategorisi temel önem taşımaktadır.²⁶¹

Abay, her şeyden önce çalışma ile bilginin, bireyin kimliğinin oluşmasında toplumun temel yaşam kaynağı olduğunu ileri sürer. Filozofun fikrine göre eğitim ve kültür, çalışmayla elde edilir. Bilgiyi elde etmek için eğitim almalı, bilgi sahibi olmak için yılmadan çalışmalıdır. İnsan her zaman çalışmalıdır. Kazak düşünürünün anlayışını

²⁶⁰ Eñbek – 1. emek, iş, çalışma 2. toplum veya vatan için yapılan hizmet, üstün yararlık 3. eser, yapıt, bilimsel eser. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 159.

²⁶¹ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 135.

göre çalışmak, yalnızca fiziksel bir davranış değil aynı zamanda eğitim almak ve ahlaki kültürel gelişmek demektir.

Abay yazılarında insanın emek neticesinde olgunlaşacağını ve çalışmalarını neticesinde zihnen gelişeceğini sıkça anlatmaktadır. Emek ve eğitim, insanoğlunun gelişmesinde önemli faktörlerdir. O, “otuz yedinci nasihatinde” şöyle der:

“Bakben askan patşadan,

Mimen askan kara artık;

Sakalın satkan kariden,

Enbegin satkan jas artık.”

“Talihli olan padişahdan

Aklıyla başarı elde eden kimse iyidir

Sakalını satan ihtiyardan,

Emekle kazanan genç iyidir.”²⁶²

Filozofa göre, “kendi aklıyla başarı elde eden sıradan kimse, padişahdan iyidir. Emekleriyle yaşamına kazanan genç adam sakalını satarak geçinen ihtiyardan iyidir.”²⁶³

Kazak düşünürü insanın ancak çalışarak haysiyet ve kıymet kazanabileceğine inanır. O, emek karşılığında bir kimse insanlık değerine kavuşur, çalışkan olmasının neticesinde bir kimse gelişip olgunlaşabilir, kanaatindedir. Nerede emek ve gerçek alın teri varsa orada gelişme ve refah vardır. O, nesirlerinde şöyle diyor. “Eğer rahat hayat yaşamak istiyorsan, uyanık ol, kendi gücüne güven, çalış; toprak emeğinin karşılığını verir ve seni aşağılamaz.”²⁶⁴

Abay, varlıklı kimselerin her zaman gurur duyduğu tembellik, eğlence severlik, vb. şeylerin bir kişiyi yozlaştırdığına inanıyor: “Tamağı toktık, jumusu joktık azdırar adam balasın” (karnı tok, başıboş gezme insanı yoldan çıkarır). Emek vermek, çalışmak ancak insana hayır verir. İnsanoğlunun refaha ulaşma kaynağı ve ahlaki değerleri, çalışmaktır. Bu yüzden de filozof, boşu boşuna gezenlerden ve dilencilerden nefret

²⁶² Kunanbayev, *Nasihatter (Kara sözler)*, 96.

²⁶³ Kunanbayev, 96.

²⁶⁴ Kunanbayev, 26.

etmektedir. Dilenci ifadesiyle o, geçimini başkaları üstünden sağlayanları kast etmektedir; dilenciler çalışıp geçim sağlamak yerine zenginlere yalakalık yaparak geçinen ya da zorluk göstererek elden alanlardır.

Boşu boşuna gezinen ve elden geçinen kimseler Abay'ı her zaman korkutmaktadır. Ona göre bu tür insanlar, çalışmadığı, alçak düştüğü ve topluma zarar getirdiği için aşağılıktır ve saygıya değmezler. Düşünre göre, çalışmayan kimse her çeşit iğrenç sözler söylemeye alışık, yalaka kimselerdir. Bu yüzden de çalışmak sadece refah hayat sağlamakla kalmaz insanın ahlaki yapısını oluşturur.

Abay'a göre tembel olan kimse cahil ve ahlaksız olacaktır.²⁶⁵ Filozof, kandaşlarını çalışmaya davet eder, ona göre her tür emek hayırlıdır ve insana yarar sağlar. Düşünür bu düşüncesine Kazakları diğer halklarla karşılaştırarak açıklık getirir. Abay, nesirlerinde Kazakların çalışkan oldukları için komşu halklar olan Özbekler, Tatarlar ve Ruslarla alay ettiklerini anlatmaktadır.

Düşünür şöyle diyor, “Gençliğimde Kazakların başka halklarla alay ederek güldüklerine bakarak bizim en iyi olduğumuzu düşünürdüm. Şimdi görüyorum ki Sartların yetiştiremediği bitki veya onların tüccarlarının ayağı basmadığı toprak yoktur. Barış içinde kendi başlarına rahat hayat sürmekte, düşmanlık yapmazlar. Rus tüccarları gelmeden önce onlar Kazakların giyeceklerini hatta ölülerinin bezini bile getiriyorlardı; oğlu ile babası kendi aralarında paylaşmadığı, kurutlarını, hayvanlarını satın alıyorlardı. Günümüzde Ruslar gelince yine Sartlar herkesten önce yeniliğe açık davrandılar. Bilgili ağa, imam, her çeşit usta, varlık bereket her şey var Sartlarda. Nogaylara bakıyorum, onlar da iyi asker, dayanıklı, ölüme karşı duran, okulları koruyucu, dini eğitim alıyorlar, çalışkan ve varlık içinde, eğlenmesini de bilirler.”²⁶⁶

Abay şöyle devam eder: “Bizim alay ettiğimiz Tacik-Sartlar çalışmasını bilirler, Özbekler de hayat şartlarına göre değişebilirler, çalışkanlar ve ticaretle uğraşırlar, Ruslar da öyle, Kazaklar her şeyi onlardan satın alırlar, o zaman biz nasıl onlardan üstün görürüz kendimizi, kimlere biz gülmekteyiz?”²⁶⁷

²⁶⁵ Kunanbayev, 20.

²⁶⁶ Kunanbayev, 18.

²⁶⁷ Kunanbayev, 18.

Abay’a göre, komşular belli bir meslek sahibi, ticaretle uğraşan, üretken ve çalışkan iken Kazakların övünecek hiçbir şeyi yoktur. Bir kimseye gülmeden önce kendine bakmalısın, en azından onlar kadar çalışkan ve kendi işinin uzmanı olmalısın.

Abay nasihatlerinde Kazakları çok yerer, tabi ki o, kendi ulusunu sevdiği için eleştiride bulunur, onların eksiklikleri, aptallıklar ve beceriksizliklerini görmek zoruna gider. Hatta onlar her ne kadar hayvancılıktan anladıklarını iddia etseler de onu bile bilmediklerini söylemeye kadar varmıştır.

Abay’a göre, emek iki anlam taşır. Bir taraftan çalışma bir kimsenin kimliğini oluşturur, çalışma neticesinde bilgi elde edilir, akıl gelişmesini sağlar, ilim ve bilim sahibi olur. Emek ve çalışmasız bilgiyi elde etmek mümkün değildir. Bu durumda filozofa göre çalışma asıl gaye değil yalnızca gayeye götüren araçtır: “Akıl ve bilgi bunlar emek karşılığında gelir. Emek algılama sezgisini geliştirir.”²⁶⁸

Bir taraftan da emek yaşamının bir kaynağıdır. Abay çalışkan olmaya davet eder ve tembellik ile yatıp içenlerden nefret eder. Kazak filozofu için tembellik, başıboş gezme, alçaklık en aşağılayıcı durumdur ve o durmadan eleştiride bulunmaktadır. “İnsanoğlu... çalışmaktan kaçarak tembelliğe kavuşur ve bütün iyilikten ayrılır.”²⁶⁹

Bundan dolayı Abay şöyle demektedir: Gerçek emek, çalışma kişinin beceri ve sanatının geliştirilmesini, ahlaki değerini arttırır, çünkü işin, ahlakın ve insan özgürlüğünün en önemli koşulu olduğunu vurgulamaktadır.²⁷⁰ Kazak filozofuna göre, kendi işini bilen, uzman olan bir kimse kendi ailesinin geçimini sağlayabilir, işini geliştirebilir ve dolayısıyla kesinlikle çevresinde saygı gören kişidir. İnsanlara saygı, onun boş sözlerine değil onun emeği ve yaptığı işinin sonucuna göre duyulur.

2.1.3.3. Kâmil İnsanın Oluşumunda “Talap” (Amaçlılık) Kategorisinin Rolü

“Talap”²⁷¹ (talep), özveridir, bu kavramın eş anlamı olarak, felsefe kaynaklarında “qayrat”²⁷² (gayret), “maksat” (maksat), “jiger”²⁷³ (istek) bulunmaktadır.

²⁶⁸ Kunanbayev, 136.

²⁶⁹ Kunanbayev, 30.

²⁷⁰ Kunanbayev, 40.

²⁷¹ Talap – 1. istek, heves, talep 2. maksat, dilek, amaç 3. görev, sorumluluk. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, *Kazakça-Türkçe sözdik*, 602.

²⁷² Qayrat – güç, kuvvet, cesaret, mecal. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, 325.

²⁷³ Jiger – gayret, cesaret, güç. Bkz. Koç, Bayniyazov, ve Başkapan, 229.

Düşünür “Kırk dördüncü nasihatinde” şöyle der: “En kötü insan gayretsiz insandır.”²⁷⁴ “Gayret herkeste vardır, yalnız onu teşvik etmeli, geliştirmeli ki o büyük güce dönüşsün.”²⁷⁵

Filozof şöyle hitap eder: “Talaptın minip tulparın!”, yani her işte kendi imkanlarını kullanarak gayret etmelidir. Düşünüre göre özveri, gerçek insan kimliğinin oluşmasında önemli bir güçtür. Bununla birlikte Kazak filozofuna göre talep kategorisi kendisine kadar var olan tüm fikirlerden insanın önemli ilham kaynağı olarak ayrılmaktadır.

Abay’a kadar Kazaklarda ve diğer pek çok halklarda şanslık/talih, mutluluk gibi kavramlar vardı. Herkes her zaman birbirlerine şans, mutluluk dilerler. Fakat dikkatlice bakacak olunursa insanlar şans ve mutluluğu dıştan gelen, kolayca kazanılan ya da gökyüzünden verilen bir şey olarak algılamaktalar. Mesela, durduk yerden, her isteğini yerine getiren, altın balığı yakalamak ya da sihirli ata “kıdır baba” karşına çıka gelmek gibi. Tanrı seni mutlu eder, yani hak etmediğin mutluluğa kavuşmak, şansını yakalamak gibi.²⁷⁶

Abay, Kazak toplumunda oluşan: “Bay bolmak, kedey bolmak, Kudaydan” (zenginlik ve fakirlik Allah’tandır) gibi ervahlara ve talih kuşuna inanma fikrine karşıdır. Düşünür bu tür alışkanlıklara, gösterilere kesinlikle karşıdır. Filozofa göre Kazaklar yeni dünya görüşünü, dünya ilişkilerini oluşturmali. Eski alışkanlıklar, dünya görüşleri artık insanlık dışıdır, çağımız için geçerli olmadığı gibi tersine insanın refah içinde yaşamasına zarar vermektedir.

Abay, mutluluk, şanslılık kavramlarını kendince anlamakta ve yeni dünya görüşüyle açıklık getirmektedir. Filozofa göre, mutlu olabilmek için bir hedef olmalıdır: Bu da büyük çaba harcamayı gerektirmektedir. Hedefe ulaşabilmek için ilk önce insan, kendini zihinsel ve fiziksel olarak tasarlamalı, hedefini belirlemelidir. Yani yalnızca hayal ederek, anını bekleyip boş yatmamalı, kendi enerji, bilgi ve emeğini vermelidir. İşte o anda bu maksat insanı istediği zirvelere çıkaracaktır.

Abay’ın bu düşünceleri gerçekten de yüksek değerlere sahiptir. Filozof, yüksek hedef ve maksadı olmayanları ya da başlamadan mağlup olmaya hazır olanları her

²⁷⁴ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 142.

²⁷⁵ Kunanbayev, 141.

²⁷⁶ Marat Mirzahmetov, *Abaytanu tarihi* (Almatı: Bilim, 1995), 215.

zaman eserlerinde eleştirmiştir. Düşünür şu prensiplere sahip olanları başarısız olarak tanımlar:

Onday bolmak kayda dep,

Aytpa gılım süyseniz,

Sizge gilim kim berer,

*Janbay jatıp sönseniz?*²⁷⁷

Onun gibi olmak nerede, diye

Bilimi severseniz öyle demeyin,

Size bilimi kim verir

Yanmadan eğer sönseniz?

Abay, hiçbir çaba sarf etmeden, asla umutsuzluğa kapılmamayı, mağlup olmayı önceden imzalamamayı söyler. Düşünür'e göre, eğer siz hayatı seviyorsanız, kendi işinizi seviyorsanız hiçbir zaman başaramayacağım diye düşünmeyin. Tersine, eğer siz yüksek hedefler koyabilirsiniz, başarı için çabalıyorsanız, o zaman kendi gücünüzle, gayretlerinizle başaracaksınız. Ve bu da herhangi gökten inen armağan değil sizin çabanızın, harcadığınız enerjinizin ve kazandığınız bilginizin neticesidir. Abay'ın fikrine göre bu, sizin özverinizin neticesidir, ama bu arada hedefin sizin harcadığınız bilgi, emek ve enerjinizin sayesinde elde edildiğini bilmek gerekir. Filozof için hedef, mutluluk bir işlemdir, çalışmalarınız neticenizdir.²⁷⁸

Abay'ın bu düşüncesi aynı zamanda çağdaştır. Bir hedef, bir fikir bir aracın işlevidir. Çok güzel hedef seçilebilir, ama eğer onu gerçekleştirecek kaynak yoksa o zaman fikir yalnızca bir düşünce olarak kalır ya da boş zahmet. Abay eserlerinde şöyle demektedir: “Gerçek talep (özveri) ancak bilgi, emek ve girişim bulunduğu zaman insana hayır verir.”²⁷⁹

2.1.3.4. Kanaat (Qanağat)

Abay, çalışmalarında önemli kategorilerden “insaf, kanaat”, kendini sınırlayabilme, ılımlı olma gibi konulara açıklık getirir.

²⁷⁷ Kunanbayev, *Şığarmaların eki tomdıq tolıq jınağı. Ölender men awdarmalar*, 66.

²⁷⁸ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 142.

²⁷⁹ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 122.

Kazak filozofu için, her Müslümanın her ahlaklı insanın asıl görevlerinden biri kendini sınırlayabilmek, ılımlı olmaktır. İnsan, nefsinin tutabilmeli, arzularına hâkim olmalı, gereğinden fazla dünya malına aldanmamalı vs. Bununla birlikte Abay aşırı kemer sıkmayı da tavsiye etmemiştir. Gerçekte ahlaklı insan günlük yaşam tarzında kendini sınırlamasını bilmelidir, her şeye saldırmamalıdır, her ne kadar bu tür davranışlar insanı için zor olsa da.

Abay'ın çalışmalarında insaf kavramı önemli yer tutar. Kazak filozofuna göre insan her şeyde arzularına hâkim olmalıdır. Mesela insan varlık, meşhurluk ve zevk almada kendini kaybetmeden tevazulu veya ılımlı davranmalıdır. Eğer insan ölçüyü bilmezse o zaman onun bireysel arzuları sınır tanımaz yani amacının kulu olur ve bu şekilde insan yolunu şaşırmış olur. Aslında, insan yaşamının asıl anlamı yalnızca kendisi ve onun manevi kültürüdür. Bilgi ve kültür, kendini geliştiren ve kâmil olan gerçek insanın gayesidir. Eğer araç kendiliğinden gayeye dönüştüğünde her şey yerini değiştirir yani olumlu olmaktan çıkıp olumsuz sonuç verir.²⁸⁰

Bu düşüncüyü göz önüne getirmek için meşhur “İskender” destanı hatırlanabilir. Kazak filozofu tabi ki İskender'in meşhur komutan olduğunu biliyor, ama Abay buna rağmen onun kimliğine, onun başarılarına aldırılmaz. Kazak düşünürüne göre İskender'in asıl gayesi yabancı ülkeleri fethetmek, dünyayı yönetmektir. Aynı düşünce Cengiz Han'da da bulunmuştur. O durmadan usanmadan komşu ülkeleri ele geçirmeye çalışmıştır. Abay'a göre bu tür aşırı istek, hâkim olma arzusu hiçbir iyiliği getirmez. Böyle sınırsız arzuya sahip olan insan sonunda kendisini kaybeder ve arzusun kölesi olur. Destanda bunla haklı olarak belirtilir; ancak ölüm böylesi sınırsız arzu ve istekleri karşılayabilir.²⁸¹

2.1.3.5. İnsanın Yeni Etik İdealleri

Kazak düşünürünü şu soru meşgul eder: Ahlaki kişilik nasıl sağlanabilir? Abay, emek, bilgi, iyilik, amaçlılık, vicdan, onur vb. ilkeleri ortaya koyarak cevaplamaktadır.

Bu şekilde analiz edilen kavramlar, Abay'ın bakış açısından, temel ahlaki ilkeler, insanlığın yönleri ve insanın ahlakıdır:

Bes narseden kaşık bol,

²⁸⁰ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 153.

²⁸¹ Kunanbayev, *Şiirler*, 432.

*Bes narsege asık bol,
Adam bolam deseniz.
Tileuin ömirin aldında,
Oğan kaygı jeseniz,
Ösek, ötirik, maktanşak,
Erinşek beker mal şaşpak.
Bes duşpanın, bilseniz.
Talap, enbek, teren oy,
Kanağat, rahım, olap koy -
Bes asıl is, könseniz.²⁸²
Şu beşinden uzak dur,
Şu beşini elde etmeye acele et,
Adam olmak istersen
Kendi hayatın kendi elinde
Onu şekillendirmek ihtiyarında
Dedikodu, yalan, kibirlik
Tembellik, boşa harcanmak
Beş düşmanındır bilmelisin
Gayret, emek, derin düşünce,
Kanaat, merhamet onu da düşün
Beş esas gerekli olan bunlardır.*

Abay, ahlakın, insanın özünde olduğuna inanır. Onun için insan ahlaklı kişiye eşittir. Kazak filozofu, eski geleneksel değerlerin, eski yaşam biçiminin, geleneksel

²⁸² Kunanbayev, *Şığarmaların eki tomdıq tolıq jınağı. Ölender men awdarmalar*, 65.

dünya görüşünün, insan anlayışının zemini ve noksanlarını eleştiren yeni bir dünya görüşü, yeni düşünme, yeni etik ilkeler oluşturma gereğini savunur.²⁸³

Kazak düşünürü, aydın, amaçlı, başarıları ya da problemlerinin nedenlerini kendisinde arayan, bir tek kendi gücüne inanan yeni insan idealini ileri sürer. Yeni tip insan bu yaratıcı insandır.²⁸⁴ Abay şöyle der: “Yaratan merhameti ve zulmeti yaratır, fakat onları seçme hakkını tanır. Yaratan zenginliği ve fakirliği yaratmıştır fakat seni zengin ya da fakir eden yaradan değildir.”²⁸⁵

İnsanın doğuşuyla kaderi çizilmiştir, değiştiremez ve bütün hayatı dış etkenlerin gücüyle anlatılmakta şeklinde olan geleneksel Kazak dünya görüşünde bu tür fikrin algılanması güçtür. Filozof, geleneksel anlayışta yer alan hedef nedenlerin varlığını reddeder. Onun yerine, insanın yaşamının sonuç nedenleri, kendi kaderinin yaratıcısı, ahlaki gibi etkili sebepler ortaya koyar.²⁸⁶

Bu yüzden de Abay kendisinden önceki Buhar-jırav, Şortabay, Dulat gibi tanınmış şahısları onların dünya görüşlerinin belli bir temeli olmadığından eleştirir.

Şortanbay, Dulat penen Buhar jırav,

Öleni biri – jamau, biri -kurau

Atten dünyeye-ay, söz tanır kisi bolsa,

*Kemşiligi ar jerde-ak körinip tur-au.*²⁸⁷

Şortanbay, Dulat ile Buhar ozan

Sanatının biri yamalı, biri alıntı

Ne yapayım, söz anlar kimse varsa,

Eksikliği her taraftan anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara Abay’da bir tek cevap vardır: Eskiye, köhnemiş dünya görüşünü değiştirmeli, yeni dünya görüşünü oluşturmali ve yeni ideal insan yaratmalıdır. Yalnızca aydınlanma, bilgi, çalışma, faal olma, kendine amaç koyabilme, akıl, merhamet, vicdan,

²⁸³ Garifolla Esim, *Abay turaly filosofiyalıq traktat* (Almatı: KAZNU, 2004), 41.

²⁸⁴ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 153.

²⁸⁵ Kunanbayev, *Nasihatter (Kara sözler)*, 76.

²⁸⁶ Azat Urazbekov, *Eticheskaya mysl v Kazakhstane: (s rannego srednevekovya do kontsa XIX v.)* (Almatı: Nauka, 1982), 112.

²⁸⁷ Kunanbayev, *Şığarmaların eki tomdıq tolıq jınağı. Ölender men awdarmalar*, 94.

adalet Kazakları kötü alışkanlıklarından kurtarabilir düşüncesini filozof kendi çalışmalarında yılmadan anlatmaktadır.

2.1.3.6. Kâmil İnsan Oluşturma Fikri

Abay felsefi çalışmalarında yeni insan fikrini ileri sürer, kâmil insanın oluşturulması meselesiyle geniş çapta ilgilenir. Kazak filozofunun bütün araştırmaları bu meseleyi çözümüleme maksadında olmuştur. Onun bütün felsefesinin özü ve teorileri, bu fikirlerini gerçekleştirme yolundaki analizleri aslında kâmil insanın oluşturması fikrine odaklıdır.

Abay'ın kâmil bireyin oluşturulması düşüncesinin özü bir tek Kazak toplumunu ve kültürünü ilgilendirmez aynı zamanda tüm insanlık adına önemlidir. Bu fikir, kâmil bireyin oluşturulması meselesiyle bir tek Kazaklar ilgilenmemiştir, bu meseleyle tüm uluslar, bütün kültürel toplumlar ilgilenmiştir. Çünkü bu temel mesele çözüm bulmuş değildir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Kazak filozofunun eski, köhnemiş geleneksel düşünceleri acımasızca eleştirmesi yeni bireyi yaratma fikriyle, kâmil insan yaratma fikriyle ilgilidir. Geleneksel düşünceyi çağdaş eleştiriye tabi tutan Abay, iyi, gerçek, kâmil bir insan oluşturma meselesinin çözüm yollarını, zorluklarını ve tüm kargaşalarını ortaya koymaktadır.

Kazak düşünürü, kâmil ahlaki insan fikrinin ve teorilerinin Kazak toplumunda olmasını bütün kalbiyle istemiştir. Fakat filozof bu meselenin ne kadar zor ve çaba istediğini belirtmiştir. Kazakların geleneksel anlayışını analiz eden Abay, bütün meselelerin başında, her şeyden önce Kazakların eğitimsiz olmaları, bilgisiz olmalarını göstermiştir.

İkinci olarak, Kazakların zihninde, onların gelişmesine, eğitim almasına, yeni fikirleri kabullenişine mâni olan Kazak kültürünün geri kalmış alışkanlıkları, eskimiş görüşleri, alışa gelmiş inançları yatmaktadır.

Üçüncü olarak, Kazaklar, maalesef, diğer halklara göre kendilerinin geri kaldıkları hakkında düşünmüyorlar, anlamıyorlar.²⁸⁸ Bundan dolayı durumlarından endişe etmek, kendi geri kalmışlığını kabul etmek ve çözüm aramak yerine kendi

²⁸⁸ Kunanbayev, *Nasihatler (Kara sözler)*, 18.

hayatlarından memnundurlar. Eğer ellerinde belli başlı hayvanları varsa, belli bir eksikliği yoksa Kazaklar bununla yetinmektedir hatta başarıyı elde ettiklerini düşünür ve başka bir şey istemezler.²⁸⁹ Abay'a göre Kazaklar derin uykudalar, hala uyanmadılar. En büyük problem de onların içinde bulundukları durum ve trajediden haberlerinin olmamasıdır. Onlar Kazak toplumunda bulunan cehalet ve geriliğin çözümü olan bilgi, bilim, yaratıcılığın çok elzem olduğunu kabul etmektedir.

Dördüncü olarak, Abay kendi çalışmalarında Kazak zihniyetinde çeşitli ahlaki yobazlığın bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre, Kazak zihniyetinde, İslam diniyle birlikte gelen, yaradan tüm insanları vücut ve ruhuyla eşit olarak yaratmıştır, bundan dolayı herkes bilim alma, kendini geliştirme, ahlaki değerleri alma gibi haklara sahip olduğu konusunda bilgileri yoktur. Eğer kişi imkanları olmasına rağmen bilim almazsa, kendini geliştirmezse, ahlaki zenginlikleri edinmezse bu durumda yaratıcıyı suçlamanın yeri yoktur, insan suçu kendisinde aramalıdır.²⁹⁰

Üzülerek belirtmek gerekir ki Kazaklar bir tek bilgisiz, eğitimsiz ve ahlaksız değildir; aynı zamanda İslam diniyle gelmiş manevi ahlaki ilkeler olan adalet, onur ve merhamet gibi önemli değerleri de bilmezler. Abay şuna karşı durmaktadır: Kazaklar davranışlarında kusurları fark etmek yerine, genellikle değersiz eylemlerini Tanrı'ya, kötü bir güce atıfta bulunarak haklı çıkarmaya çalışırlar ve öte yandan, diğerlerinden daha kötü olmadıklarını haklı çıkarmaya çalışırlar.²⁹¹

Beşinci olarak Kazaklar kendi beceriksizliklerini, geri kalmışlıklarını tarihe, ecdatlarının bilgi, eğitim ve ilimden geri kaldıklarına, tembellikleri, eğlenmeyi sevdiklerini ve rahat hayat sürdürdüklerini neden olarak ileri sürerler. Filozof kendi çalışmalarında tembelliklerinin tarihe atfedilmesinin hiçbir ilgisi olmadığını bildirmiştir. Kazak düşünürüne göre hayat devam etmektedir, bir yerde durmaz, adetler, gelenekler ve hayat şartları değişmekte bu yüzden de babaların yaşadığı eski geleneklere göre yaşamak mümkün değildir.²⁹² Kazaklar gerçek tarihin dışında kalmamaları için değerlerini yeniden ele almalı, çağdaş yaşam tarzını uygun yeni maksatlar belirlemelidir.

²⁸⁹ Kunanbayev, 20.

²⁹⁰ Kunanbayev, 40.

²⁹¹ Kunanbayev, 76.

²⁹² Kunanbayev, 56.

Tüm halklar, aynı zamanda Kazaklar da bilim sahibi olmalı, aydınlanma yollarını araştırmalı, bilimi geliştirmeli, emek vermenin değerini bilmelidir. Kazaklar bunları kabul ettiği takdirde dünyanın önde gelen halkları arasında bulunur, uygarlığa ayak uydurur, zamanın akışına erişebilirlerdir. Abay'ı en çok, Kazakların hala hayatın değiştiğini, babaların geleneksel yaşam tarzının geri kaldığını anlamaması üzmedir. Kazakların ecdatları gibi yaşamaları ve hayatlarını sürdürebileceğini düşünmeleri akılsızlıktır. Böyle bir anlayış, Abay'ın dünya görüşü, geleneksel düşünce ve davranış biçiminin tutarsızlığını gösteren, kınanmış, tutarlı eleştirilerine maruz kalmıştır.

Sosyal problemlerin etik ile yakın ilişkisi düşünürlerin görüşlerinin karakteristik bir özelliğidir. Abay, yeni değerler kazandıran ve insanlık ruhuna değerler kazandıran bir çiftçi, tarımcı, herhangi bir işçinin emeğini övgüyle anlatmaktadır. O, sıradan emeği zenginlikten, yüksek mevkilerden, her şeyden üstün tutar ve eğer yılmadan çalışırsan ve tasarruflu harcarsan zengin olabilirsin, tembellik ve vurdumduymazlık fakirlik ve yoksulluğa götürür. Abay'a göre sosyal eşitsizlik insanların kendilerine bağlıdır ve onların tembel olmaları ya da çalışkan olmalarıyla ilgilidir. Ona göre bir tek çalışma insanları özgür, zengin ve mutlu edebilir. Kendi emekleriyle elde edilen toplumda her zaman barış, iyilik, adalet ve bilgi bulunur.²⁹³

Bize göre, etik alanında uzman ve ünlü filozof G. Akmambetov, “Abay'ın Ahlaki Öğretisi” adlı makalesinde kesinlikle haklıdır. Abay'ı endişelendiren sorular: “Davranışların sonucu ne olacak?”, “Ahlaki iyi davranış neye dayanır?”, “Niçin bilgi her zaman iyilik sağlamaz?” gibi sorular günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Araştırmacı haklı olarak şöyle der: “Abay, manevi dünyasına giren kimseyi etkisiz bırakmaz, ruhunda mutlaka iz bırakır. Sürprizlere dolu, hızla akan bir hayat akışında, her birimizin manevi gelişmesini sağlayan Abay'ın “Adam ol!” çağırısı takip etmek ne güzel.”²⁹⁴

Abay şiirlerinde, Abdurrahman imajını ahlaki idealin gerçek bir somutlaşmış hali, halkın en iyilerinin varisi ve yeni bir neslin temsilcisi olarak yaratır. Abay, kendisini “eski” neslin sonu olarak görmektedir:

Jaña jıldın başsısı – ol,

²⁹³ Abdildin ve Abdildina, *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*, 163.

²⁹⁴ Galihan Akmambetov, “Nravstvennoye ucheniye Abaya”, *Izvestiya Natsionalnoy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan*, 5/12 (1995): 23.

*Men eskiniñ artı edim.*²⁹⁵

Yeni neslin başı o idi,

*Ben eskinin sonu idim.*²⁹⁶

Abdurrahman basit ve asil, alçakgönüllü ve cesur, dürüst ve adil bir insandır; başkasının pahasına yaşamak istemeyen, işini seven bir insandır. Genç ama her şeye akıl gözüyle bakan, bilgiye susamış, Kırım ve Kafkas, Türkistan ve Sibirya'yı gezmiş bir insandır. Fakirlerin savunucusu, hakikat ve iyiliğin savaşçısıdır.

Abdurrahman, “Adam bol” etik formülünün gerçek bir örneğidir. O çalışkan, eğitilmiş, makul, ahlaklı bir insanın imajıdır. Abdurrahman'ın imgesinde, kişisel hayatı ve halkın hayatı bir araya getirilmiştir. Abdurrahman, halktaki tüm güzelliklerin varisi ve aynı zamanda yeni neslin temsilcisidir.

Kazak düşünür, insanoğlunun temel değerleri olan hakikat, güzellik ve iyilik konuları hakkında güzel şeyler ifade ederek çok yazmıştır. Bu Abay için insanların her şeyden üstün olduğunun göstergesidir. Çünkü insan dünyanın odak noktasıdır, yaratıcılığın zirvesidir, toplumun temeli ve köküdür. Abay onu geliştirme yollarını aramış, bütün gücüyle inancıyla insanın ahlaki gelişmesine davet etmiş, ona iyilik yapmaya çalışmıştır. Kazak filozofu çalışmalarında insanlığı yüksek hedef olarak koyabilmiş, kâmil insanlığı arayarak insana yakışır bir yaşam vermeyi hedeflemiştir. Geleneksel Kazak etik felsefesinin özetleyicisi olan Abay'ın etik öğretileri, kuşkusuz Kazak felsefesinin en zirve örneklerinden biridir.

2.2. Şakarim Kudaiberdiyev'in Ahlak Düşüncesi

2.2.1 Ahlaki Görüşlerinin Kaynağı

Şakarim'in felsefi görüşlerini analiz ederek onun düşünce kaynaklarının Abay ideolojisiyle yakınlığını görmek mümkündür. Bunda eski Türk kültürünü, Kazakların sözlü edebiyat kültürünü, asırlara uzanan Doğu ve tarikatçılık geleneğini, aynı zamanda tüm antik kaynaklardan çıkan Rus ve onun vasıtasıyla Batı Avrupa kültürünü görmek mümkündür. Şair “Jasımnan jetik bildim...” şiirinde kendi dünya görüşünün üç ana kaynağından bahseder:

²⁹⁵ Abay Kunanbayev, *İzbrannoye* (Alma-Ata: Kazgosizdat, 1988), 189.

²⁹⁶ Kunanbayev, *Şiirler*, 296.

*“Jasımnan jetik bildim Türik tilin,
Sol tilge audarılğan barlık bilim.
Erinbey enbek ettim, enbek jandı,
Jarkırap karanğıdan tuıp künim.
Oyatkan meni erte – Şıǵıs jırı,
Aynaday aykın boldı alem sıırı.
Talpınıp orıs tilin üyrenumen
Nadandıktın tazarıp, ketti kiri.”²⁹⁷*

*Genç yaştan Türk dilini iyi bildim,
O dile çevrilen bütün bilimim.
Usanmadan çalıştım, emek verdim,
Karanlıkta yolum aydınlandı.
Beni erken aydınlatan Doğu edebiyatı,
Ayna gibi gösterdi dünya sırrını.
Rus dilini öğrenmek suretiyle,
Karanlıktan kurtuldum, aydınlandım.*

Şakarım bu düşüncesinin kaynağını “Türk, Kazak, Kırgız ve Hanlar soyunun soyağacı” adlı eserinde belirtir. O, dedesi Kunanbay’ın sayesinde Türkçe okuma yazma öğrendiğini hatta Rusça öğrendiğini belirtir. Daha sonra Abay’dan öğrendiğini yazmaktadır. Abay’ı İslami ve Rusça bilime hâkim, tabiatı zengin olan, ender zekâ sahibi bir insan olarak tanımlar. “Çocukluk yaşımda ondan öğrendim, onun ve diğer aydınlarının yazmış olduğu yazıları ve kitaplarını okudum... bilim pınarından aydınlandım... Ondan sonraki benim hocam “Tercüman” gazetesi redaktörü İsmail Gaspıralı’dır.”²⁹⁸

²⁹⁷ Şakarım Kudayberdiyev, *Şıǵarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)* (Almatı: Jazuşı, 1988), 143.

²⁹⁸ Şakarım Kudayberdiyev, *Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazakhov i khanskikh dinastiy* (Almatı: Jazuşı, 1990), 84.

Şakarım kendisinden önceki ve devrindeki aydınların ortaya koydukları bilgiyi benimsemek, analiz etmek ve kendine gerekli olanları alabilecek özelliğe sahip bir insandır. Değişik dönemlerin ve halkların felsefi fikirleriyle tanışan şair, kendi dünya görüşüne yakın olan, yani kendi manevi çalışmalarını geliştirebilecek olanları benimsemiştir. H. Heine haklı olarak şöyle demiştir: “Büyük zekâ sahibi insanlar bir başka dehalarla yalnızca asimilasyon yoluyla değil çekişme yollarıyla da kendilerini geliştirir. Elması parlatan elmadır. Yani, Descartes felsefesi Spinoza felsefesini geliştirmede, sadece temelini oluşmasına katkıda bulundu.”²⁹⁹

Şakarım, kim yabancı dil bilmiyorsa o adam kendi dili hakkında da hiçbir şey bilmiyor, düşüncesine sahiptir. Düşünür ana dilinin (Kazakça) – yanı sıra, Türkçe, Arapça, Farsça öğrenmiş ve Rus dilini çok iyi bilmektedir, yani bir bakıma beş kültürle içi içe yaşamıştır, diyebiliriz. O, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Saltıkov-Şedrin, Ömer Hayyâm, Hafız, Rudaki ve başka da pek çok dünya klasik edebiyatını orijinalinden okumuştur. Şakarım, “Dubrovski” ve “Metel”i Kazak diline manzum şeklinde çevirmiştir.

Kazak düşünürünün Lev Tolstoy ile mektuplaştığını ve yazarın 80. Yıldönümüne Kazaklar içinden bir tek Şakarım’ın Yasnaya Polyana’ya gittiği bilinmektedir. Yine, Şakarım’ın eserlerinde ünlü yazar L. Tolstoya geniş yer verdiğini ve onu kendisinin hocası olarak zikrettiğini biliyoruz. Onun şu şiirlerini örnek olarak gösterebiliriz:

*“Tanbaymın, şakirtimin Tolstoydın,
Aldampaz, aram sopı kapir koydın.
Janımen süydi adilet ardın jolın,
Sondıktan ol iyesi teren oydın”*³⁰⁰
*Tolstoy’un talebesi olduğum gerçektir
Bilimsizlik, cehalete karşı duran adamın.
İçtenlikle adaleti, doğru yolu savunan,
Derin düşünce sahibi şahıstır.*

²⁹⁹ Genrikh Heine, *Sobraniye soçineniy* (Saint-Petersburg: Nauka, 1996), 64.

³⁰⁰ Kudayberdiyev, *Şığarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)*, 143-144.

Her iki düşünürün de insan varlığının ve gelişiminin nedeni olarak Tanrı'ya bakışı, dini inançları, şaşırtıcı bir şekilde örtüşür ve derin bir ideolojik uyum içindedir. Bu konuya özel bir makale yazan şarkiyatçı bilim adamı G. Bokaş, Şakarım ve Tolstoy'un manevi yakınlıklarını etraflıca analiz etmiştir.³⁰¹

Her iki düşünür de halkı, ruhlarının en değerli olanına ve hayırseverliğe davet eder. Ayrıca insan vicdanının, dürüstlük ve adaletin dünyaya karşı manevi ve ahlaki tutumunun ve davranış ve eylemlerinin etik ilkelerinin özü olduğuna inanıyorlardı. Her şeyden önce hümanist düşünürler, vicdanlılığın bir kişinin gerçeğe olan arzusundan doğduğuna ve öncelikle bir kişiye, adaletin gerekliliklerine, yükümlülüklerine bağlılığına ve ayrıca yapılan çalışmanın doğruluğuna ruhsal bir inançla sunulduğuna inanmaktadırlar.

L. Tolstoy, Allah ve Ruh, beden ve ruh meselesi hakkında şöyle der: "... Ruh hakkında bildiğim bir şey var: Ruh Allaha yakın olmak ister. Kim mantıkla hareket ederse onun inancı zayıftır, Allah yolunda ancak inançla yaşanabilir. Beden ruhun köpeği gibi olmalı, ruh onu nereye gönderirse oraya koşmalıdır. Biz nasıl yaşamaktayız? Beden istediğini yapar, ruhumuz çaresiz ve zavalıca onun peşine takılır."³⁰² Şaşırtıcı bir şekilde yakın ve manevi olarak Rus düşünür Tolstoy'a bağlanan Şakarım şöyle der:

"... alemde men biylesem,

Zulumdıktı süymesem,

Zulumdı unday ilesem,

*Napsi bolsa mağın kul"*³⁰³

Dünyayı ben yönetecek olursam,

Zulmeti sevmezdim.

Zulmeti top edip yok ederdim,

Nefsim bana kul olurdu.

³⁰¹ Galım Bokaş, *Ekı aulie* (Almatı: Qazaq adabietı, 2001), 12.

³⁰² Lev Tolstoy, *O velichii dushi chelovecheskoy. Put Ognya* (Moskva: Svet, 2018), 120.

³⁰³ Kudayberdiyev, *Şıǵarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)*, 186.

Kazakların geleceğinden endişelenen Şakarım'ın ülkesinin Doğu ve Batı esintisinin, yani Doğu ve Batı dehasına bir düşmanlık ve müsabakacı olarak değil bir hayat verici esinti olarak bakması şaşırtıcı değildir.

Şakarım'ın şiirleri yaşam ve zorlukları, dünyanın sonu, bu dünyada özgürlüğe kavuşmanın imkansızlığı gibi pek önemli derin felsefi düşüncelerle doludur. Düşünür, eserlerine Kazakların kozmoloji ve kozmogonisini yansıtır. Felsefi görüşünün engin görüntüleri ve ustalığı şiirlerine yansır. Şairin “Bayşeşek bakşası” (Kardelen Bahçesi) adlı şiirinde hayat ve ölüm hakkındaki düşüncesini şöyle aktarmaktadır:

“Tumak, ölmek – tağdırdın şın kazası,

Ortası – ömir, joktık koy – eki bası.

Sağımday eki joktın arasında

Tirşilik dep atalar biraz jası.

Joktık, barlık – joğalamak aralası,

Üş eriksiz boladı mağınası.

Najağayday jark etip öşpek bolsa,

Ömirdin on tiyindik jok bağası”³⁰⁴

Doğmak, ölmek kaderin kazasıdır,

Ortası yaşam, iki başı yokluktur.

İki yokluk arasında serap gibi,

Boşluğun peşinde atalar yolun şaşırdı.

Yokluk, varlık yok olur her ikisi,

Anlamı üç gayri ihtiyarlıktır.

Şimşek gibi çakıp ta yok olacaksa,

Bu hayatın zerre kadar değeri yok

³⁰⁴ Kудайбердиев, 154.

Burada dikkat etmeli ki Şakarim dünya görüşünde hayat ve ölüm meselesi hakkında felsefi açıklama yaptığı zaman geleneksel tarikat anlayışı ve dini bakışıyla açıklamaktadır. Biz de burada bunu aydınlatmaya çalışacağız.

Kazak düşünürünün felsefi öğretisinin merkezinde insan meselesi bulunmaktadır, bu yüzden de o insanı anahtar kategori olarak göstermektedir. Doğu felsefesinde insan, ruh ve bu mesele “İnsan ve Yaratan” ilişkisi temelinde araştırılır, Şakarim bu görüşüyle geleneksel Doğu felsefesinin devam ettirmektedir.

Düşünürün felsefi dünya görüşünün önemi şudur ki ilk önce etik anlayışını oraya koyar, bu da onun mantığına ahlaki yön verir. Şakarim’i, felsefesinin özü olan insanın etik yapısı derin ilgilendirir. Onun eserlerinde, insan yaşamının anlamı ile var oluş nedeni, vicdan eğitimi geniş yer alır. Önemli etik özellikler olan: “İnsaf”, “emek”, “saf kalp”, “insanlık”, “onur”, “utanç”, “sabır”, “vicdan” gibi konular etik felsefesinin özünü oluşturmaktadır.

Şakarim ahlaki olgunluğu, kâmil insan gelişmesini bilimle, eğitimle bağdaştırmaktadır. O, bunların insanın kendi davranışlarını denetlemeye yardım edeceğini ve ahlaki kuralların oluşmasını sağlayacağını düşünmektedir. Düşünüre göre gerçek refah ancak bilim yoluyla bulunur. Şakarim şöyle der:

*“Ğılımsı adam – ayuan,
Ne kılsan da ğılım bil...
...Kün-tüni dey görme, ğılım izde,
Kalsın desen artanda adam atın”³⁰⁵
Bilimsiz insan hayvan gibi,
Ne yapıp edip bilimi öğren
Gece gündüz yılma bilim ara,
Geride insan adın kalsın istersen.*

Yukarıda belirttiğimiz gibi Şakarim’in problem noktasını insan ve onun toplumdaki yeri, insan ve onun yaşama sebebi, insan ve onun ahlaki değeri gibi konular oluşturmaktadır. Kazak filozofu insan meselesinden yola çıkarak beden ve ruh birliğini

³⁰⁵ Kудайбердиев, 251.

kavramış, insan düşüncesinde oluşan korku ve endişe, psikolojik durumu, davranışları, karakterleri ve benzeri durumlardaki bedensel ve ruhsal varlığın ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

Şakarim'e göre, ideal kişi, ahlaken olgun kişidir. Ahlakın örneği, iyimserlik ve kötümserliğin göstergesi, benliğini aramakta ve geliştirmekte olan sadece insanın kendisi olabilir ve olmalıdır. Şakarim:

“Meyirim, insap, ak peyil, adal enbek, -

Bul törteuin kim kılsa, şın adam sol.”³⁰⁶

Merhamet, insaf, iyi niyet, yılmaz emek,

Bu dördü kimde varsa ol gerçek insandır.

“Tamam jannın minin ayt,

Jalğan aytpay, şının ayt.

Ayap, işin jılap ayt,

Adamdı bastır ilgeri!”³⁰⁷

Herkesin noksanlıklarını söyle,

Yalan söyleme, doğrusunu söyle,

Acıyarak, içten ağlayarak söyle,

İnsanın gelişmesine hizmet et!

Kazak düşünürünün olgun insan hakkındaki düşüncelerinde, bir kişinin manevi mükemmelliği konusu önemli bir yer tutar. Bunun için Şakarim, insan ruhunun arzularından üstün gelmesi gerektiğine inanır. Çünkü bedenın arzuları geçicidir ve sadece yüzeysel gerçekleri ifade eder, ruh ise sonsuz gerçekler için çabalar.

Araştırmacılar haklı olarak şunu demektedir: “Şakarim Kудayberdiyev, hızlı geliştirmekte olan Batı uygarlığının manevi ve kültürel koridoru ile nesli arasında duran

³⁰⁶ Kудayberdiyev, 151.

³⁰⁷ Kудayberdiyev, 159.

düşünürlerdendir. Bu yüzden de dini bir düşünür ve şair olarak, insan mutluluğu ve iyiliği için asırlardır hizmet etmekte olan Doğu geleneğini sürdürmektedir.”³⁰⁸

Şakarim’in Doğu algısı, çok yönlüdür ve gizemli Doğu kadar karmaşıktır. Düşünür ilk çalışmalarında Abay’ın peşine takılarak, çalışmalarının ilham kaynağı olarak zarif Doğu manzum geleneğini takip etmiştir. Daha sonraki çalışmalarında düşünür artık başka kültürleri öğrenmeyi bırakıp, Doğu kültürünün derinliklerine inerek “engin” bilgileri öğrenmeye bakar. Doğu kaynakları sayesinde Şakarim Doğu dünya görüşü bakımından ve gerçek anlamda usta olarak tanınır. Bu onun geleneksel Doğu maneviyatıyla beslenmiş manzum kültürü esasında kendi felsefi kuramlarını oluşturmasını sağlar.

2.2.2. Şakarim Felsefesinde Etik Kategorileri

Şakarim’in eserlerinde ahlak meselesinin özgünlüğünü araştırırken, metodolojik konum itibarıyla Abay’ın ahlaki ve etik arayışlarının Şakarim’in dünya görüşünün oluşumu üzerindeki etkisi ile karşılaşırız.

Şakarim de Abay gibi, kendi halkının gelişeceğini düşünür. Şakarim de Abay gibi, fertlerin ahlaki gelişmesinin, toplumun ilerlemesi olduğuna inanır, insanlar arasındaki ilişkilerin uyumlaştırılmasının yaşamın tüm alanlarını iyileştirmenin temeli olduğu kanaatindedir. Bu yüzden de Şakarim’in eserlerinin merkez problemi ahlak meselesidir.

2.2.2.1. İnsap / İnsaf

Şakarim, Abay’ın etik kategorilerini büyük ölçüde geliştirir ve genişletir. Onun tarafından bir dizi etnik olgu özellikle de insaf konusu incelenmiştir. İnsaf, Rus dilinde vicdan, adalet, dürüstlük, gerçeğe kavuşmak, yardımlaşma ve iyimserlik gibi kelimelerle karşılanabilir. Fakat bunlardan hiçbirisi Doğunun “insaf” manasındaki kavramı karşılayamazlar. Bu yüzden de bize göre, bu kavramın asıl anlamını verebilmek için “insaf” kavramını bağımsız etnik olgu olarak vermek doğrudur.

Şakarim, bir tek “insaf”ın, insanları kötülüklerden koruyacağına inanmıştır; insafın olduğu yerde vicdan, iyilik, onur bulunur ve hiçbir zaman adaletsizlik ve kötülük

³⁰⁸ Yasar Jaksylykov, “Kontsepsiya “Trekhi istin” Ş. Kudayberdiyeva i problema nraivstvennogo razvitiya obshchestva”, *Materialy III Respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii “Shakarimovskiy chteniya”*, Semey, (2002): 49.

bulunmaz. İnsaf, insanın kendini sınırlamasını, kendini tutmasını, ölçülü davranmasını sağlar; kendi hayatında insafılı olan insan hiçbir zaman başkaları hakkında kötü düşünmez. Şakarim “Talap pen Akıl” konulu şirinde şöyle der:

“İnsap, rahım, ar, uyat, sabır, saktık -

Talapka altı türlü nokta taktık.

Altaının işinde insap adil,

Özgesinin tizginin soğan ustattık.

İnsap degen aspaydı, kem kalmaydı,

Orın tappay ol, sira kozğalmaydı”³⁰⁹

İnsaf, merhamet, vicdan, utanç, sabır, korunma,

İsteyip, arayanı altıya ayırtır,

Altısının içinde insaf adil,

Kalanını ona tabi ettik,

İnsaf ölçülü davranır, aşır taşımaz,

Tartıp ölçmeden o hareket etmez.

İnsaf akıl, adalet, sorumluluk, karşılıklı anlaşma, merhamet gibi toplumsal etik kategoriler ile iç içedir. Şakarim şöyle der:

“İnsap pen meyrim, adiletti,

Janınday körip, jan sakta.

Ol jolda ölsek, nemiz ketti,

Maksutka jetpey kalsak ta”³¹⁰

İnsaf, merhamet, adalet,

Onları canın kadar sevmelisin,

Onlar için hayatını verebilirsin,

³⁰⁹ Kудайбердіев, Ығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер), 128.

³¹⁰ Kудайбердіев, 189.

Maksadına ulaşamazsan bile.

İnsan yaşamında insaf kategorisine büyük önem veren Şakarim, bu etik olgunun gerçeği arayıştan, acıma duygusundan, merhamet ve destek göstermesinden meydana çıktığına inanır.

Adalet, önemli bir etnik olgudur ve toplumdan insan ilişkilerinde kalıcı ahlaki değerdir. Toplumun ahlaki değerlerine uygun olmayan davranışlar onda olumsuz tepki almıştır. Haksızlığa karşı Kazakların şöyle tabirleri bulunmaktadır: “İnsapsızğa erik bersen, eldi talar”, “Zulım esikten kirse, insap tündikten şığadı.” “İnsafsıza puç versen ili talan eder”, “Zulüm kapıdan girerse insaf pencereden kaçır.”

İnsaf bir kimsenin hayatında inançlarıyla yakından alakalıdır. Kazaklarda bununla ilgili pek çok atasözleri vardır, örneğin: “İnsap – dinin jartısı”, “İnsapsızdın imanı yok” - “İnsaf dinin yarısıdır”, “İnsafsızın imanı yoktur.”

İnsaf insanı ahlaksızlık ve yasadışı davranışlardan korur ve bu yönüyle bu etik olgu, bireyin toplumsal davranışlarını düzene doğru çeker. Kazak halkının bilgeliği şudur ki, çok şey başından geçmiş, ıstırap çekmiş fakat buna rağmen o, başı dik olarak altından kalkabilmiş; bilgin, kendisinden daha zayıf olan kimselere merhametle, kendisinden daha güçlü insanlara eşit olarak bakmayı ve yaşamın zevklerini tatmayı öğreten bir halktır. İnsafı olan kimse kendi arzu ve isteklerine hâkim olabilir. İnsaf, insanı ölçülü davranmayı öğretir ve bu etik anlayış, kanaat kategorisinin temelini oluşturur.

2.2.2.2. Qanağat / Kanaat

Şakarim’e göre iyi olanlarda ölçülü ve sınırlı olmak, varlığına şükür etmek, kendi imkân ve yeteneklerini bilmek insanın hayırsever olmasını sağlar. Onlar, insani değerlerden olan ahlaki değerleri inceleyerek Aristoteles’in “orta ölçü” değerine yakın fikirleri söylemişlerdir.

Ölçülü davranmak, kısıtlamak, ölçü, insanın kendisini tutma özelliği, aza kanaat etmek gibi anlamlar karşılığı olan kanaat, Şakarim’in de odak noktası olmuştur. O,

kanaat etmeyi, insanın manevi ve ahlaki temizlenmesi ve insanın kendini geliştirme yolu olarak tanımaktadır.³¹¹

Kanaat etmek, sadece insanı maddi olarak sınırlamak demek değil aynı zamanda insanın arzularına hâkim olan manevi güç demektir. Kendini kısıtlayabilmek ve tutabilmek insanı çalışkanlığa, hayırseverliğe, cömertliğe ve yardımseverliğe yöneltir. Bir taraftan bir kimseyi kısıtlayan kanaat, onu özgür de eder.

2.2.2.3. Mutluluk

Kanaati, insaf gibi etik olguları, onun manevi ahlaki temizliği ve hayattaki en önemli maksadı mutluluğu sağlayan, insanı geliştiren yol olarak da anlamak lazımdır. Şunu da söylemeliyiz ki Şakarım'ın asalet ve cömertlik, doğruluk ve samimilik, alçakgönüllülük ve insan terbiyesi, iyilik ve mutluluk hakkında akıl yürütmesi ve aynı zamanda onların zıtları olan zulüm, yalan, açgözlülük, hırs, kibir ve cehalet ve alçak ruhların doğuşuna sebep olan diğer kötülükleri yermesi ve kendi çağdaşlarına söyledikleri günümüzde de geçerliliğini yitirmemiştir.

Günümüz insanları için Şakarım'ın “Bayşeşek bakşası” adlı eserinde geçen “Şın bak kaysı?”, “Künşil kim?” konulu şiirleri önemlidir:

*“Bay, ulık juandardı baktı körmek,
Ol miysız şolak oymen bağa bermek.
Anık bak dep aytarlık üş narse bar:
Kirsiz akıl, minsiz söz, adal enbek.
Bul üşeuı birikse sordu joymak,
Şın bak osı dep buğan akıl toymak”³¹²
Zengin, amir, hakimleri refah görmek,
O düşünce beyinsiz, noksan karar olur.
Gerçek refah diye şu üçü söylenebilir:
Katkısız akıl, gerçek söz, adil emek.*

³¹¹ Sıdıkov, *Kazak edebiyatının abidevi şairi Şakarım*, 263.

³¹² Kudayberdiyev, *Şığarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)*, 166.

Bu üçü bir araya gelse zulmeti yok eder,

Gerçek refah bu diye aklın ermek.

Şakarim'in, arkasında iyi nam ve olumlu iz bırakan mutluluk hakkındaki düşünceleri de önemlidir. Düşünür şuna inanır: Eğer insan halkına hizmet ederse arkasında iyi sözler bırakır, bu da insanın kutsal görevidir:

“Adamdık borışın, -

Halkına enbek kıl.

Ak joldan aynımay

Ar sakta, onı bil.

...ğibadat alar artına iz kaldırsan

Şın bakıt -

Osını uk,

Mangilik ölmeysin”³¹³

İnsanlık borcundur,

Milletine hizmet göster

Doğru yoldan çıkma,

Adil ol kendi yerini bil,

Örnek olacak geride iz bırak

Gerçek mutluluk

Bunu anla

Ölümsüzlüğe ulaşırsın.

Şakarim, insanın mutlu olmasının, onun ahlaki davranışlarının zengin olmasından görüldüğünü söyler. Kim sevgiyle emek veriyorsa o insan mutludur.

³¹³ Kудайбердиев, 267.

Şakarım, insan oğlunu kendi öz çocuğu kadar seven kimse gerçek mutluluğu bulmuştur, der.³¹⁴

Kim de kim mantıklı ve mütevazi, adil ve dürüst ve çevresine iyilik tohumunu ekerse o mutluluğa kavuşur. Akıl mutluluğun ana birimlerinden biridir. Bu yüzden de insan akıllı ve manevi bir varlık olarak kendine uygun davranmalıdır, gereğinden fazla arzu ve nefsi ihtiyaçlarına gitmemeli, yalan söylemek, akıllı insanları rahatsız etmek, diğer insanlara kıskançla ve düşmanca bakmak gibi alışkanlıklardan uzak durmalıdır. Kazak filozofu göre kim de bu prensipleri tutunursa çok geçmeden mutluluğa kavuşur.³¹⁵

2.2.2.4. Adalet

Şakarım, adaleti toplumdaki insan ilişkilerinde en önemli etik olgu olduğunu ve kalıcı ahlaki değerlerden saymaktadır. Halkın ahlaki değerlerine aykırı düşen davranışlara kızmakta ve nefret etmektedir. O, adalet ve onu uygulayıcıları desteklemektedir. Bu yüzden de düşünür kendi soydaşlarını içtenlikle davet etmektedir:

“Adaldın adil jolın

Akırın basıp jet halık!”³¹⁶

Samimi adil yolunu

Acele etmesen varırsın ulusum!

“Adilet, insap, meyirim bar ma adamda?”³¹⁷

Adalet, insaf, merhamet, var mı adamda?

Düşünür şundan emindir, her bir insan dürüst olmalıdır fakat keyfine göre değil; ayrıca adalet karşısında hırslı olmamalıdır. Filozofa göre her şeyden önemlisi adaletsizlik ve ikiyüzlülük karşısında duyarsız kalmamaktır. Yakın ve yabancı kişiler arasındaki ilişkide adil olmak, bize göre hoşgörü, sosyal adaletin temeli olarak hareket eder.

³¹⁴ Kудайбердіев, 126.

³¹⁵ Esim, *Nauka sovesti*, 264.

³¹⁶ Kудайбердіев, *Şığarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)*, 131.

³¹⁷ Kудайбердіев, 178.

Şakarim'e göre, adalet kategorisinin iki yönü vardır. Birincisi, ontolojik boyut olup, ikincisi, sosyal boyuta yansır.³¹⁸ Ancak ne yazık ki Şakarim felsefi görüşlerini daha ayrıntılı olarak açıklamamıştır. Dolayısıyla, bu ahlak kategorisini daha geniş bir şekilde açıklama imkanından yoksunuz.

2.2.3. Vicdan ve Vicdan Bilimi

2.2.3.1. Felsefi Kategori Olarak Vicdan

Şakarim de kendinin vicdan kategorisinde ortaya koyduğu fikirleriyle maddiyata dayalı ateist dünya görüşüne karşı durmaktadır. Aynı zamanda vicdan etik bir kavram olarak değil, felsefi bir kategori olarak ortaya çıkar. Filozofa göre, bir tek vicdan, insanlığı, bilim ve felsefeyi kurtararak insanın manevi gücünü arttırabilir.

Şakarim vicdanı, “insanın alçak gönüllük, adalet ve iyilik gibi özellikleriyle” açıklamaya çalışır.³¹⁹ Vicdanlılık, insanın ahlak ve insanlık gibi bireysel ahlaki değerlerini korumaya yarar. Şakarim, vicdanın, ruhun en yüksek arzusu ve ihtiyacı olduğu sonucuna varır; çünkü ruh, asla kaybolmayan, bozulmayan, yenik düşmeyen ve her zaman doğru olanı bulan, yükselmeyi seçen bir özellik taşır. Buna sebep, onun yükselmesini sağlayacak nedenleri zorunlu kılmasındadır.”³²⁰ Şakarim'e göre ruhun yükselmesine yol açan sebep, insanın, düşüncelerinin ve eylemlerinin ahlaki saflığıdır. Vicdan, daha yüksek bir ahlaki duygu, ahlaksız eylemlerin yol kesicisi ve hayırseverliğin başlangıcı olarak bunu sağlayabilir. Vicdan, aynı zamanda insan ahlakının bir ölçüsüdür, onun esas maksadı ortak bir insan tipini yaratmak veya vicdansızlık, bir kişinin iyilik ve kötülüğü, hayırseveri ve zulmeti birbirinden ayıramayacak hale getirir.

Vicdan inancı en yüksek yasa olarak ruhun varlığı ile bağlıdır ve eğer bir kişi ruhun varlığına inanmazsa ve vicdanın yalnızca görünürlük için uygun olduğuna inanırsa, o zaman ruhani başlangıcı hayvan severlik yönetir. Çünkü “vicdan ve ruhun gerekli bir destek olduğuna inanmayan bir kişinin kalbini, hiçbir bilim, sanat, hiçbir yol ve hiçbir yasa temizleyemez.”³²¹ Ruhun ve vicdanın varlığına en büyük ihtiyaç ve

³¹⁸ Esim, *Nauka sovesti*, 116.

³¹⁹ Şakarim Kудayberdiyev, *Tri istiny* (Almatı: Kazakistan, 1991), 28.

³²⁰ Kудayberdiyev, 28.

³²¹ Kудayberdiyev, 27.

arzusu olarak inanan bir kişi, herhangi bir yaşam şartları altında ve denemede insanlık dışı ve ruhsuz hale gelmez.

Bu nedenle, şakarım bir insanın ruhun ölümsüzlüğüne olan inancını ve bununla ilgili ahlaki bir vicdan duygusuna olan ihtiyacını, manevi yüceltilmesine en güçlü destek olarak tanımlar.³²²

şakarım vicdanına atıfta bulunarak “çağdaş Kazak toplumunun ahlaki ve dünya görüşü tanımı, kayıp olduğu durumda, insanın ahlaki canlanmasının bir aracı” olarak görüyor.³²³ şakarım felsefesine göre, ahlaki bir vicdan duygusu, ölümsüz ruha olan inanç ve Yaradan fikriyle iç içedir. O olmadan, belki de bir insana ahlaki nitelik olarak elzem olan vicdan, anlamını kaybeder ve bununla birlikte ahlak da manevi değeri kaybeder. Filozofa göre, Tanrı’nın ve ruhun varlığını tanıyan fikirlerin bulunduğu gerçeği, insanın ahlaki arınmasına yardımcı olamaz. şakarım’ın derin inancına göre, her şeyin yaratıcısı olarak Yaratıcının tanınması ile ilişkili tek gerçek, ölümsüz ve bedensiz bir şey olarak ruh ve onun ihtiyaçları ve arzuları olarak vicdan, ahlaki olarak insanı canlandırabilir.

Bize göre, şakarım’ın yaratıcı, ruh ve vicdan fikirlerinin felsefi çalışmalarındaki tanımı, insan tabiatında insanı tanımlayan çok yönlü güç olarak, Kazak düşünürünün felsefesinin araştırılmasında ortaya çıkan bir yeniliktir. Özellikle, O. Segizbaev’in, şakarım felsefesinin kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışmasını yaptığı “XV. – XX. yüzyıl Başlarında Kazak Felsefesi” adlı çalışmada “filozofun, Yaratıcı’nın varlığına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanmayan insanlarda ahlaksızlık, kötülük ve olumsuz tabiata sahip olduğuna inanır” denilir.³²⁴ Ayrıca bu çalışmada, Yaradan’ın varlığı sorusunun cevabı bulunmaktadır: “şakarım Kudaiberdiyev’e göre, herkes Yaradan için değil, kendisi ve onun yarattığı dünya için doğru davranışlarda ve iyi eylemlerde bulunması gerektiğini belirtmiştir.”³²⁵ Araştırmacı O. Segizbayev, Kazak filozofunun öğretilerinde vicdan ilgili olarak, düşünürün felsefi görüşleri sisteminde, ruhun esas özü ve birincil ihtiyacı karşıladığı, ahlaki yolsuzluğu temizlediğini ve hayatı doğru yola koyma gücüne sahip olduğunu anlatmaktadır. Araştırmacının iddiasına göre, “Yaradan ve ruh meselesi, şakarım için de çok önemli bir konuydu, çünkü, onun kararı hem bireyin hem de

³²² Ruslan Omargazin, *Sushchnost dukhovnosti* (Astana: ENU, 2006), 179.

³²³ Oraz Segizbayev, *Kazakhskaya filosofiya XV – nachala XX vv* (Almatı: Ėılım, 1996), 363.

³²⁴ Segizbayev, 374.

³²⁵ Segizbayev, 373.

insanlığın kaderine tesir edeceğine inanıyordu.”³²⁶ Bizim görüşümüze göre bunun gibi dünya görüşü ile ilgili sorunların çözümünün evrensel önemi durumunda, bazı evrensel anlamların varlığı ima edilir ve insan kendisine manevi içerik dahil ederek, rasyonel ve ahlaki bir varlık olmak için evrensel insan özelliğini harcar.

Şakarim’in öğretileri hakkında filozof U. Alzhanova ve K. Begalinova’nın fikrince, vicdanın tanımı madde ve evrenin temelleri olarak, “ilkel, insandan önce var olan, Uzaya eşdeğerdir ve bir insan doğuştan böyle bir vicdanla doğar ve benimser.”³²⁷ Bize göre, vicdanın metafizik yönüyle birlikte, onun bireye has yapısı da bulunmaktadır. Bu vicdan kavramı, Şakarim’in kendisi tarafından, dönüşüm sürecinde ve doğuş sırasında ruha eşlik eden ve yükselişine katkıda bulunan bir tür madde/içerik olarak anlaşılmasından kaynaklanır. Vicdanın ebedi bir madde/içerik olarak tanınması ve insanın ruhsal durumunun gereksinimi, kişinin maddi ve bedensel halinden çıkarak bir bakıma doğasını ve yükselişini iyileştirmeye katkıda bulunur. Şakarim’in öğretilerine göre, belirli bir manevi ideal olarak vicdan, onu bireyin bilincine ve davranışlarına yer veren davranışsal eylemleri, makul, ahlaki ve sorumlu bir varlık olarak gerçekleştiğini söylemek imkansızdır.

Bu açıdan baktığımızda, bize göre, vicdana geniş anlamli olarak, manevi açıdan, onun insanlık açısından kapsamlı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü vicdan, Şakarim’e göre, çevreye insani yaklaşma, dürüst çalışma, insan onurunu aşağılayan eylemlerden kaçınma gibi insani önemli özellikler verir. Bunlarsız insan kendi niteliklerini kaybeder. Eğer, maneviyatın içeriğinde insani anlamların, tabiatına uygun özgün ve kaçınılmaz özelliklerin bulunduğunu kabul edecek olursak ve bunlarsız kelimenin gerçek anlamında insan denilmesi mümkün değilse, o zaman bu yaklaşım, Şakarim’in öğretilerinden kapsamlı insani anlamları çıkartmamızı sağlar. Bunlar, Kazak filozofunun öğretilerinin, yani Yaratıcının varlığı, ruhun ölümsüzlüğü ve vicdanının, maneviyatın temel bir özelliğini oluşturan anlamlar olarak, ancak Şakarim’in öğretisinin ve anlayışının bir parçası olarak üç hükmü içerir.

Bu yaklaşımın olasılığı, Şakarim’in ortaya koyduğu anlamları kabul etmeyen bir birey ve insani yapıya sahip bir varlık olarak kalması mümkün olmadığı gerçeği ile de

³²⁶ Segizbayev, 373.

³²⁷ Ulbala Alzhanova ve Kalimaş Begalinova, *Filosofiya v sisteme tselostnogo znaniya* (Almatı: DGP VTSS VKO, 2000), 97.

bilinmektedir. Bir taraftan, “eğer bir insan ruhun varlığa inanmazsa, o vicdanın sadece gösteriş için gerek olduğunu düşünür, sadece ortak bir insan yüzü için, bir kalabalık için, iyilik ve kötülük arasında büyük bir fark olmadığını düşünür”,³²⁸ bununla birlikte iyilik ve kötülük arasındaki farkı anlamak için dünyada insanın manevi tanımı gerekmektedir. Manevi tanımlar, değerlerini yok eden yabancı tanımlarla değiştirilirse bu, bireyin insani başlangıcını yitirmesi anlamına gelir. Bir taraftan da Kazak filozofunun, “vicdan ve ruhun gerekli bir destek olduğuna inanmayan bir kişinin kalbini, hiçbir bilim, hiçbir sanat, hiçbir şekilde ve hiçbir yasa ile temizlenemez”,³²⁹ ifadesi, Şakarim’in vicdanı bir tür kapsamlı manevi anlam olarak gördüğü, içeriğinde insani özgünlüğün bulunduğunu, o olmadığı takdirde insan kendini kaybederek, kalıplaşmış bir varlık haline gelebileceğini gösterir.

Şakarim’in “Üç gerçek” risalesinin analizi, Yaratanın, ölümsüz ruhun ve vicdanın varlığı, ihtiyaçları bir tür kapsamlı genel anlamlı anlamlar olarak tanımlanabileceği iddiasını haklı çıkaracaktır. Tabii ki, Kazak düşünürünü anlama açısından baktığımızda, bir kişinin bilincini ve davranışsal aktivitesini, manevi varlığının bir bütün olarak oluşumunu belirleyen maneviyatın oluşumuna katkıda bulunur.

Şakarim, Yaratıcının varlığı fikrine açıklık getirmek için nedensellik kategorisini kullanır. Dünyanın nedensel kökenlerinin çeşitliliği ve boyutsuzluğunu araştırır. Hiçbir şey kendiliğinden doğmaz ve gelişmez, fikrine bilimsel açıklık getirerek, her bir varlık ve sürenin çıkış ve gelişme nedeninin olduğu fikrinden yola çıkan düşünür, tüm evrenin neden-sonuç ilişkisi zincirinin sonsuz bir şekilde tanıtlanmasının imkânsız olduğuna inanır. Çünkü bu durumda Şakarim Yaradan’ı kaçınılmaz olarak anladığı fikrini ileri sürer. Eğer doğadaki var olan her şey belli bir sebeplerden dolayı var olursa o zaman, hiçbir şeyin kendiliğinden yaratılmayacağına göre onların bir yaratıcısı vardır. Her şey nihai amacını varsayan gelişimin mantığına göre hareket ediyor ve değişiyorsa, o zaman düşünürün Yaratıcı olarak tanımladığı bir kaynak olmalıdır. Düşünür bu dini düşüncesini ileri sürerken teleolojik açıdan yaklaşmaktadır. Bu nedenle, düşünür tarafından materyalist kavramın savunmasında verilen kanıtların hepsi, Yaratıcının varlığı fikrini yok etme gücüne sahip değildir. Çünkü materyalizm, Şakarim’e göre,

³²⁸ Kудайбердиев, *Tri istiny*, 63.

³²⁹ Kудайбердиев, 64.

ruhun doğası ile insanın manevi yaşamı meselesine önem vermez. Bunun ötesinde, Kazak filozofuna göre, materyalist bilim ile doğa bilimi, ruhu beyin algılaması olarak tanımlar ve bu da bir insanın kendi bedenini kişiliği olarak algılamasını sağlar. Bu da Şakarim'e göre, insan algısı, onun manevi anlayışını yok ettiği için kendisine tehlikeli olabilir. Bu yüzden de düşünür kendi felsefesini sağlamlaştırmak için Yaratıcının varlığı fikrinin yanı sıra ruhun ölümsüzlüğünü de kanıtlamaya çalışır.

Düşünür buna delil olarak öncelikle, nesnenin yok olmayacağını söyleyen materyalizm tanımından bulur. Bir kişinin ölümü sırasında beden madde olarak kaybolmaz, ancak başka bir duruma geçer. Bu nedenle, ruhun da izsiz yok olmaması gerektiği sonucuna varır. Düşünür, ruhun bedensiz ve ölümsüz olduğunu kanıtlamak için dini varsayımların yetersiz olacağını düşünerek okültizme başvurur. Filozof, bununla ilgili spiritüalistlerin deneyimlerinden pek çok örnek getirir. Şakarim'e göre ruh, psikogenezin ebedi sürecindedir, düşünürün anlatımınca “ruhun her yenilenişinde olumlu gelişme gösterir.”³³⁰

Filozofun kendisinin de belirttiği gibi, az sayıda insanın buna inanması nedeniyle, ölümsüz, sürekli gelişen bir ruh hakkındaki konumunun kanıtı, başka bir etik olmayan hipostaziye dönüşen bir vicdan kategorisine yol açar. Onun felsefi anlamını değişik kategorilerde açıklamak mümkündür. Böylece, O. Segizbayev, Şakarim öğretilerindeki vicdan kategorisini “yaşam, bilim ve felsefenin birçok karmaşık meselesini çözme fırsatı veren ve insanı manevi varoluş yoluna götürebilen genel bir felsefi kategori” olarak nitelendirir.”³³¹ K. Begalinova ve V. Alzhanova gibi filozoflar, Kazak düşünürünün öğretilerinde vicdan kategorisini “evrenin temeli olan en önemli felsefi kategori” olarak tanımlarlar... ve insandan önce var olmuştur, uzaya eşdeğerdir ve yaratılmıştır, insan... kendisi benimser”³³² şeklinde tanımlarlar. Her iki görüşte de Şakarim öğretisinde vicdan kavramının etik anlamda büyüdüğü, merkezi felsefi kategorinin anlamını kazandığı, genel düşüncenin ifade edildiğine dikkat etmelidir. K. Begalinova ve V. Alzhanova tarafından tanımlanan vicdan kategorisi metafizik kategorisinde olmasına rağmen, üç yazar da Şakarim öğretilerindeki bu kavramın, bireydeki insanlık özünün anlamını kazandığına dair ortak bir görüşe sahiptir.

³³⁰ Kудайбердиев, 69.

³³¹ Segizbayev, *Kazakhskaya filosofiya XV – nachala XX vv.*, 384.

³³² Alzhanova ve Begalinova, *Filosofiya v sisteme tselostnogo znaniya*, 96.

Bize göre, vicdan kategorisi hakkında fikir yürütmeden önce, Kazak filozofunu doğrudan anlamaya çalışmak gerekir. Şakarim bunu şöyle tanımlar: “insanın alçak gönüllük, adalet, kendi aralarındaki iyiliği, İslam anlayışında vicdan olarak Rus dilinde de “sovest” olarak tanımlanır.”³³³ Yazarın bu yorumu şüphesiz etiktir, özellikle de “vicdan” kelimesine “insanlık” kavramını eşit tutar.” Ancak bu durumda kategori, K. Begalinova ve V. Alzhanova’nın ortaya çıkardığı metafizik içeriğinin bulunmaması gerekirdi. Şakarim’in vicdan öğretilerine verdiği tanımları, onu “arzu, ruhun ihtiyacı” olarak görmek mümkündür. Bunun nedeni, ruhun asla kaybolmayan, bozulmayan, yenik düşmeyen ve her zaman mükemmelleştirilen, yükselmeye giden bir varlık olmasıdır. Bunun nedeni, onun yükselişini hızlandıracak nedenleri zorunlu kılmasıdır.”³³⁴

Bu yüzden de Şakarim’e göre, vicdan, gelişmesi ve yükselmesi için ruhu her zaman ister ve talep eder, ruhun kendiliğinden gelişmesi için imkan sağlar. Bu nedenle, sadece ilk ihtiyaç ve arzu olarak ruhun ve vicdanın ölümsüzlüğü fikrine inanan bir kişinin vicdanı vardır ve o, kötülüklerden kaçınır, yaşamında ruhsal iyiliği sağlar ve öbür dünyada ruhsal yükselişini sağlar. Bundan dolayı, Şakarim şöyle diyor: “eğer bir kişi ruhun ölümünden sonraki hayatına inanıyorsa ve bu vicdan ilk ihtiyacı ise, o zaman hiçbir şey onun kalbine kötülük ve duygusuzluk sokamaz.”³³⁵

Bundan dolayı, Şakarim’in Tanrı’nın varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü doğrultusunda mümkün olduğunca çok kanıt getirmeye çalışması anlaşılır. Başka türlü bu değerler ahlaki ve etik bir kategori olarak değil, yeni esas temel kaderine bağlı olan niteliksel bir duruma sahip bir şey olarak tanımlanır. Vicdan, Yaratanın varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü fikri olmadan sıradan ahlakın bir maddesi olarak tanımlanır. Fakat bu fikirlerin dışını çıktığı zaman da Şakarim’e göre ahlak anlamını kaybeder. Bu açıdan, düşünürün, insanın düşünce ve eylemlerinde ahlaka muhtaç olduğunu, Yaratıcının dünyanın nedensiz nedeni olduğu fikrini ve ruhun ölümsüzlüğü fikrini, ilkel ve öncül ihtiyaç ve arzusu olduğu fikrini doğrulayarak haklı hale getirdiği ortadadır.³³⁶

Böylece, Şakarim’in öğretilerine göre, vicdan, ruhun bir tür maddesel temelini, yükseliş ve gelişiminin kapsamlı yasasını temsil eder. Bize göre, Şakarim’in vicdan

³³³ Kудайбердиев, *Tri istiny*, 69.

³³⁴ Kудайбердиев, 96.

³³⁵ Kудайбердиев, 73.

³³⁶ Kalimaş Begalinova, “Osnovnaya problematika filosofii Şakarima”, *Şakarimovskiye çteniya*, (2002): 15.

hakkındaki öğretisinin anlamı, ruhun psikogenez süreci boyunca ona eşlik eden belirli bir bilgi kodunu içeren bir matris olmasıdır. Bu kod, metafizik bir öze sahiptir, çünkü ruh ve bedenin birleşmesinden elde edilen kişinin kimliğinden önce, vicdan, ruhun kendi kendini geliştirme ve yükselişine olan ebedi ihtiyacını önceden belirler. Bu sonuç, Şakarim'in evrende, dışarıdan kendisine yerleştirilen daha yüksek bir hedefe ulaşmak için bilinçsiz bir arzu olduğu inancından kaynaklanmaktadır.³³⁷

Bir insanda, ruhsal yükseliş için gizli, bilinçsiz arzusunu belirleyecek, maddi bir temele sahip bir tür güç olmalıdır, çünkü tüm evren, kendini geliştirme ihtiyacının dışarıdan kendisine yatırıldığını fark etmeden, evrensel gelişim programının mantığını takip ederek ona itaat eder. İnsan, makul bir varlık olarak ve aynı zamanda mantık sahibi olmasından dolayı çelişkilidir, kendi ruhsal yükseliş programına itaat eder ve takip eder. Yaratıcının varlığının gerçekliğini, kendi ruh ve vicdanının varlığını ve ölümsüzlüğünü kendi yükselişi ve gelişimi için birincil ihtiyacı olarak algılar. Şakarim, ruh ve vicdan öğretisinde, insan zihnine hitap eder, çünkü arzu ve inanmak için ihtiyaç üzerine inşa edilen kanıtları yetersiz olarak tanımlar. Bu nedenle, düşünür, sadece dini otoritelere ve mantıksız inanma ihtiyacına değil, yüksek felsefi düşüncesini ve akılcı konumunu izleyen Yaradan'ın, ruh ve vicdanın varlığının kanıtı için tartışır.

Şakarim'in Yaratıcı fikrinde belirtilen, ruhun ve vicdanın ölümsüzlüğü, evrensel, çok yönlü geçerlilikleri nedeniyle, bir kişinin görünüşünü insanileştirme koşulları, bunun ötesinde ahlak ihtiyacının gerekçesinin Yaratıcının dışına çıktığı, F. Dostoyevski'nin öğrettiği gibi "Yaratıcı olmadan vicdan korku içinde olduğu için, ahlaksızlığa yol açabilir."³³⁸ Şakarim'in öğretilerinin mantığını izleyen bir kişi, Yaradan fikrini her şeyin nedensiz ilk asıl nedeni olarak kabul etmeyi içeren kapsamlı önemli manevi anlamlar ile vicdan fikrini önemli bir temel olarak tanımlamayı içeren evrensel bir insan yapısını eşit ve ahlaki bir varlık olarak edinir. Bu manevi fikirler, insanı, Yaradan'ın varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü fikirlerini kabul ederek, ahlaki karakterine ulaşmak, ahlaksız davranış ve eylemlerden kaçınmak için, insanın en yüksek hedefini görmesi anlamında insanlaştırır, dünyayı ve insanı memnun eder; çünkü bu, dünya ve insanın gelişmesine uygundur. Vicdanı, bir kişinin kendisini yüceltmenin gerekli ruhsal desteği olarak kabul etmek, Şakarim'e göre, onu kötü ve ahlaki noksanlardan

³³⁷ Begalinova, 17.

³³⁸ Fedor Dostoyevskiy, *Dva lagerya teoretikov* (Saint-Petersburg: Nauka, 1996), 134.

uzaklaştırır, doğru yola koyar ve yeni bir oluşumun başarısını sağlayan kendi yükselişi, insan varlığının anlamı haline gelir.

Şakarim'in öğretilerinin mistik ve teolojik içeriğine bakmaksızın, bir insanı ruhsal olarak yükseltme arzusu, zihninde ahlaki insani anlamları içeren, insanın manevi mükemmelliğinden, kendi ahlaki mükemmelliğinde, iyilik için çabalamayı içerdiği ortaya çıkar. Şakarim felsefesine göre, bu anlamlar olmadan birey kendisini, insani varlıkları ile doğasını kaybeder. Bundan dolayı, "Üç Gerçek" risalesinin ana görevi, bireyin doğasına insani değer vermek, insani anlamları somutlaştıran kavramlar olarak Yaratıcı, ruh ve vicdan fikirlerinin doğru bir gerekçesidir.

2.2.3.2. Şakarim'in Sosyo-Felsefi Görüşlerinin Kişileştirilmesi Olarak Vicdan Bilimi

"Vicdan bilimi" Şakarim tarafından tanıtılan bir kavramdır. Kazak filozofu, vicdan bilimini bir bilim dalı olarak maksatlı halinde geliştirmeyi hedeflemedi. Fakat aynı zamanda, çalışmalarının tümünde, vicdan sorununu incelediği için, eserlerinin ana konusu haline geldi.

"Yetmiş İki Yıl" konulu bir denemesinde ahlaki ve ruhsal arınma fikrini ortaya koyar. Refah yaşamının temelini dürüst çalışma, vicdanlı bir zihin ve samimi bir kalp olması gerektiği üzerinde durur. Küçük yaştan insanlarda kötü davranışlardan uzak tutmak için dürüstlük, saygınlık duyguları verilmelidir. Büyük düşünür Şakarim, terbiye esnasında "vicdan bilimi" verilmesi gerektiğin ileri sürer.³³⁹ Ona göre, bu ahlaki normların çalışması için insanın iç talepleri kendinden emin olacak şekilde oluşturulmalıdır.

İnsan ve toplumun oluşum yolunun sosyo-felsefi yapısı Şakarim'in için asıl konuların biri olmuştur. Bu konu, onun vicdan bilimi olarak adlandırdığı yeni bir eğitim disiplini girişiminin önerisine yansımıştır. Düşünüre göre, çalışmanın esas maksadı, genç neslin manevi eğitimi, insani niteliklerin yetiştirilmesi ve insanın ahlaksızlık ve kötülüklerine karşı bir iğrenme duygusunun aşılmasıdır.

Filozofun sosyo-felsefi görüşlerinde, birey ve topluma insanlık değerlerini kazandırma süreçlerinin karşılıklı ilişkisi ile bağlantısını izlemek mümkündür. Bu yüzden de insan ahlaksızlıklarının ortadan kaldırılmanın şartları olarak, topluma insani

³³⁹ Şakarim Kudayberdiyev, *Zapiski Zabytogo* (Almatı: YEL, 1993), 102.

değerlerin kazandırılması gerektiğine inanıyordu; bu da, toplumun manevi ve ahlaki görünümünün bir bütün olarak bireyin ruhsal sağlığına bağlı olduğunu anlamamızı sağlamaktadır. Dürüst ve makul bir insanın, çevresine zarar vermediğine inanan Şakarim, aynı zamanda, toplumsal düzeyde benzer bir kaliteye sahip olmanın, insanların ve toplumun bir bütün olarak refah kazandırdığına inanır.

Şakarim, insan ahlaksızlıklarını ortadan kaldırma ve manevi varlık haline gelme yöntemleri olarak sosyal önlemler sunduğu görülmektedir. Kazak filozofa göre, yüksek ahlaki niteliklere sahip insanları seçmek ve atamak yoluyla siyasi gücü düzenlemenin yanı sıra yasa düzenleme alanında hümanistik bir yönelim verebilir.

Şakarim'in felsefi görüşlerine göre, her toplumun temelinde manevi odaklı ortak faaliyetler olmalıdır. Şakarim'e göre, bu koşulun dışında, insanların çabalarını ve faaliyetlerini ortak maksada odaklandırmak ve yönlendirme imkânı olmaz. Bu nedenle, toplumu oluşturan bireyler arasında hemfikirlik, iş birliği ve karşılıklı anlayış gereklidir. Sonuç olarak, Kazak filozofuna göre, maneviyat, insanların sosyal yaşam tarzının temelidir, çünkü bunlar olmadan, ortak faaliyet göstermeleri ve yaşamaları mümkün değildir. Toplumdaki manevi değerlerin dışında, maneviyat ve kültürün yarattığı bireylerin egoist davranışlarına karşı önlemlerin ortadan kalkmasından dolayı insanlar arasındaki sosyal çatışmayı artıran bencillik eğilimlerinde bir artış gösterir.³⁴⁰

Şakarim'in felsefesine göre, manevi değerlerin temel özelliğini oluşturan insani değerler, yani Yaradan fikri, ruhun ve vicdanın ilkel ihtiyacı ve arzusu olarak ölümsüzlüğü, her bir insana insancıl anlamlar veren ölümsüzlükler kazandırır. Bu anlamlar olmadığı takdirde, birey, kapsamlı manevi ve ahlaki özellikleri kaybeder; bireyin hem sosyal yaşam tarzı için koşulları sağlamak hem de insan varoluşunun anlamı olan manevi değerleri elde etmek için bireyde oluşturulması gerektiği önemlidir. Bu manada, toplumda manevi değerlerin önemi ve toplum ile insanlar arasındaki ilişkiler konusunda bilinçli olduğunu gösteren Şakarim'in sözlerini yeniden tanıtmak kaçınılmazdır: “Dürüst çalışma, vicdanlı bir zihin, samimi bir kalp, bir insanın iyi bir yaşamının temeli olmalı... Onlar olmadan, barış ve uyum sağlanmaz.”³⁴¹ Şakarim'in felsefi görüşlerinin incelenmesi, maneviyatın onun tarafından bir kişinin sosyal uyum

³⁴⁰ Ruslan Omargazin, *Sushchnost dukhovnosti*, 186.

³⁴¹ Kudayberdiyev, 101.

sağlaması için bir koşul olarak ve aynı zamanda onu insani nitelikleri kazandırmak olarak düşünülebilir.

Bu şekilde maneviyat Şakarim felsefesinin ana noktasıdır. Maneviyat, bir insana insani değerleri kazandıran bir temel ve toplumsal gelişime insancıl yön veren bir davranış olarak tanımlanır. Kazak düşünürü, bir toplum ve bireyin gelişmesinde, bir insanın insancıl değerleri kazanmasında insanın bilincini insancıl değerlerle manevi hale getiren, toplum içindeki bireyi ahlaki bakımdan iyileştiren, toplumsal ilerlemeye katkıda bulunan aydınlanma, eğitim ve kültürün etkisini görür. Çünkü büyük ihtimalle toplum üyelerinin bilinçli olması, bir bütün olarak insan faktörüne göre belirlenir.³⁴²

Düşünür, çeşitli kavram ve düşünceleri incelenme sonucunda, bir kişinin vicdan gibi ahlaki değer kavranması yolunda ruhsal yenilenmesi fikrine dayanarak kendi görüşünü ortaya koyar. Şakarim'e göre vicdan, bir kişide Yaratıcının varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü kavramını benimsemesinin gelişimi yoluyla ortaya çıkar.³⁴³

Şakarim felsefesinde maneviyat kategorisi çok yönlülüğü, kapsamlılığı ve insanlık anlamı bakımından özgündür. Maneviyat, onlarca bireyin insanîyet ve kültürü ölçen kapsamlı araç olarak tanımlanır. Onların bireyin bünyesinde olmaması, Kazak düşünürü tarafından, insanlık dışı ve bireyin kültür eksikliğinin bir göstergesi ve kriteri olarak tanımlanır; bu açıdan, onu prensip olarak, evrensel insani anlamlı doğasından mahrum eder, evrensel maneviyat anlamında somutlaşır, niteliksel olan bir insanı maddi ve doğal varlıktan, süreçlerinden ve gelişmelerinden ayırır.³⁴⁴

Genel olarak baktığımızda, Şakarim felsefesi dini ve mistik doğasına rağmen, maneviyat kavramı soyut hümanizme değil, sosyal gerçeklik ve antropolojik sorunlara, özellikle de insan varlığı ve anlamlı yaşam yoluna yakın gerçek özelliklere sahiptir. Kazak filozofunun ve bilim insanının teolojik hümanizminin aksine, dünya görüşünün inançlarından geçen düşünürün maneviyat konusundaki felsefi yansıması, insan varoluşunun hümanist taslağını, mikro kozmosunun aksiyolojik boyutunu belirlemeye çalışan modern felsefi paradigmalara uyumludur ve bilim insanının teolojik hümanizminin aksine, dünya görüşünün inançlarından geçen düşünürün maneviyat konusundaki felsefi yansıması, insan varoluşunun hümanist taslağını, mikro

³⁴² Garifolla Esim, *Nauka sovesti* (Almatı: Raritet, 2008), 352.

³⁴³ Ruslan Omargazin, *Sushchnost dukhovnosti*, 189.

³⁴⁴ Esim, 355.

kozmosunun aksiyolojik boyutunu belirlemeye çalışan modern felsefi paradigmlarla uyumludur.

2.3. Meşhur Jusup Kopeev'in Ahlak Düşüncesi

2.3.1. Ahlaki Görüşlerinin Kaynakları

M.J. Kopeev'in dünya görüşlerinin manevi kaynaklarının araştırmalarında, onu tam olarak anlayabilmemiz için yöntem olarak şunları belirleyebiliriz: göçebe gelenekleri, ozan ve jıravlar geleneği, orta çağ Müslüman felsefesi, Rus ve Avrupa kültürü.

2.3.1.1. Kazak kültürü

Meşhur Jusip, 1872 senesi Kamar hazretleri medresesinden aldığı eğitimini Buhara'da Kokeldeş medresesinde devam ettirir. Bunun neticesinde Arap, Fars dilleri ve edebiyatı ile tarihi hakkında geniş bilgi sahibi olur. 1875 senesi köyde öğretmenlik yaparken bir taraftan da yayım çalışmalarını sürdürür. Kendini geliştirmek ve halk bilimi ile folklor bilgisini arttırmak için 1872 senesi Kazakistan topraklarını seyahat eder. Bu günlerde o, meşhur şarkiyatçılar, Kazak kültürü araştırmacıları, Orta Asya, Rusya bilim adamlarıyla tanışır. Rus şarkiyatçısı Türkolog, halk bilimcisi W. Radloff ile tanışması onun bilime olan ilgisini artırır ve Kazak folklor ürünlerini araştırmasına yönlendirir. Aynı zamanda Kazakların soyu ve tarihi, folklor koleksiyon çalışmalarını yapmasına teşvik etmiştir.³⁴⁵ Onun çalışmaları arasında Buhar jırav, Şortanbay ve Şöje gibi XVIII-XIX yy. ait klasik ozan ve şairlerin eserleri yer almaktadır.

M.J. Kopeev çalışmaları çok yönlüdür. Onun çalışmalarında hikayeler, makaleler, yazışmalar, notlar, Kazak epik destanlarının çeşitli örnekleri, halk masalları, efsaneler, örf-adetler, atasözleri ve deyimler, töre ve ayin türküleri, pek tanılamamış ozanların siyasi atışları gibi ürünler bulunmaktadır. Onun yazılarında çeşitli halkların ahlaki kültürü, giyim-kuşamları, yaşam ortamları ile soyağacı ve tarihleri genişçe yer alır.³⁴⁶

³⁴⁵ Daniyar Abilev, *Mashkhur Zhusup Kopeev* (Almatı: Prostor, 1985), 164-165.

³⁴⁶ Meşhur Jusup Kopeev, *Tandymaly* (Almatı: Gılım, 1993), 143.

2.3.1.2. Doğu Kültürü

M.J. Kopeev'in Doğu kültü ile tanışması 1872 senelerden başlar. M.J. Kopeev, 1872-1874 seneleri o dönemlerde en meşhur İslam kültürü temelini atan eğitim merkezi olan Buhara'da bulunan Kokiltaş medresesinde eğitim alır.

M.J. Kopeev, 1887-1889 seneleri Buhara şehrine ikinci defa sefer eder. Bu seferinde 29 yaştaki M.J. Kopeev, Orta Asya ve Türkistan bölgesinde bulunan Taşkent, Buhara, Türkistan gibi kültür merkezleri ile eğitim ocaklarını ziyaret eder. O, bu seferinde bir yılı aşkın bir sürede Buhara'da kalarak Arap, Fars, Çağatay ve Türk dillerini geliştirir.

Onun elyazmalarında Doğu kültürü, Orta Asya hükümdarları, Mâverâünnehir ilişkileri dolayısıyla kan bağı olan Kazak boyları, bulunduğu bölge doğal özellikleri ve benzeri pek çok değerli bilgiler bulunmaktadır. M.J. Kopeev Orta Asya'ya en son 1907 senesi sefer yapmıştır.

2.3.1.3. Rus ve Avrupa Kültürü

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Kazak halkının toplumsal gelişmesinde önemli siyasi olayların yaşandığı dönüm noktasıdır.

T. Tajibayev'in XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan'da aydınlanma gelişmesini analiz eden araştırmasında; sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan incelemektedir.³⁴⁷

Kazakistan'ın Rusya'ya tabi olma sürecinin tamamlanması, Kazak kültürünün gelişmesi ve aydınlanmasında büyük rol oynamıştır. Bu dönemde Kazaklara Rus dilini öğretmek suretiyle Rusların gelişmiş demokratik kültürüne dahil etme çalışmaları sürdürüldü. Rusya'nın toplumu aydınlatma çalışmaları okul eğitiminin gelişmesi ile pedagojik düşüncenin kalıplaşmasını sağladı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında felsefe, doğa bilimleri, astronomi ile teknoloji alanında gelişmiş Rus biliminin başarıları ile Rus klasik edebiyat Kazak halkının kültürel gelişmesini etkilemiştir.

³⁴⁷ Tölegen Tazhibayev, *Razvitiye prosveshcheniya i pedagogicheskoy mysli v Kazakhstane vo vtoroy polovine XIX veka* (Alma-Ata: Politizdat, 1962), 341.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan siyasi güçlü ülkeye dönüştü. M.J. Kopeev'in dünya görüşünün oluşumuna T.G. Şevçenko, F.M. Dostoyevski, V.M. Maykov, S.F. Durov gibi Rus ve Ukrayna demokrasi aydınları ile düşünürleri tesir etmiştir. Kazak aydın ve düşünürlerinin gelişmesine ve kalıplaşmasına Rus demokrasi aydınları, toplum önderleri, bilim adamları, öğretmenler ve yazarlarının doğrudan etkisi olmuştur. Çar rejiminin gerici yapısını değiştirmeye çalışan ve Kazakistan'da bulunan Rus ileri görüşlü aydınları, toplumu aydınlatmak maksadıyla pek çok kamu çalışmaları yapmıştır.

Rus ve Batı Avrupa kültürünü benimseyen M.J. Kopeev aynı zamanda onların gelişmiş fikirlerinin İslam kaynaklarıyla örtüştüğünü söylemiştir. “Davranışları ve bilim modelleri ile Avrupa toplumunun eğitimi, onların konuşma tarzları. Müslümanlar başkalarının biliminde bir iz bırakan sözlerinden zarar görmektedir. İleride biz onları tercüme ederiz ve onların fikirlerini zikredeceğiz. Lermontov, Saltıkov ve Tolstoy fikirlerini ileri gelen Müslümanlardan alır, biz bunları, onların sözlerinden örnekler getirerek kanıtlayabiliriz. Daha sonra bizim Müslümanlar bunları tekrar tercüme eder ve bize aktarır. Bundan biz şunu çıkarabiliriz: “Kuran’a bak, ondan neler alıntı yapmıştır”. Hadis-i şeriflere bak eğer oralardan alıntı yapılmışsa. Bu kitaplar bizim elimizde bulunmaktadır.”³⁴⁸ Kısaca, M.J. Kopeev’e göre, Batı ve Rus kültürünün tüm başarıları eskiden Müslüman kültüründe vardır.

2.3.2. Meşhur Jusup Kopeev’in Felsefesinde Etik Kategoriler

Kopeev, insan bilimlerinin ilk bölümü insanın kendi doğasını, yapısı ve vücut işlevleri hakkında bilgi sahibi olduğuna inanır. İkinci bölümü ise insanı iyi davranışlara yönlendiren ahlaktır. Kopeev, ahlaki düzenin esas prensiplerini İslam dini kaynaklarından almıştır. Üçüncü bölümü, akıl ve söz nedir sorularına cevap arar. Bu sorulara cevap ararken o, “insan kendi başına çıplak varlıktır” kanısına varır. İnsan yalnızca giysilerine göre birbirinden farklıdır.³⁴⁹

2.3.2.1. İyi ve Kötü

Meşhur Jusup Kopeev’in sosyal ve ahlaki açıdan değer verdiği kategoriler ve etik kavramlar arasında en önemli konulardan biri, iyi ve kötü kategorileridir. İyi ve

³⁴⁸ Otdel redkikh knig i rukopisey AN RK, *Meşhur Jusup Kopeev Raznyye sochineniya*, 1170, 1174, 1175.

³⁴⁹ Kuandıq Meşhur-Jusup, “Din jane Meşhur Jusup” , (Erişim Tarihi 06.06.2021), <http://abai.kz/node/2911>

kötü, ahlak felsefesinde “iyilik” ve “kötülük” kavramıyla karşılaşılır. Bu ilkeler ahlak ilkelerini ve normlarını yansıtır, insan davranışlarının olumlu ve olumsuz olmasını ifade eder. İyi ve kötü arasındaki ortak nokta, her ikisinin de ahlaki bilinç kavramları olmasıdır.

Buna göre Kopeev’in iyilik anlayışı: yararlı işler yapmak, insanların ihtiyaçlarını karşılamak, onlar için ıstırap çekmek, yani toplum yararına olan her şeydir. Bunun zıddı olan her şeyi de kötülük olarak algılamaktadır. Düşünür için doğru: devletin adil ve doğru yazanları, insanlara olan sevgi, insan ilişkilerinin içtenliği, manevi gelişme maksadında sürekli arayış içinde olmaktır. Düşünür kötülüğü halkın (yoksulların) adaletsizliğe uğramasında, sömürgeye düşmesinde görür ve insanlara karşı yapılan şiddeti en büyük kötülük olarak algılar. Hiçbir şartlar altında kötülük yapan haklı olamaz, insan kötülüğe iyilikle karşılık vermelidir.

Meşhur Jusup’un iyi ve kötü davranışlar hakkındaki düşüncesi XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında yaşayan Kazak toplumunun ahlaki yaşamının gerçek yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Kopeev’in iyilik anlayışı kişinin yalnızca bir yönü ya da davranışları değil, onun tüm ahlaki varlığı bir bütün olarak ele alınmaktadır. Ona göre iyilik yapmak yaşamın anlamı ve insanın esas gayesidir.

Felsefeci Meşhur Jusup’un etik görüşleri kendine has köklü derin içeriğe sahiptir. Meşhur Jusup yaşam boyunca insan, onun varlığının anlamı, manevi ve ahlaki mikro kozmosu konularını araştırmıştır. O çalışmalarıyla insanın bilincini, ahlaki imajını etkilemiştir.

Adam deuge layıqtı boldın sonda,

*bir özinen basqağa paydan tiyse.*³⁵⁰

Kendinden başka kimseye yararın dokunursa,

o zaman kendini insan sanabilirsin.

Arqaşan umıtım bar jaqsılıqtan,

*Jas edim, qarıyalardan kenes uqqan*³⁵¹

³⁵⁰ Nurlan Jüsipov, *Atasının atı bilinbey öz atı sıqqan erler Maşhür-Jüsip Köpeev* (Pavlodar: Aq Orda, 1993), 28.

³⁵¹ Jüsipov, 126.

Her zaman iyilik taraftarıyım,

büyüklerle danışan bir gencim.

Kazakta jaman da bar, Jaqsı da bar,

Işinde jüyrik, jorğa, şaban da bar.

Jaqsılıq, jamandılıq pen eki bolıp,

*Burınnan kele jatqan zamanda bar*³⁵²

Kazaklarda iyi olan da kötü olan da vardır,

Aralarında ileri gideni, iyi anlayanı, yerinde sayanı da var.

İyilik kötülüğü ikiye ayırarak, eskiden destur eden kimse de var.

Meşhur Jusup bir kimsenin iyi niyetlerine ve davranışlarına değer verir. O, hayırlı maksatlara yönelik iyi davranışlara ve eylemler çok değer verir. Ona göre belli bir hedefi ve maksadı olan kimse onu elde etmek için her zaman çaba içinde bulunur. Düşünür, bir kimseye olumlu düşünce ve maksatlı yaşamayı aşıladığı zaman onun asıl maksadına ulaşabileceğine ve hayırlı işler yapabileceğine inanır.

Kopeev kendisine bir düşünür olarak, toplum içerisinde ve insan ahlaki ilişkilerinde iyiliğin kötülükten üstün olduğunu kanıtlamaya çalışan misyonu üstlenir. Meşhur Jusup toplumu, derin maziye dayalı insanlığın özünde olan iyiliği yaşatmaya ve erdemliğe çağırır:

*Jaqsılar, öner bolsa, endi ayanba.*³⁵³

Efendiler, sanatı öğrenmek için elinden geleni yap.

*Kosıl kısı sanına, kos basındı.*³⁵⁴

Bir araya gel, adam ol.

Üyde ölgen mun şırıktın bırı bolmay,

*Jurt uşın armanın ne ketse basın.*³⁵⁵

³⁵² Jüsipov, 172.

³⁵³ Serik Bayazitov, *Nar tauekel etken eken* (Pavlodar: Sarıarqa, 1995), 55.

³⁵⁴ Bayazitov, 60.

³⁵⁵ Bayazitov, 67.

*Ruhsuz evde ölenlerden olma,
Halkın için şehit olsan ne mutlu sana.
Jurt uşın jorıkta ölse armanı ne...*³⁵⁶
Halkın için seferde can vermek gibisi var mı...
*Oylağan halıqtın qamın bılımdı sol,
Qamı uşın el – jurtının otqa kırğen.*³⁵⁷
*Halkını düşünen onu anlar,
Vatanı için kendini ateşe atan.
Bılımdı zerek adam bolam desen,
Qara özındı basqanın aynasınan.*³⁵⁸
*Eğitimli, bilgin olmak istersen,
Kendine başkasının gözüyle bak.*

Buradan da anlaşıldığı gibi Meşhur Jusup çalışmaları iyi ve kötü kavramı ahlaki değerler, insan ahlaki nitelikleri ile değerlerinin ayrılmaz bir parçası olduğudur. Onun eserlerinin esas anahtarı, hayır yapmak, iyilik yapmak ve buna karşılık beklememek, her türlü kötülüğe ve şiddete karşı durmaktır.

Buna dayanarak, Kopeev'in felsefi düşüncedeki iyi ve kötü kategorilerinin iki niteliği olduğu sonucuna varabiliriz. Birincisi, dini sebeptir. Allah'ın sevgisini kazanmak için iyi işleri yapmalı ve kötü işleri yapmamalıdır. İkincisi, sosyal boyut olup, aileye, topluma, halka fayda sağlamak ve zarar vermemektir.

Sonuç olarak düşünür iyiliği, bu dünyada insanlardan, onların ruhlarında ve hayırlı işlerinde aramaktadır. Meşhur Jusup'a göre, eğer insanların hayırlı işler yapmasına yasallık ve adaletlik gibi imkân sağlanırsa toplum iyi yöne doğru değişir. Bir kimsenin yaptığı iyilik, onun hayatının esas değeridir. Bir kimsenin ahlakı onun yapmış olduğu hayırlarından oluşmaktadır.

³⁵⁶ Bayazitov, 69.

³⁵⁷ Bayazitov, 70.

³⁵⁸ Bayazitov, 73.

İyi ve kötü konusu Meşhur Jusup'un eserlerinde geniş yer alır. Ve asıl önemli olanı da bu kategorilerin bir kimsenin olumlu ve olumsuz yönlerini karakterize eden ahlaki ilkeler ve normların yansımasıdır. Buradan da Meşhur Jusup'a göre iyi ve kötü anlayışı, XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Kazak toplumunun ahlaki yaşam tarzı yansıtılmaktadır.

2.3.2.2. Mutluluk

M.J. Kopeev'e göre mutluluk, ahlaki yaşam tarzının bir sonucudur. Filozof, aslında arzuların mutlaka yerine getirilmesine değil, arzu ve ihtiyaçların belli bir ölçüsüne bağlı olması gerektiğini savunmaktadır. Meşhur Jusup şöyle der:

Esti adam - qanağattı. Qanağattı adam tıyanaqtı.

Tıyanaqtı adam könterlı. Könterlı adam qayğısız.

Qayğısız adam baqıttı.

*Endeşe estı adam baqıttı boladı.*³⁵⁹

Akıllı kimse kanaat eder. Kanaatli olan sorumludur.

Sorumlu kimse dayanıklı. Dayanıklı kimse kaygı etmez.

Kaygusuz kimse mutludur.

Demek ki akıllı kimse mutlu olmalıdır.

Yaşamış insan, hayatın anlamını olduğu gibi değerlendirir hem de din kaidelerine göre değerlendirir. Meşhur Jusup, Kuran'da ruhani uyumun sağlanması gösterilmektedir ve bu yolu tutan kimsenin mutlu olacağına içtenlikle inanmaktadır.³⁶⁰ Fakat Kazak düşünürüne göre, mutluluk yalnızca bir kimsenin kendisi ile uyum içerisinde olması ve Allah emirlerine itaatla yetinmez, büyük ölçüde dünyevi sevinçlerle de tanımlanır. Gerçek mutlu olan, yalnız olmayan, yanında gerçek dostu olan kimsedir. Yani, bilgine göre, mutlu olmanın temeli her bireyin özel olmasındadır. Mutlu aile, akıllı eşe sahip olmak gerçek mutluluktur, fakat anlaşmazlık, uyumsuzluk ve sevgi eksikliği, ev işlerini yürütememek, kadının tembel olması bu gerçekten bir beladır. M.J. Kopeev, aşırı mala düşkünlük ve zengin olma kaygısını hariç tutarak maddi zenginliğin de mutluluk verdiği üzerinde durur. Düşünür, inançlı bir Müslümanın mal varlığından

³⁵⁹ Meşhur Jusup Kopeev, *Köp tomdıq şığarmaları* (Almatı: Alaş, 2003), 22.

³⁶⁰ Aymautov Jusupbek, *Qurmetti Meşhur ağa* (Almatı: Gılım, 1999), 57.

bir kısmını fakirlerin ihtiyaçlarını gidermek için harcaması gerektiğini aksi takdirde kazandığı iyiliklerin kendisine kötülük olarak geri döneceğini söyler.

Eskiden beri Kazaklar için mutluluk, bir kimsenin iradesine ve arzusuna bağlı olmayan, yaratanın bir lütfu ve armağanıdır. Genellikle şansa bağlılardı. Kazak düşünürüne göre, eğer yaradan yazmışsa, o zaman o kimse yalnızca onu değerlendirebilmesi gerekir. Meşhur Jusup şöyle der:

Körinbegen narsenı alamin dep,

*Ayırılma qolındağı barlığınnan.*³⁶¹

Olmayan şeyi alayım derken,

Elinde olanı kaybetme.

Her kimse kendi mutluluğunu kendisi yaratır, yalnızca çalışmaları ile hayatını anlamlandırır. Meşhur Jusup, insan değer kriterlerine cevap bulmak için tuhaf ve huzursuz hayat sürdürmüştür:

Dozhdetsya chasa svoego bozhiy kamen,

Sgorev, ne ugasnet bozhiya plamen.

Tak i ya, yesli schastya put ne otkroyu,

*To khot bedy navek tropu zakroyu.*³⁶²

Yaratanın yakmış olduğu ateş sönmeyince,

Yaratanın taşının saatini bekleyecek.

Eğer ben mutluluğun yolunu bulamazsam dahi en azından sonsuza kadar kötülüğün yolunu kapatacağım.

Mutluluk, hayata karşı manevi, erdemli ve makul bir tutumun sonucudur ve herkese açıktır. Düşünre göre, mutluluk yapısal değil bir kimsenin ruhsal dünyasıyla ilgilidir. Düşünür, onun her birimizin içimizde yaşadığına inanmaktadır. Bunu başarmanın yolu, iç gözlem sürecinde, tamamen kişisel olanın ötesinde, daha yüksek bir

³⁶¹ Meşhur Jusup Kopeev, *Eki tomdıq* (Almatı: Gılım, 1992), 57.

³⁶² Meşhur Jusup Kopeev, *Izbrannaya lirika* (Pavlodar: PGU, 2008), 26.

seviyeye geçme yeteneğidir. M.J. Kopeev'e göre mutluluk, ahlak ve insanlık temelinde kendi kendini tayin etmektir. Bu, insanın yaratana daima ilerlemesidir.³⁶³

Kopeev'e göre mutluluğun temel amacı içsel tatmin duygusu kazanmaktır. Manevi gelişim, dini görevlerini yerine getirilmesi ve dünyevi nimetlerden zevk alınması yoluyla elde edilebilir.

Meşhur Jusup, düşünce ve arzuların saflığına dayanan mutluluğun, yaşamın amaç ve anlamı değil, ahlaki bir yaşam sonucu ve neticesi olduğuna inanır. M.J. Kopeev'in bu tür ideolojik tutumları, Kazakların geleneksel kültürünün insan değerlerinin yanı sıra XX. yüzyılın başlarındaki manevi ve entelektüel durumunun etkisi altında oluşmuştur.³⁶⁴

2.3.2.3. Vicdan

Meşhur Jusup vicdanın sorumlulukla yakından alakalı olduğunu düşünür. Sosyal yapısında etik bir kategori olarak sorumluluk eylemlerin, davranışların sonucunu tahmin etme yeteneğidir. Sorumluluk, aklı kullanımın ahlaki yönüdür. Buradan da sorumluluğun mantıklı ahlaki bir sonuç olduğu çıkartılır. Ahlaki sorumluluk, insana ilk önce davranış ve düşüncelerin ahlaki benlik saygısını kazandırır. Bu durumda vicdan değerlendirici kategorisinde bulunur. Bununla birlikte vicdan, iyi işlerin ruhsal başlangıcı/ilkesi konumu olma özelliğine de sahiptir

Vicdan; bir kimsenin davranışlarıyla toplum, birey karşısında ve herhangi kimse, halkı ile hatta insanlık karşısındaki bilişsel sorumluluğudur. Vicdan, insanın ahlaki gücüdür. Bir kimsenin davranışları, düşüncelerini kendi ahlaki anlayışına göre yönlendiren dürtüsüdür. Bu, bir kimsenin davranışlarının veya düşüncelerinin kişiliğinin, bir kimsenin ruhani inancına dönüşen belirli ahlak bakımından ahlaki bir benlik saygısıdır. Bu değerlendirmelerin neticesinde ahlaki tatmin veya utanç, kendinden rahatsızlık duygusudur. Bundan dolayı filozof Meşhur Jusup, insanları bir şey yapmadan önce, bir karara varmadan önce tekrar tekrar düşünmeye davet etmektedir.

Bostan bos bır is qılmay beker turma,

³⁶³ Gaukhar Akhmetova, "K voprosu o schast'ye v eticheskikh vzglyadakh kazakhskikh mysliteley nachala XX veka (J.Aymautov, M.Kopeev, S.Toraygyrov)", *Poisk. Seriya Gumanitarnykh nauk*, 1/12 (2002): 235.

³⁶⁴ Barlıbayeva, *Evolutsiya eticheskikh idey v kazakhskoy filosofii*, 135-136.

*Bılıp qıl, ne qılsan: teris pe on ba?*³⁶⁵

Boşu boşuna başı boş oturma,

Ne yapsan da farkına vararak harekette bulun.

Vicdan, davranışların belli bir toplum ahlaki anlayışlarına uygun olarak davranmak demektir. Bu da bir kimsenin davranış ve düşüncelerinin çevresindeki toplumun yaşam tarzlarına göre manevi sorumluluklarının ortaya çıkarmasını sağlar.

Abıroyım töğülmesın dep oylasan,

*Uyattan qol şatır qıp al basına.*³⁶⁶

Eğer haysiyetini kaybetmek istemiyorsan

Vicdanını rehber olarak kullan.

M.J. Kopeev'e göre vicdan, insan hayatını tamamen kapsar. İnsanları; dürüstlük, adalet, hayırseverlik, iyilik, sebatlık, insanlara karşı içten davranmaya, yalan söylememeye, birilerinin sırtından geçinmemeye, zayıflara üstünlük göstermemeye, hırsızlık yapmamaya, haksızlık yapmaya, yakınlarla ve çevrene kötülük yapmamaya davet eder. Vicdan insanlara kızgınlığını tutmayı, sınırlı ve tutarlı davranmayı sağlar.

Jayau qıl, napsındı atqa mıngızbey baq,

Mine qalsa jortkızıp, jelgızbey baq.

Özın-özi bağığa köp al kerek,

*Köz sonınan könıldı jürgızbey baq.*³⁶⁷

Kendi nefisine hâkim ol,

Nefsini kontrol etmeyi bil.

Kendine hâkim olmak çok zordur,

Gördüğün her şeyi almaya kalma.

Meşhur Jusup, vicdan sahibi kimse kendini cehennemlik olmaktan kurtarır. Vicdan sahibi kimse kendisini konumundan, durumundan ve maddi varlığından dolayı

³⁶⁵ Bayazitov, *Nar tauekel etken eken*, 91.

³⁶⁶ Bayazitov, 92.

³⁶⁷ Bayazitov, 93.

diğerlerinden üstün tutmaz. O, zengin olarak korku içinde yaşamaktansa kendine yeterli varlıklarla yetinerek huzurlu yaşamayı tercih eder.

Bu şekilde öncelikle onur, saygı, vicdan ve haysiyeti oluşturan ahlakın zirvesine olmak isteyen kimse vicdanını dinlemeli. Vicdan; insanı nezaket, dürüstlük, ılımlık, insanlık ve diğer yüksek erdemlere götüren manevi güçtür.

Ayna kıl özındı-özın tuzetuge,

*Bu jurgen jaksı, jaman kop adamdı.*³⁶⁸

Kendini kendin doğru yola koymak için,

Çevrendekilerin uyarılarını dikkate al.

Hayatın kısa ve geçici olduğunu bilen kimse, manevi zenginliği maddi olandan üstün tutar ve insanca yaşar, merhametli olur. Vicdan sahibi kimse, sıradan, dürüst, adil, cesur ve sorumlu kimsedir. Böyle birisi her zaman aklıyla hareket eder. M.J. Kopeev, insan hayatı kısadır: “Bu dünyada azıcık duraksayıp biz de geçeriz.”³⁶⁹

Bu yüzden de vicdan sahibi kimse en önemli olan ve insanlığa yardım etme davranışını kaçırmak istemezler. Meşhur Jusup, kendi halkının geleceği için kendi canını vermeye bile hazır olduğu düşüncelerini eserlerine yansıtır:

Halıq-jurtının qamı üşin qayrat qılıp,

Aydalıp atılsan da arman bar ma?!³⁷⁰

Halkının geleceği için mücadele edeler,

Hapise atılıp, onun uğuruna ölmek kadar azizi var mıdır?

Meşhur Jusup’a göre, vicdanlı olan bir kimse asla diğer insanlar hakkında kötü düşünmez ve kötülük yapmaz. “Hayatımız, düşüncelerimizin bir sonucudur, kalbimizde doğar, düşüncelerimiz tarafından gerçekleştirilir. Eğer bir kimse iyi düşünceler üretirse mutluluk, onun peşine takılan bir gölge gibi asla terk etmez.”³⁷¹

Meşhur Jusup’ta vicdan kategorisi din ile daha yakın alakalı olduğunu belirtmelidir. Köpeev’e göre, o, ilahidir. Dolayısıyla filozofa göre, yaradan insanı her

³⁶⁸ Bayazitov, 93.

³⁶⁹ Bayazitov, 151.

³⁷⁰ Bayazitov, 69.

³⁷¹ Jomart Alihanulı, “Maşhur Jusıp auleti”, *Egemen Qazaqstan*, 7/24 (2003): 39.

zaman, ne kadar dürüst, ahlaklı olduğunu denetler. Filozof Kopeev, vicdan, insan ruhundaki yaratanın sesi olarak tanımlar.³⁷²

Meşhur Jusup Köpeev'in dini felsefesinde, vicdanı arıtmak için İslam dünya görüşünü benimsemeli ve daima Allaha tövbe etmeli ve sığınmalıdır. Buradan da anlaşılacağı, yalnızca gerçekten inanç sahibi olan kimse vicdan sahibi olabilecektir.

Kopeev'in vicdan kategorisi, İslami kavramlarla ilişkilendirilebilir. Örneğin: modern İslâmî literatürde ahlâk ve din psikolojisiyle ilgili çalışmalarda vicdan Allah tarafından kişinin içine yerleştirilen, iyiyi kötüden ayırt etmeyi sağlayan bir güç olarak düşünülmüştür.³⁷³

Meşhur Jusup, ahlakın temelini, dini bir temele dayalı olan ahlaki değerler olduğu düşüncesini ileri sürer. O, dini dengeleyici bir unsur olduğunu ve ahlakla uyum içinde olduğuna inanır. Köpeev'e göre, dünyaya karşı dini ve ahlaki tutum, duysal ilkelerin üstünden gelebilir ve bir kişinin karakteri, erdemleri anlama ve geliştirme şartıyla geliştirilir. Bu da, düşünüre göre, bir kimsenin kendi isteklerine ve onların şariat şartlarına uygun olup olmalarına göre sağlanması mümkündür.

³⁷² Gaukhar Akhmetova, "Vzaimosvyaz' eticheskogo i esteticheskogo srednevekovoy musul'manskoy filosofii v tvorchestve M.J.Kopeeva, S.Toraygyrova i J.Aymautova", *Vestnik PGU. Seriya gumanitarnykh nauk*, 3/12 (2005): 15.

³⁷³ Osman Demir, "Vicdan", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 06.06.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan>

SONUÇ

XX. yüzyılın başlarında Kazak düşünce mirası Sovyet yönetiminin baskısı altında unutturulmaya çalışılmıştır. İlgili dönemin meşhur Kazak düşünürleri hem maddi hem de manevi baskılara maruz kalmış, hatta bunlardan bazıları öldürülmüştür. O dönemin Kazak düşünürleri ve onların eserleri incelendiğinde başta ahlak olmak üzere birçok felsefi meseleyi derinlemesine ele aldıkları görülür. Günümüzde onların fikirlerini daha iyi inceleme ve anlama fırsatı bulunmakta ve bunlara ilişkin birçok akademik çalışma yapılmaktadır.

Kazak felsefi düşüncesi, Türk felsefi düşüncesinin dallarından biridir. Türk felsefi düşüncesinde olduğu gibi onda da ahlaka ilişkin fikirler hakimdir. Kazak düşünce geleneğinin özünü mutluluk, iyilik, adalet, vicdan, hayatın anlamı ve amacı gibi ahlaki konular oluşturur. Bu konular gelenek içerisinde daha çok şiirsel bir biçimde ifade edilmiştir. Hatta öne sürdüğü ahlaki fikirler açısından Kazak felsefi mirasının, dünya felsefi mirasına kimi kazanımlar sağladığını söyleyebiliriz.

Tezin birinci bölümünde Kazakların ahlaki kültürünün etik temelleri, ilkeleri ve kategorileri ortaya çıkarılmıştır. Kazak halkının tarihsel, sosyo-kültürel deneyimine dayalı olarak etnik kültürün rolü ve önemi belirtilmiştir. Ayrıca Kazak toplumunun ayırt edici özelliklerini gösteren işlevleri ele alınmıştır. Bu bölümde Kazak kültür tarihinde manevi ve ahlaki değerlerin önemi tespit edilmiştir. Örf ve geleneklerde, edebiyat ve dini hayatında tezahür eden zengin bir kültürel nitelik izah edilmiştir. Yine, burada Kazak halkının ahlaki kültürü açıklanmıştır. Bu kültür bireyin, kendisine ve çevresindeki gerçekliğe karşı tutumunda ve diğer insanlarla ilişkilerinde yansıtılmıştır. Bununla beraber zikredilen özgünlük Kazakların kültürünün korunmasını etkileyen kültürel ve tarihsel faktörlere de dayanmaktadır. İlaveten, Kazakların ahlaki kültürünün aksiyolojik yönleri de ortaya çıkarılmıştır. Bu yönler, zengin kültürel mirasın korunmasında katkıda bulunan ahlaki ve etik değerlerin oluşumunun kökenlerini

yansıtmaktadır. Yine birinci bölümde İslam ahlak düşüncesinin temel kavramlarını ele aldık. Burada iyi ve kötü, adalet, mutluluk, vicdan, merhamet ve kâmil insan kavramları inceledik.

Diğer taraftan, Kazak felsefesi asla sabit kalmamıştır. Sosyo-kültürel gelişime bağlı olarak etik düşünce de değişmiş ve gelişmiştir. Zamanının yeni sorunları ve zorluklarıyla bağlantılı olarak sürekli değişim içinde olmuştur. Rus istilas, Rus sömürü ve asimilasyon politikası, devrimler, Sovyet iktidarının kurulması, ateist ideoloji bu değişikliklerin örnekleridir. Kazak felsefi düşüncesinin oluşumunda ve gelişiminde Kazak aydınlarının ahlaki fikirleri önemli yer almaktadır. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başları Kazak halkının tarihinde bir dönüm noktası gibidir. İnsanların hayatındaki siyasi, ekonomik, kültürel değişimler, geleneksel göçebe yaşam tarzının ve hayvancılığa dayalı ekonominin bozulması, sömürü ve asimilasyon politikası vd., felsefi düşüncenin dönüşümünü de etkilemiştir.

XX. yüzyılın başında Kazak ahlak düşüncesinin en önemli figürleri olarak Abay, Şakarim ve M.J. Kopeev'i zikredebiliriz. Bu üç düşünürün ahlak görüşlerinin ortak ana kaynaklarının, geleneksel Kazak kültürü, Doğu kültürü ve Rus kültürü olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, onların ahlak görüşlerinin oluşumunda bu kaynakların etki düzeyi farklı olmuştur. Söz gelimi Abay'ın ahlaki görüşlerinin oluşmasında geleneksel Kazak kültürünün etkisi daha büyük olmuştur. Bu durum onun hem felsefi düşüncesinin sunum biçiminde hem de felsefi eserlerinin konusunda açıkça görünmektedir. M.J. Kopeev'in ahlaki görüşlerinin oluşmasında ise İslam dininin etkisi hâkimdir. Şakarim'in ahlaki görüşlerinin ana kaynağında hangi kültürün baskın olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Bu, onun farklı felsefi düşüncelerden yararlanmasından kaynaklanmaktadır.

Abay sık sık kendisinden öncekilerinin fikirlerini eleştirmekle Kazak felsefi düşüncesinin reformcusu ve geleneksel Kazak felsefesinin zirvesi olarak kabul edilmiştir. Onun ahlaki düşüncesinde iyi-kötü, adalet, vicdan, mutluluk, merhamet, ılımlılık ve amaçlılık kavramları ön plandadır. Bunların yanında Abay, *Kâmil İnsan* kavramını da kullanır. Dolayısıyla insan meselesi, onun dünya ile ilişkisi, insan hayatının anlamı, felsefenin temel mahiyeti, ana meselelerini oluşturur. Abay'ın ele

aldığı insan meselesi, geniş bir şekilde toplumsal, manevi, ahlaki ve estetik bakımdan işlenir. Bu konuların ise birbirlerine bağlı olduğu açıktır.

Abay, insanın yapısını ahlaki bakımdan ele alarak onu vicdanlı, çok yönlü insan, ya da her yönden kendini iyi yetiştirmiş *Kamil İnsan* olarak tarif eder. “İnsan denen ünüm var” ifadesini esas olarak Abay, nelerden uzaklaşmamız, neleri sevmemiz gerektiğini, iyilik ile kötülüğün, cahillik ile imansız insanın gerçek anlamlarını açıklar.

Abay’ın bir düşünür olarak sunduğu “adam ol” ahlaki prensibiyle birlikte iç içe olan insanlık, iyilik, imanlık erdemlerini vaz etmektedir. Bunlar ise düşünürün eserlerinin temel konusudur. Böylece bireyin toplum hayatındaki önemli rolü ile yerini belirler, onun tenkitçi aklını üstün tutmakla birlikte ona ayrı bir önem verir. Abay, insanlık ülküsünü hayatı boyunca üstün tutmuştur. O, insanları soyuna, yaptığı görevi, unvanına ve refah düzeyine göre değil, onların iç dünyasına ve ülkesine, milletine verdiği hizmetlerine göre değerlendirmeye davet eder.

Abay, Kazakların manevi hayatının bütünlüğünün dayanağını, ayrıca bütün eserlerinde tüm insanoğlunun amaçlarını ve arzularını dile getiren dünya çapındaki büyük bir düşünürdür. Tüm edebi kuvvetini, üstün insanlık ilkelerini, gerçek kişiliği, kültürlü bir millet olmanın yollarını araştırmaya ve onları gerçekleştirmeye sarf etmiştir. Bunun sayesinde Abay, bir milletin düşünürü olmakla birlikte, bütün dünya kültürünün önemli temsilcilerinden birisi olarak da kabul edilmektedir.

Şakarım Kazak edebiyatının ve felsefesinin önemli ismi, Abay’ın yeğeni ve talebesidir. Şakarım, Abay’ın etik kategorilerini büyük ölçüde geliştirir ve genişletir. Onun ahlak felsefesinde ise mutluluk, adalet, insaf, kanaat ve hoşgörü kavramları ön plandadır. Bu kavramlar yanında kendisinin meşhur olmasını sağlayan geliştirdiği vicdan anlayışı ve *Vicdan Bilimi* kavramıdır.

Şakarım’e göre vicdan, etik bir kavram değil, felsefi bir kategoridir. Kazak düşünürüne göre, bir tek vicdan, insanlığı, bilim ve felsefeyi kurtararak insanın manevi gücünü artırabilir. Vicdanın tanımındaki diğer yenilik ise metafizik bir yönün varlığıdır. Bu vicdan kavramı, Şakarım’in kendisi tarafından, dönüşüm sürecinde ve doğuş sırasında ruha eşlik eden ve yükselişine katkıda bulunan bir tür madde/içerik olarak anlaşılmasından kaynaklanır. Vicdanın ebedi bir içerik olarak tanınması ve insanın

ruhsal durumunun gereksinimi, kişinin maddi ve bedensel halinden çıkarak bir bakıma doğasını ve yükselişini iyileştirmeye katkıda bulunur.

Vicdan bilimi Şakarım tarafından tanıtılan bir kavramdır. Şakarım, vicdan bilimini bir bilim dalı olarak sistematize etmeyi amaçlamadı. Ancak çalışmalarında, vicdan sorununu da incelediği için, eserlerinin ana konusu haline geldiğini görmekteyiz. Şakarım'e göre, küçük yaştan insanlarda kötü davranışlardan uzak tutmak için dürüstlük, saygınlık duyguları verilmelidir. Kazak düşünür, terbiye esnasında “vicdan bilimi” verilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu ahlaki normların çalışması için insanın iç talepleri kendinden emin olacak şekilde oluşturulmalıdır.

Şakarım tarafından önerilen vicdan bilimi, sosyo-felsefi doğaya sahiptir. Vicdan bilimi adlı verilen yeni bir eğitim disiplini tanıtımı için yaptığı öneriler insan ve toplumun manevi gelişimini hedeflemektedir.

Şakarım ile aynı zaman dönemde yaşayan Meşhur Jusup Kopeev eserlerinde ele aldığı temel ahlaki kavramlar ise iyi-kötü, mutluluk ve vicdandır. O, ahlak düşüncesinin esas prensiplerini İslam dini kaynaklarından çıkarmıştır. Bununla birlikte, Kopeev'in öğretilerine göre, Tanrı'ya giden yol sadece manevi değil, aynı zamanda entelektüel, sürekli araştırma ve şüphelerin üstesinden gelmeyi de gerektirir. Dolayısıyla onun ele aldığı ahlaki konuların mahiyetini salt dinî ya da salt felsefi olarak niteleyemeyiz.

Kopeev dinin, dengeleyici bir fenomen ve etiğin uyumlu temeli olduğuna inanıyordu. Kopeev'e göre, dünyaya karşı dini ve ahlaki bir tutum, duysal ilkenin üstesinden gelebilir. Bu, kişinin kendi arzusu ve şeriat kurallarına uyması koşuluyla mümkündür.

M.J. Kopeev dünya ve Tanrı arasındaki ilişki konusuyla derinden ilgilendi. O, Allah'ın gerçekliğinden şüphe etmedi. Bu onun için tartışılmaz bir gerçektir. Abay gibi Meşhur Jusup da yaratılışın inanılmaz uyumuna hayran kalırken insanın yaratılmış dünyadaki özel konumuna dikkat çekti. Filozof, Allah'ın insanı sevgi ve adaletle yarattığını vurgulamıştır. Tıpkı Abay gibi, Meşhur Jusup da kötülüğün sorumluluğunu Tanrı'dan alır ve onu insana yerleştirir.

Kopeev'in felsefesinde vicdanlı bir insan ideali en önemli anlamı kazandı. Kanaatimizce bu fikir Abay'ın ve özellikle Şakarım'in etik fikirlerine çok yakındır.

Daha önce de belirtildiği gibi, Şakarım'ın vicdan kavramı felsefî ve etik görüşlerinin özünü oluşturdu.

Bu çalışma, ele aldığı konusu açısından sadece Türkiye'de değil, Kazakistan'da da bir ilk olma özelliğine sahiptir. Bu özelliğinden ve tezin sınırlılıklarından dolayı XX. yüzyıl Kazak ahlak düşüncesinin tüm mirasını kapsadığını ve konunun tamamlanmış olduğunu iddia edemeyiz. Konuya ilişkin daha ileri araştırmalar için XX. yüzyılın başlarındaki diğer Kazak düşünürlerin ve özellikle de M. Zhumabayev, Ğ. Karaş, A. Baytursinov, M. Dulatov'un ahlak düşüncelerinin de incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın Kazak ahlak düşüncesini bazı yönleriyle aydınlatmasını ve sonraki çalışmalara da katkısı sağlamasını ümit ve temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdildin, Jabayhan ve Rauşan Abdildina. *Abay - genialnyy myslitel i gumanist*. Astana: Foliant, 2015.
- Abilev, Daniyar. *Mashkhur Zhusup Kopeev*. Almatı: Prostor, 1985.
- Abişev, Kacımurat. *Filosofiya*. Almaty: Institut filosofii, 1998.
- Abuov, Aidar. *Mirovozzreniye Khodzha Akhmeta Yasavi*. Almatı: FSİ, 1997.
- Akatayev, Sabet-Kazy. *Mirovozzrencheskiy sinkretizm kazakhov*. Almaty: RIPK RK, 1994.
- Akmambetov, Galihan. “Nravstvennoye ucheniye Abaya”, *Izvestiya Natsionalnoy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan*, 5/12 (1995): 15-29.
- Aldajumanov, Qayrat, Murat Asılbekov ve Jaslan Qasimbayev. *Qazaqstan tarixi (köne zamannan бүginge deyin)*. Almatı: Atamura, 2002.
- Alihanulı, Jomart. “Maşhur Jusıp auletı”, *Egemen Qazaqstan*, 7/24 (2003): 38-41.
- Akhmetova, Gaukhar. “K voprosu o schast'ye v eticheskikh vzglyadakh kazakhskikh mysliteley nachala XX veka (ZH.Aymautov, M.Kopeev, S.Toraygyrov)”. *Poisk. Seriya Gumanitarnykh nauk*. 1/12 (2002): 232-236.
- Akhmetova, Gaukhar. “Vzaimosvyaz' eticheskogo i esteticheskogo srednevekovoy musul'manskoy filosofii v tvorchestve M.J.Kopeeva, S.Toraygyrova i J.Aymautova”. *Vestnik PGU. Seriya humanitarnykh nauk*. 3/12 (2005): 9-17.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlak Dersleri*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968. Alimbay, Nursan, ed. *Kazaktıñ etnografiyalıq kategoriyalar, uğımdar men ataularının dastırlı jüyesi. I Tom*. Almatı: DPS, 2011.
- Alzhanova, Ulbala ve Kalimaş Begalinova. *Filosofiya v sisteme tselostnogo znaniya*. Almatı: DGP VTSS VKO, 2000.
- Arıkan, Metin. *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Kazak Jırav ve Akinları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- Artıqbayev, Jambıl. *Qazaq étnografiyası: Etnos jäne qoğam*. Qarağandı: KMW, 1995.
- Asankulova, Botagöz ve Nursaule Kalymbetova. “Pedagogicheskoye naslediye kazakhskikh prosvetiteley XIX veka”. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, 1/12 (2014): 120-132.
- 2002.
- Ayan, Ekrem. *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ayazbekova, Sabina. *Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazakhov*. Almatı: FSİ, 1999.
- Aydın, Mehmet. “İnsan-ı Kâmil”. Erişim Tarihi 20.09.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan-i-kamil>
- Bachofen, Johann Jakob. *Materinskoe pravo*. Moskva: Kanon, 1996.
- Barlıbayeva, Gauhar. *Evolutsiya eticheskikh idey v kazakhskoy filosofii*. Almatı: FSİ, 2011.
- Bayazitov, Serik. *Nar tauekel etken eken*. Pavlodar: Sarıarqa, 1995.
- Baytursinov, Ahmet. *Şığarmaları*. Almatı: Jazuşı, 1989.

- Begalinova, Kalimaş. “Osnovnaya problematika filosofii Şakarima”. *Şakarimovskiye çteniya*, (2002): 15-19.
- Belger, Gerold. *Gete i Abay. Esse*. Almatı: Zhalyn, 1989.
- Bokaş, Ğalım. *Eki aulie*. Almatı: Qazaq adabietı, 2001.
- Bukeykhanov, Alihan. *Abay (Ibragim) Kunanbayev. (Nekrolog)*. Semey: Semipalatinskiy listok, 1905.
- Cihan, Ahmet Kamil. “Cüveynî’de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi / The Issue of Being Morally Good and Evil According to al-Juwayni / والسياسة الحميدة الأخلاق مسألة / الجويدني عند”. *İlahiyat Akademi*, 9/12 (2019): 53-66.
- Cürçani, Seyyid Şerif. *Ta’rifat Tasavvuf Istılahları*, Çeviren Abdülaziz Mecdi Tolun, Abdurrahman Acer, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Çağrıçı, Mustafa. “Merhamet”. Erişim Tarihi 20.09.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/merhamet>
- Demir, Osman. “Vicdan”. Erişim Tarihi 06.06.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan>
- Demirkol, Murat. “İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Perspektifler”. *İçinde İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi El Kitabı*, editör Müfit Selim Saruhan, 123-156. Ankara: Grafiker yayınları, 2020.
- Derbisaliyev, Absattar. *XV-XVIII ğasırlardağı qazaq poeziyası*. Almatı: Ğılım, 1982.
- Devvani, Celalleddin. *Ahlâk-ı Celâlî*. Çeviren Ejder Okumuş, Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Dostoyevskiy, Fedor. *Dva lagerya teoretikov*. Saint-Petersburg: Nauka, 1996.
- Dzhami, Abdurahman. *Izbrannyye proizvedeniya*. Moskva: Nauka, 1978.
- Dzhandildin, Nurımbet. *Priroda natsionalnoy psikhologii*. Alma-Ata: Kazakhstan, 1971.
- Ebu Bekir Razi. “Filozofça Yaşama”. *İçinde Felsefe Risaleleri*, Çeviren Mahmut Kaya, 196-216. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *Arâu Ehli’ l-Medineti’ l-Fadıla*. Beyrut: Daru’l-Hilal, 1995.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *el-Medinetü’l-Fazıla*. Çeviren Ahmet Arslan, Ankara, 1990.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *Fuşûlü’l-medenî*. Cambridge, 1961.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *Fusulü’n Münteza’a*. Beyrut: Darul Meşrik, 1993.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *İlimlerin sayımı*. Çeviren Ahmet Arslan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *Kitâbü’l-Mille*. Beyrut, 1965.
- El-Farabi, Ebu Nasr. *Tenbih ala Sebili’s-Saade*. Çeviren Hanefi Özcan, İzmir, 1993.
- Esim, Garifolla. *Abay turaly filosofiyalıq traktat*. Almatı: KAZNU, 2004.
- Esim, Garifolla. *Hakim Abay*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Esim, Garifolla. *Nauka sovesti*. Almatı: Raritet, 2008.
- Fromm, Erich. *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti*. Moskva: AST-ATD, 1998.
- Fromm, Erich. *Krizis psikhoanaliza*. Moskva: AST, 2017.
- Gabdullin, Baqıt. *Eticheskiye vozzreniya Abaya*. Alma-Ata: Kazakhstan, 1970.
- Gabitov, Tursun. *Etika yurista*. Almaty: Daneker, 1999.

- Gazzali, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Kahire, 1332.
- Gazzali, Ebû Hâmid Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife*. Kahire, 1302.
- Hacib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Heine, Genrikh. *Sobraniye soçineniy*. Saint-Petersburg: Nauka, 1996.
- İbn Meymûn. *Delâletü'l-hâ'irîn* (nşr. Hüseyin Atay). Ankara, 1974.
- İbn Miskeveyh. *Ahlaki Olgunlaştırma*. Çeviren Şener, Tunç ve Kayaoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
- İbn Miskeveyh. *el-Havami'l ve'-ş-Şevamil*. Editör Ahmet Emin ve Seyyid Ahmed Saqr. Frankfurt: Institute for The History of Arabic Islamic Science At The Johann Wolfgang Goethe University, 2000.
- İbn Miskeveyh. *Risale fî Mâhiyyeti'l-Adl, An Unpublished Treatise of Miskawaih on Justice or Risala fî Mahiyat al-Adl li Miskawaih*. Editör Khan ve Brill. Leiden: 1964.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l Ahlak*. Beyrut: Dar Sader, 2006.
- Jaksylykov, Yasar. “Kontsepsiya “Trekhi istin” Ş. Kудayberdiyeva i problema nraivstvennogo razvitiya obshchestva”. *Materialy III Respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii “Shakarimovskiye chteniya”*, Semey, (2002): 48-53.
- Jarıqbayev, Kubigül. *Qazaq psixologiyasınıñ tarixi*. Almatı: Kazahstan, 1996.
- Jarıqbayev, Kubigül, Abilhan Aldamuratov ve Tursun Gabitov. *Ädep negizderi*. Almatı: Murattas, 1997.
- Jüsipov, Nurlan. *Atasınıñ atı bilinbey öz atı şıqqan erler Maşhür-Jüsip Köpeev*. Pavlodar: Aq Orda, 1993.
- Jusupbek, Aymautov. *Qurmetti Meşhur ağa*. Almatı: Ğılım, 1999.
- Kabuldinov, Ziyabek ve Aigül Kayypbayeva. *Istoriya Kazakhstana (XVIII – 1914)*. Almaty: Atamura, 2012.
- Kaldıbaev, Bektay. “Bolshoy kazakhsko-russkiy slovar”. Almaty: Altyn Kazyna, 2001.
- Kara, Abdulvahap. “Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu”, 2004.
- Karaman, Hüseyin. “İslam ahlakında temel erdemler”. İçinde *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi El Kitabı*, editör Müfit Selim Saruhan, 185-199. Ankara: Grafiker yayınları, 2020.
- Karaş, Ğumar. *Zamana*. Almatı: Ğılım, 1994.
- Kasabek, Amanjol ve Samat Kasabek. *Iskaniye istiny (o prirode natsionalnoy filosofii)*. Almatı: Ğylym, 1998.
- Kazykhanova, Batiş. *Esteticheskaya kultura kazakhskogo naroda*. Alma-Ata: Kazakhstan, 1967.
- Kibar, Zafer. “Abay’ı Doğru Anlamak”, 2014.
- Kindî, Ya’kûb b. İshak el-. *Resâ’ilü'l-Kindî el-felsefiyye*. Kahire, 1953.
- Kınalızâde, Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. İstanbul, 2007.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan. *Kazakça-Türkçe sözdik*. Almatı: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- Kodar, Avezhan. *Ocherki po istorii kazakhskoy literatury (s drevneyshikh vremen do rannego tvorchestva M.O. Auezova)*. Almaty: Zolotoy vek, 1999.

- Kopeev, Meşhur Jusup. *Eki tomдық*. Almatı: Ğılım, 1992.
- Kopeev, Meşhur Jusup. *Izbrannaya lirika*. Pavlodar: PGU, 2008.
- Kopeev, Meşhur Jusup. *Köp tomдық şığarmaları*. Almatı: Alaş, 2003.
- Kopeev, Meşhur Jusup. “Raznyye sochineniya”. Otdel redkikh knig i rukopisey AN RK.
- Kopeev, Meşhur Jusup. *Tandymaly*. Almatı: Ğılım, 1993.
- Kşibekov, Dosmuhamed. *Mentalnaya priroda kazahov*. Almatı: Ğılım, 2005.
- Kudayberdiyev, Şakarim. *Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazakhov i khanskikh dinastiy*. Almatı: Jazuşı, 1990.
- Kudayberdiyev, Şakarim. *Şığarmaları (Öleñder, dastandar, qara sözder)*. Almatı: Jazuşı, 1988.
- Kudayberdiyev, Şakarim. *Tri istiny*. Almatı: Kazakhstan, 1991.
- Kudayberdiyev, Şakarim. *Zapiski Zabytogo*. Almatı: YEL, 1993.
- Kunanbayev, Abay. *İzbrannoe*. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1988.
- Kunanbayev, Abay. *İzbrannoye*. Almatı: YEL, 1995.
- Kunanbayev, Abay. *Nasihatler (Kara sözler)*. Çeviren Zafer Kibar, Ankara: SFN, 2014.
- Kunanbayev, Abay. *Qara sözder. Poemalar*. Almatı: El, 1993.
- Kunanbayev, Abay. *Şiirler*. Çeviren Zafer Kibar, Ankara: SFN, 2014.
- Kunanbayev, Abay. *Şığarmalarının eki tomдық tolıq jınağı. Ölender men awdarmalar*. Almatı: Jazuşı, 1995.
- Kunanbayev, Abay. *Sobraniye soçineniye v odnom tome*. Editör Muhtar Avezov. Moskva: Politizdat, 1954.
- Mağawin, Muhtar. *Qazaq xandıǵı dauirindegi adebiet*. Almatı: Ana tili, 1993.
- Mağawin, Muhtar ve Marat Baydildayev. *Bes ğasır jırlaydı*. Almatı: Jazuşı, 1984.
- Mamıtova, Saule. “İstoricheskiy protsess v interpretatsii M.J. Kopeeva: dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo”. *Izvestiya NAN RK*. 2/12 (2009): 12-19.
- Margulan, Amir. *V nachale tvorcheskogo puti. Mukhtar Auezov – klassik sovetskoy literatury*. Alma-Ata: Nauka, 1980.
- Margulan, Amir. “Zhizn, proydennaya trudom”. *Zhuldyz dergisi*, 1/12 (1986): 78-96.
- Maşanov, Arman. *Al-Farabi jane Abay*. Almatı: Qazaqstan, 1994.
- Meşhur-Jusup, Kuandıq. “Din jane Meşhur Jusup”. Erişim Tarihi 06.06.2021, <https://abai.kz/post/2855>
- Mırzahmetov, Marat. *Abaytanu tarihi*. Almatı: Bilim, 1995.
- Mırzahmetov, Marat. *Muhtar Avezov jane abaytanu maseleleri*. Almatı: Ğılım, 1982.
- Moldabekov, Zhakhan. “Filosofiya kazakhtanu: problemy i perspektivy”. *Mysl'*, 5/12 (2005): 51–58.
- Moldabekov, Zhakhan. *Qazaqtanu*. Almatı: Qazaq universiteti, 2003.
- Moore, George. *Printsipy etiki*. Moskva: Progress, 1973.
- Muhamedov, Marlen, Bahıtcın Saterşinov ve Bolat Sırımbetulı. *Sayası-quıqtıq ilimler tarixı*. Qızılorda: QMU, 2002.
- Nauryzbay, Jumağali. *Etnokulturnoye obrazovaniye*. Almatı: Ğılım, 1997.

- Nısanbayev, Abdimalik. *Kazak Türklerin felsefesi*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002.
- Nısanbayev, Abdimalik. *Qazaq dalasınıñ oyşıldarı*. Almatı: FSİ, 2001.
- Nısanbayev, Abdimalik. *Qazaq filosofiyası tarihi. Qazaqtın aǵartuşılıq filosofiyası 3-tom*. Almatı: FSİ, 2015.
- Nısanbayev, Abdimalik. «*Qazaqstan*»: *Ultıq enciklopediyası*. Almatı: Qazaq enciklopediyası, 1998.
- Nısanbayev, Abdimalik ve Zaure Sarsenbayeva. *O traditsionnoy etike kazakhov*. Almatı: FSİ, 1997.
- Nurişev, Sanat. *Abay şıǵarmaşılıǵınıñ alǵaşqı kezeñi turalı*. Alma-Ata: Leniñşil jas, 1951.
- Nurişeva, Gülcihan. *Adam ömiriniñ filosofiyalıq мәni*. Almatı: Atamura, 2001.
- Nurlanova, Kanat. *Estetika khudozhestvennoy kultury kazakhskogo naroda*. Almatı: Nauka, 1993.
- Nurmuratov, Serik. *Ruxani qundılıqtar alemi: aleumettik filosofiyalıq talıau*. Almatı: FSİ, 2000.
- Omargazin, Ruslan. *Sushchnost dukhovnosti*. Astana: ENU, 2006.
- Orynbekov, Muhanmadiyar. *Verovaniya drevnego Kazakhstana*. Almaty: Kazakhstan damu instituty, 1997.
- Özdemir, Emin. “20. yüzyılın aslarında Kazakistan’da fikir hareketleri”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Potinin, Grigoriy. *V yurte poslednego kirgizskogo tsarevicha*. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985.
- Qamzabekulı, Dihan. *Alaş jane adebiet*. Astana: Foliant, 2002.
- Qonıratabayev, Azamat. *Abaydıñ filosofiyalıq közqarastarı*. Alma-Ata: Socialistik Qazaqstan, 1945.
- Rayev, Dauletbek. “Qazaq şeşendik söz öneriniñ aleumettik filosofiyalıq negizderi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kazak Milli Üniversitesi, 2003.
- Râzî, Fahreddin. *en-Nefs ve’r-rûh*. Tahran, 1392.
- Şalabayeva, Gülmira. *Etnos. Kultura. Samosoznaniye*. Almatı: FSİ, 1997.
- Şalabayeva, Gülmira.. *Postizheniye kultury: mirovozzrencheskiye paradigmy i istoricheskkiye realii Kazakhstana*. Almatı: Akıl kitabı, 2001.
- Segizbayev, Oraz. *Kazakhskaya filosofiya XV – nachala XX vv.* Almatı: Gılım, 1996.
- Seydimbekov, Akseleu. *Küñgir – küñgir kümbezder*. Almatı: Öner, 1984.
- Seytakhmetov, Kanat. *Sotsiokulturnyye problemy i razvitiye lichnosti. Obshcheniye i lichnost*. Almaty: Gilym, 1996.
- Sıdıkov, Yerlan. *Kazak edebiyatının abidevi şairi Şakarım*. Çeviren Lazzat Urakova, Ankara: BENGÜ, 2014.
- Şahin, Hasan. *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. Ankara: İlahiyat, 2000.
- Şu, Batır. *Eki mıñ jıldıq dala jırı*. Almatı: Gılım, 2000.
- Tazhibayev, Tölegen. *Razvitiye prosveshcheniya i pedagogicheskoy mysli v Kazakhstane vo vtoroy polovine XIX veka*. Alma-Ata: Politizdat, 1962.
- Tolstoy, Lev. *O velichii dushi chelovecheskoy. Put Ognya*. Moskva: Svet, 2018.

- Turan, Ramazan. “İbn Miskeveyh’in Adalet Anlayışı”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014.
- Tursunov, Erlan. *Istoki tyurksogo folklora*. Almatı: Dayk-Press, 2001.
- Tûsî, Nasîrüddîn-i. *Ahlâk-ı Nâsırî*. Çeviren Anar Gafarov ve Zaur Şükürov. İstanbul, 2007.
- Ualikhanov, Şokan. *Qazaqtardağı şamandıqtıñ qaldığı. Tandamalı*. Almatı: Gılım, 1985.
- Ulyanova, Lubov. *Politicheskaya politiya i liberalnoye dvizheniye v Rossiyskoy imperii: vlast’. 1880 - 1905*. Moskva: Mir, 2001.
- Urazbekov, Azat. *Eticheskaya mysl v Kazakhstane: (s rannego srednevekovya do kontsa XIX v.)*. Almatı: Nauka, 1982.
- User, Hatice Şirin. *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ, 2006.
- Yanushkevich, Adolf. *Dnevnik i pisma*. Alma-Ata: Gılım, 1966.
- Yesevî, Hoca Ahmed. *Divan-ı Hikmet*, Editör Mustafa Tatcı, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2015.